

МАРК СИДОНІЙ ФАЛКС

ЯК
КЕРУВАТИ
РАБАМИ

ВИДАВНИЦТВО
ФАБУЛА
#PRO

МАРК СИДОНІЙ ФАЛКС
ЯК КЕРУВАТИ РАБАМИ

Оригінальна назва твору: HOW TO MANAGE YOUR SLAVES

Уперше опубліковано у Великій Британії 2014 року PROFILE BOOKS LTD

Видавництво Фабула
2019

© Text and commentary Jerry Toner, 2014, 2015 © Foreword Mary Beard, 2014, 2015

© О. Тільна, пер. з англ., 2019

© «Фабула», макет, 2019

© Видавництво «Ранок», 2019

ISBN 978-617-09-5400-8 (epub)

Усі права збережено.

*Жодна частина цього видання не може бути відтворена
в будь-якій формі без письмового дозволу
власників авторських прав.*

Електронна версія створена за виданням:

Фалкс Марк Сидоній

Ф19 Як керувати рабами / пер. з англ. О. Тільна. — Харків : Вид-во

«Ранок» : Фабула, 2019. — 176 с.

ISBN 978-617-09-5283-7

Книжку про рабовласництво в Давньому Римі фахівець із римської історії доктор Джеррі Тонер написав у формі посібника з менеджменту. Оповідач, шляхетний римлянин Марк Сидоній Фалкс, дає поради майбутнім рабовласникам щодо різноманітних ситуацій, пов'язаних із володінням рабами.

Книжка розрахована на широке коло читачів, зокрема тих, хто цікавиться історією античності. Деякі поради Марка Сидонія Фалкса можуть стати корисними й для сучасних менеджерів.

УДК 339.187

Шановний читачу!

Спасибі, що придбали цю книгу.

Нагадуємо, що вона є об'єктом Закону України «Про авторське і суміжні право», порушення якого карається за статтею 176 Кримінального кодексу України «Порушення авторського права і суміжних прав» штрафом від ста до чотирьохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправними роботами на строк до двох років, з конфіскацією та знищенням всіх примірників творів, матеріальних носіїв комп'ютерних програм, баз даних, виконань, фонограм, програм мовлення та обладнання і матеріалів, призначених для їх виготовлення і відтворення. Повторне порушення карається штрафом від тисячі до двох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправними роботами на строк до двох років, або позбавленням волі на той самий строк, з конфіскацією та знищенням всіх примірників, матеріальних носіїв комп'ютерних програм, баз даних, виконань, фонограм, програм мовлення, аудіо -і відеокасет, дискет, інших носіїв інформації, обладнання та матеріалів, призначених для їх виготовлення і відтворення. Кримінальне переслідування також відбувається згідно з відповідними законами країн, де зафіксовано незаконне відтворення (поширення) творів.

Книга містить криптографічний захист, що дозволяє визначити, хто є джерелом незаконного розповсюдження (відтворення) творів.

Щиро сподіваємося, що Ви з повагою поставитесь до інтелектуальної праці інших і ще раз Вам вдячні!

Даючи поради щодо того, як обирати найкращих рабів, як заохочувати їх і коли карати, торкаючись делікатних питань сексу з рабами та нюансів їх звільнення, «Як керувати рабами» пропонує читачам подивитися на світ очима античного римлянина, аби зрозуміти, наскільки інакшою була та далека епоха, як разючо вона відрізнялася від нашої.

Daily Telegraph

Книжку доповнюють захопливі коментарі, що базуються на вивченні найдавніших римських текстів, присвячених питанням рабовласництва.

Independent

У своєму макіавеллівському інструктивному посібнику Фалкс (за допомогою іронічного кембриджського класициста Джеррі Тонера) розмірковує над політичними, філософськими та соціальними аспектами буття шляхетних римлян.

Saga

Захоплива книжка.

Bloomberg News

Марк Сидоній Фалкс — римлянин шляхетного походження. Його родина володіла рабами упродовж багатьох поколінь. Відслуживши в римських легіонах і здобувши собі та імперії чималу славу, Марк пішов на спочинок і взявся до управління своїми великими земельними маєтностями. Тепер увесь його час розподіляється між володінням у Кампанії, африканською провінцією та розкішною віллою на високому пагорбі з краєвидом на Рим. Фалксові погляди та переконання в більшості випадків дуже категоричні й неприйнятні для нас, але він вважає їх єдино правильними.

Щоб зробити свою книжку більш зрозумілою і доступною для тих, хто не належить до числа римлян, він скористався допомогою доктора Джеррі Тонера — провідного науковця й директора відділу класичних студій у Коледжі Черчилля Кембриджського університету, — аби той увів непосвячених читачів у контекст античного Риму та надав відповідні коментарі тим, кого зацікавить ця неоднозначна, якщо не контраверсійна, тема.

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Я ніколи раніше не чула про Марка Сидонія Фалкса, проте люди подібного типу мені знайомі. У часи Римської імперії було немало тих, хто володів великою кількістю рабів і навряд чи думав про це погано. Володіння рабами було абсолютно нормальною і природною частиною суспільного устрою. Авжеж, римляни думали про своїх рабів, але в дуже специфічний спосіб: як ними керувати, як їх використати так, аби мати найпривабливіший вигляд перед своїми друзями. А найрозумніші (цілком можливо, що до них належав і Фалкс) часом могли відчувати страх. Їх непокоїло, про що говорять раби у них за спинами і як довго триватиме епоха римського панування. Фалкс чудово знав римське гасло: «Скільки рабів — стільки й ворогів». Знав він і про легендарний випадок, що стався під час правління імператора Нерона, коли римського плутократа було вбито одним із його чотирьохсот рабів¹. Як ми побачимо далі, це б не дало Фалксові спокійно спати, однак усіх рабів у тому домогосподарстві скарали на смерть.

¹ У 61-му році н. е. римського префекта Педанія Секунда вбив один із його рабів. Згідно з законом, після цього всіх його рабів (400 осіб) скарали на горло. *(Тут і далі примітки перекладача.)*

Мене трохи дивує, наскільки добре порозумілися Фалкс і Тонер. Фалкс — аристократ, а рід Тонера — принаймні він так стверджує — походить із пригнобленого англійською елітою прошарку ірландського селянства (як він каже, «від землі»). Однак те, що вони знайшли спільну мову, незважаючи на політичні розбіжності, як на мене, робить честь їм обом. Звичайно, були й рабовласники, зовсім не схожі на Фалкса: тисячі дрібних торговців і ремісників, що мали по одному чи по двоє рабів. Деякі з них самі не так давно зробилися вільними і створили сім'ї з колишніми власниками — як чоловіками, так і жінками. Навіть в оточенні Фалкса було кілька рабів-секретарів і особистих помічників, які користувалися його прихильністю й жили краще, ніж бідні вільні римляни, котрі намагалися заробляти на прожиток, поденно працюючи в доках або продаючи дешеві квіти на Римському Форумі. Цікаво, що деякі з вільних римських бідняків

вийшли на вулиці й виступили — хоч і безуспішно — проти страти вже згаданих чотирьохсот рабів, що була цілком законною. Однак у своїй праці Фалкс говорить про масове використання рабської праці.

Зараз нам досить важко збагнути всі відтінки відношень між вільним громадянином, рабом і колишнім рабом (та це й тоді було нелегко). Але тепер ми можемо хоч трохи уявити, що думали багаті римляни про своїх звичайних робітників-рабів, і Фалкс — один із найбільш надійних наших провідників до тієї реальності, яку римляни вважали славною традицією «управління рабами». Він намагається допомогти всім скористатися з його багатого досвіду, і в нього є чого повчитися.

На щастя, світ із того часу змінився. Але цей текст пропонує нам достовірну, наскільки лиш це можливо, інформацію про найважливіший аспект життя римлян і всієї Римської імперії. Якби він був опублікований дві тисячі років тому, то, певно, зайняв би провідне місце у списку найпопулярніших книжок із менеджменту. У сучасного читача можуть виникнути певні труднощі з подоланням власних упереджень, проте за зовнішньою риторикою він, можливо, зуміє розгледіти, що Фалкс був не такою й поганою людиною, принаймні для свого часу.

А ще Фалкс ніби вказує пальцем на нас. Адже, будьмо відверті, деякі з його уявлень і нині допомагають нам керувати підлеглими. Чи впевнені ми, що сьогоднішні «оплачувані раби» аж так відрізняються від справжніх? Чи так уже й далеко ми відійшли від античних римлян?

*Мері Бірд
Кембридж, квітень 2014 р.*

ЗАУВАГА ВІД АВТОРА

Я — Марк Сидоній Фалкс, шляхетного роду, мій прапрадід був консулом, а мати походить зі стародавньої сенаторської династії. Нашій родині було присвоєно ім'я Falx («Кіггиста лапа»), бо ми ніколи не випускали з рук того, що нам належить. Я з відзнакою пройшов п'ятирічну службу в VI Залізному легіоні, здебільшого брав участь у походах проти східних племен, які завдавали нам чимало прикростей, а потім повернувся до Рима — вести свої справи і керувати солідними земельними володіннями в Кампанії й африканській провінції. Моя родина впродовж багатьох поколінь володіла незчисленною кількістю рабів, і ми знаємо все на світі про те, як ними керувати.

Для того щоб моє письмо було зрозумілим і для тих осіб, які не є римлянами, я був змушений скористатися послугами такого собі Джеррі Тонера, учителя в одній із наших упосліджених північних провінцій, який дещо знає про римський устрій, але наділений небагатьма із властивих нам чеснот. Ба більше, я ніколи не стрічав такого покірного й тихого чоловіка, що не належав би до класу рабів: він жодного разу не брав участі в битві, навряд чи здатен випити бодай одну амфору розведеного водою вина і навіть принижується до того, що власноруч миє спину своїй дитині, замість того щоб залишити такі недостойні справи рабам або жіноцтву. Йому, однак, поталанило взяти за дружину жінку рідкісної вроди та розуму (хоча вона, мабуть, лізе всюди зі своєю думкою більше, ніж належить жінці), який я дуже вдячний за те, що суть мого тексту зробилася зрозумілою і для читачів-варварів.

*Марк Сидоній Фалкс
Рим, напередодні березневих ід*

ЗАУВАГА ВІД КОМЕНТАТОРА

Існування Марка Сидонія Фалкса може бути предметом наукових дебатів, але реальність його поглядів безсумнівна. Він описує рабство з погляду римлянина. Рабовласництво становило ключову інституцію стародавнього Рима протягом усього часу його існування. Воно було настільки важливим, що нікому й на думку не спадало, ніби його може не бути. Володіти рабами було так само природно, як сьогодні голосувати за консерваторів у Відширі або за лейбористів у Гемпстеді. На жаль, ми не знаємо, що думали про це самі раби, позаяк їхні погляди нікого не цікавили. Але нам багато відомо про те, що думали з цього приводу їхні римські господарі. Думки, які висловлює Марк, збереглися в римських текстах на тему рабства, хоч він і не вдається до рабського їх наслідування. Ті джерела часто нерозбірливі або їх досить важко витлумачити. Лише цей текст є простим і зрозумілим посібником із управління рабами по-римськи. Зайве казати: той факт, що я сприяв його публікації, зовсім не означає, ніби я поділяю висловлені в ньому думки.

Працювати з таким автором, як Марк Фалкс, було досить важко. Він дотримується багатьох украй жорстких і відразливих поглядів і відмовляється визнавати, що вони можуть бути неправильними чи аморальними. Але за римськими стандартами він вважався дуже порядним чоловіком. Його текст показує, що епоха стародавнього Рима, така, здавалося б, вивчена та звична, легко може нас шокувати. Він демонструє також, наскільки складним державним інститутом було рабовласництво.

Марк не захотів указати нам час, у який він жив: його уявлення часто є сплавом поглядів, властивих різним століттям, хоча схоже, що він запозичив їх здебільшого з часів Римської імперії I і II століть нашої ери.

Наприкінці кожного розділу я додав короткі коментарі до Маркових записів, аби ввести його рекомендації в певний контекст і (почасти в інтересах власної репутації) висловитися проти найбільш неприйнятних уявлень. Ці коментарі, разом із поданими в кінці книги посиланнями, укажуть зацікавленим читачам напрям для

ознайомлення з першоджерелами та сучасними дискусіями на відповідну тему.

Джеррі Тонер
Кембридж, квітень 2014 р.

• ВСТУП •

БУТИ ГОСПОДАРЕМ

Цікава подія сталася зі мною в саду моєї вілли кілька місяців тому. Цей випадок був настільки показовим, що змусив мене замислитись і підштовхнув до написання цієї книжки. Мені випало розважати гостя, що належав до одного з германських племен, якщо бути точним, до аланів². Вам може видатися дивним, що такий вельможний римлянин, як я, приймав у себе якогось нікчемного варвара, однак то був не звичайний германець. То була особа королівської крові, яка відвідала наше славетне місто Рим із посольською місією до імператора. Втомившись від нескінченних світських балачок про переваги штанів та подібні дрібниці, що зазвичай цікавлять варварів, наш великий правитель попрохав мене виявити гостинність до цього іноземця, поки той не повернеться в те смердюче болото, яке називає своїм домом.

² Алани (*грец.* Άλανοί, *лат.* Alani, Halani) — кочові іраномовні племена скіфосарматського походження. Найдавніші згадки про аланів належать до I ст. н. е.

Ми невимушено прогулювалися пишним квітником, розташованим позаду моєї вілли, і я пояснював своєму гостеві — найпримітивнішою латиною, щоб його не збентежити, — яких міфічних героїв зображують численні мармурові статуї. Ось тут це і сталося. Зосередившись на скульптурах, я не помітив невеликої сапки, що лежала на стежці. Коли я наступив на металевий край, дерев'яна ручка вдарила мене по ногах так, що я скрикнув, — радше від несподіванки, ніж від болю. Один раб, що стояв неподалік (а це було саме його знаряддя), пирхнув, побачивши, як я скачу на одній нозі. Звичайно, я був обурений тим, що цей нікчемний дурень, який і сам є не більш, ніж інструментом, нехай і здатним розмовляти, сміється над прикрістю, що спіткала його господаря. Я покликав управителя.

— Цей раб думає, що поранити ногу — це смішно. Ану переламаймо йому ноги й подивімося, як він тоді сміятиметься.

Це швидко стерло усмішку з обличчя раба. Незважаючи на жалібні благання, до яких завжди вдаються раби, щойно діло доходить до покарання, управитель і два його дужі помічники збили того непоштивця з ніг, а четвертий підбіг із важкою залізякою в руках. Але варто було йому тільки замахнутися, як мій гість варвар скрикнув:

— Ні!

Я обернувся до нього й побачив, що він зблід, як щойно вибілена тога.

— У чому річ?

Він не поспішав із відповіддю, тому я наполог:

— Адже ви зі своїми рабами вчинили б так само?

Відповідь його була для мене цілком несподіваною:

— У нас немає рабів.

Можете собі таке уявити? Суспільство без рабів! Та де це чувано! Як же воно функціонує? Хто в них виконує брудну роботу, недостойну вільної людини найнижчого роду? Що в такому суспільстві роблять із полоненими, захопленими під час загарбницьких воєн? І як тоді демонструвати свою заможність? Поки мені в голові крутилися ці невисловлені питання, лють моя трохи вляглася.

— Господарю, благаю вас,— скиглив раб.

— Та нехай уже...

Я наказав управителеві зупинитись і відпустити раба, після того як його злегка «повчать» різками. Знаю, знаю, я надто м'який. Але нині розвелось так багато тих, хто жорстоко карає рабів за найменшу провину. Та й відомо, що завжди варто порухувати до десяти, перш ніж ухвалювати будь-яке рішення.

Відпроваджуючи мого вкрай збентеженого гостя до будинку, я раптом подумав, що цей германський варвар, імовірно, не єдиний, кому ніколи не випадало володіти рабами. Зараз багато хто схиляється до вульгарної ідеї рівності між людьми, тож мушу припустити, що мої сучасники просто забули, як слід поводитись із рабами та іншими підлеглими. Тому я вирішив сформулювати принципи, за якими кожна вільна людина зможе вміло керувати своєю обслугою.

Це завдання є життєво важливим. Людина, яка серйозно займається особистісним розвитком і прагне до влади та багатства, мусить знати все, що тільки може їй у цьому допомогти. Я не перестаю дивуватися, скільки нині людей, наділених владою, уявлення не мають, як поводитися з тими, кому випало щастя їм служити. Натомість у відчайдушному бажанні здобути прихильність тих, чия відданість має бути безумовною, вони підлещуються їй догоджають людям найнижчого сорту. Я навіть бачив, як один впливовий політик тепло всміхався жінці, яка працювала на вулиці, бо хотів заручитися її «безцінною підтримкою!» А от знання про те, як поводитися з

представниками соціальних низів, здобує шляхом ретельного вивчення моєї праці, дасть необхідні засоби для досягнення успіху та величі. Моя книжка навчить, як привести челядь і господарство до тієї мети, яка цілком відповідатиме бажанням господаря. Це забезпечить надійну опору для вивищення в суспільстві. Книжка допоможе напрацювати соціальні навички, необхідні для управління тими, хто створює вашу репутацію. Тому будь-який дбайливий господар, який має намір бути головним у власному домі, мусить знайти в собі сили та витратити час, аби простудіювати мою працю, що є витвором одного з найдосвідченіших очільників минулого.

На мою думку, існує ціла наука про те, як бути господарем, і вона доводить, що керувати домогосподарством і тримати в покорі рабів — те саме, що й бути лідером у суспільстві. Немає точної відповіді на питання, чи якості керівника та господаря є вродженими. Деякі греки стверджували, що всі люди різняться між собою за внутрішньою природою. Ті, хто займається фізичною працею, є від природи рабами, і для них самих буде краще, коли вони потраплять під керівництво таких людей, як я, котрі мають природні якості вищого ґатунку. Людина, здатна належати комусь іншому, є природженим рабом — ось чому, стверджують греки, така людина комусь належить. Сама природа, кажуть вони, влаштувала так, що душі й тіла вільних людей відрізняються від тіл і душ рабів. Раби мають дужі тіла, добре пристосовані до фізичної праці, що нею ці люди й мусять займатись. За душевними якостями вони менше здатні розмірковувати та приймати рішення. Зате вільні люди тримають спину прямо і непридатні до виконання фізичної роботи. Натомість їхні душі є здібними до навчання. Вільні люди спроможні брати участь у житті суспільства, політичному чи військовому. Звичайно, природа іноді припускається помилок, і виходить навпаки: раби отримують тіла вільних людей, а у вільних «правильними» виявляються тільки душі, а не тіла. Та в цілому, стверджують греки, природа не схильна помилятися. Вона дбає, щоб кожен отримав здібності, що відповідають його призначенню.

Однак більшість римлян із цим не погоджуються. Вони впевнені, що насильницьке підкорення іншої людської істоти є протиприродним. Дуже багато з нас, римлян, які продовжують керувати великою імперією, походять від рабів, тож смішно було б вірити, ніби раби за своєю природою ні до чого не здатні. Римські мислителі стверджують, що тільки суспільна згода веде до того, що одна людина має іншу за раба. Вони вважають, що між цими двома людьми немає природних відмінностей. Це просто несправедливість, і ґрунтується вона на застосуванні сили. Вони також справедливо відзначають, що чимало рабів виявляло хоробрість і шляхетність у часи великої кризи, а отже,

вони зовсім не мають рабської природи. І якщо раби не визначені природою, те саме стосується й господарів. І це варто запам'ятати!

Рим наповнений рабами. Я чув, що десь один із трьох або чотирьох мешканців італійського півострова перебуває в рабстві. Навіть на величезних територіях усєї імперії, населення якої налічує не набагато менше за 60 або 70 мільйонів осіб, мало не кожен восьмий є рабом. Причому на рабів можна натрапити не лише в сільських місцевостях. Рим аж двигтить від різноманітної рабської роботи, і кількість рабів тут не менша, ніж в інших регіонах. У столиці мешкає близько мільйона осіб, і дехто стверджує, що принаймні третина з них є рабами. Хоча подібні оцінки є не більше, ніж припущеннями людей із розвинутою уявою, водночас вони свідчать, наскільки важливий інститут рабовласництва для римського світу. Ми, римляни, потребуємо своїх рабів.

Ви можете запитати, як склалася така ситуація. Якими були переваги використання рабської праці порівняно з працею вільних людей? Дозвольте мені пояснити. У минулому, за часів Республіки, щоразу як римляни завойовували якийсь регіон Італії, вони забирали частину землі собі й заселяли її римськими колоністами. Вони очікували, що ці колонії зробляться гарнізонними містами. Але в результаті воєнних дій лишилися багато покинутої й необробленої землі. Так сталося через те, що її власники або були вбиті, або втекли разом із переможеними арміями. Сенат оголосив, що очочі обробляти цю землю можуть робити це в обмін на 10 % щорічного врожаю зернових культур і 20 % урожаю фруктів. Метою такого рішення було збільшити кількість мешканців Італії, які б своєю працею виробляли більше продовольства для міст, а також воювали на боці Рима у воєнний час.

Такі чудові наміри! Але результат виявився цілком протилежним від очікуваного. Насправді багатії привласнили більшу частину нічийних земель, а звикнувши до своїх маєтків і до того, що ніхто їх не відбере, вони почали переконувати бідних селян, які володіли невеликими ділянками поблизу, продати свою землю їм. А якщо ті відмовлялися, вони іноді просто захоплювали ці ділянки силою. Незаможний селянин був не в змозі захиститися від сильного сусіда часто через те, що сам він у цей час далеко від дому відбував військову повинність. Поступово більші господарства з простих ферм перетворювалися на величезні маєтки. Їхні власники не хотіли покладатися в обробітку своєї землі на тих самих фермерів, яких нещодавно розорили, а також не бажали наймати вільних людей, що їх майже напевно з тієї чи іншої нагоди мали покликати до війська. Тому вони купували рабів і використовували їхню працю. Це виявилось дуже прибутковою справою, особливо через те, що раби плодилися, народжуючи багато дітей. До того ж ніхто з них не був

військовозобов'язаним, адже, ясна річ, армія не може покладатися на рабів у захисті держави. Великі землевласники надзвичайно розбагатіли. Тим часом чисельність рабів швидко зростала. А кількість італійців зменшувалась, та й ті, що залишилися, робилися дедалі менш заможними, бо несли тягар податків і тривалої військової служби. І навіть у ті короткі періоди, коли вони не були у війську, вільнонароджені не могли знайти роботи, оскільки вся земля належала багатіям, а ті використовували працю рабів, а не вільних людей.

Звичайно, сенат і римський народ усе більше переймалися тим, що для війська бракувало італійських солдатів, а така громада рабів могла просто знищити своїх господарів. Але вони також розуміли, що відібрати величезні маєтки у їхніх власників тепер буде і важко, і несправедливо, адже ті володіли своїми землями вже протягом кількох поколінь. Як ви позбавите людину права володіти деревом, котре власноручно посадив її дід? Деякі з народних трибунів намагалися законодавчо обмежити розміри таких маєтностей і примусити найбільших землевласників наймати на роботу певний відсоток вільних людей. Але ніхто не звертав уваги на подібні заклики. Що ж до загрози з боку рабів, то йшлося не так про можливість їхнього повстання, як про те, що вони можуть винищити вільнонароджених селян, які мали служити у війську, захищаючи владні інтереси римської еліти. Через це було прийнято постанову: жоден громадянин віком від двадцяти до сорока років не мусив служити за межами Італії більш як три роки поспіль. Так селяни отримували шанс зберегти контроль над своїми невеликими ділянками.

На щастя, сьогоднішнього власника рабів такі проблеми вже не турбують. Армія зробилася професійною, а від часу останнього великого повстання рабів минуло дуже багато років. Нині рабовласникові потрібно дбати лише про збереження контролю над своїм господарством. Це я всотав із молоком матері. З дитинства я здобував владні навички, направо й наліво роздаючи команди служникам і служницям: «Принеси мій плащ!», «Вимий мені руки!», «Подай мені сніданок, хлопче!». Це було звичайною щоденною практикою. Ще зеленим парубійком я навчився у свого батька, як домогтися поваги навіть від найбільш непокірливих рабів.

Родина і господарство — ось на чому тримається суспільство, та й людське життя взагалі. Ніяке цивілізоване існування неможливе без тих необхідних речей, які може дати господарство. Але господарство — це лише будинок, якщо в ньому немає рабів. Звичайно, щоб у вас була справжня родина, треба мати дружину й дітей. Так, їхня праця приносить певну користь. Але основну частину роботи по господарству виконують раби. Це особливо вигідно, адже господар тоді не мусить довіряти її виконання чужинцям. Усі ми знаємо, як принизливо

просити про допомогу і як обтяжливо залучати до роботи сторонніх виконавців. Вони ніколи не з'являються в призначений час, можуть попросити завищену плату і, не маючи потреби пишатися своєю працею, виконують завдання абияк. Натомість ми можемо бути впевнені, що раби виконують роботу так, як ми того побажаємо. Отже, раби перетворюють родину на більш значущу одиницю — на те, що ми називаємо домогосподарством.

Домогосподарство — це держава в мініатюрі: воно має власну структуру, ієрархію, керівництво, власне відчуття спільноти. Чоловік/дружина, батько/син, господар/раб — от найважливіші цеглинки, з яких будується суспільне життя. Отже, рабство є одним із ключових принципів соціальної організації. Раб цілковито підпорядкований господареві, так само і громадянин повністю підкоряється вимогам держави. Але рабство являє собою стан абсолютної залежності. Раб не має родини, він не може прийняти права та обов'язки шлюбу, саму його особистість визначає господар, який дає йому ім'я. У цьому сенсі рабство — те саме, що соціальна смерть. Воно вимагає безумовної покори. На жаль, рабів іноді доводиться спонукати до послуху жорсткими методами. Необхідно зламати силу духу раба. Саме тому деякі горді племена відмовляються здаватися, навіть коли зазнають поразки в бою. Так, кантабри³ в Іспанії після придушення їхнього повстання вирішили, що краще помруть, аніж перетворяться на рабів.

³ Кантабри — об'єднання племен, які в другій половині I тисячоліття до н. е. населяли північне узбережжя Піренейського півострова.

Раби не мають юридичних прав. Але не варто вважати, що їм призначена лише праця, не гідна вільної людини. Насправді, як ми побачимо далі, чимало рабів займають впливові позиції при своїх сильних господарях. У той же час вільні бідняки нерідко змушені виконувати найбруднішу роботу, щоб заробити на шматок хліба для своєї родини. Крім того, раби можуть мати зовсім різні обов'язки. Старий слуга, що наглядає за входом до оселі, хлопчик, який підносить воду до столу, приваблива рабиня в опочивальні — у великому домогосподарстві раби виконують найрізноманітнішу роботу, задовольняючи всі потреби свого господаря.

Батько навчив мене, для чого ще потрібні раби: для вихвалання! Раб, по суті, є звичайнісінькою річчю, сам по собі він нічого не вартий. Проте раби формують статус свого власника. Як хороший кінь значною мірою створює образ вершника, так і вихований, поштивий раб підкреслює чесноти свого господаря. І якщо домогосподарство налічує чотири сотні рабів — як же від цього зростає авторитет рабовласника! Хто ж, як не найвищий достойник, може дозволити собі настільки показний і престижний почет?!

Хоча самі раби можуть бути й цілковитими нікчемами, служать вони найшляхетнішим із нас. Якщо бажаєте дізнатися, як поводитись із рабами, що дістаються вам на піку вашого успіху, читайте далі. Хай би як відрізнявся життєвий устрій у ваш час від принципів стародавнього світу, це зовсім не мусить відвертати вас від їх вивчення. Бо ж у стародавніх працях міститься набагато більше того, що заслуговує на ваше схвалення, ніж того, що підлягає запереченню. Читайте і навчайтесь.

• • КОМЕНТАР • •

Розповідь про те, що плем'я аланів не знало рабовласництва, показує, наскільки важливим був цей факт для римського письменника. Історик IV ст. н. е. Амміан Марцелін вирішив зафіксувати цю розповідь у подробицях, оскільки на римську аудиторію вона могла справити враження, як мінімум, цікавого курйозу. Навряд чи можна знайти римлянина, який би стверджував, що рабство слід скасувати. Воно було звичайним явищем соціального життя, як володіння кицькою чи автомобілем у наші дні. Для заможних римлян раби були необхідним атрибутом високого рівня життя, як для нас сучасна побутова техніка. Раби виконували всю ту роботу, якою б вам самим займатися не хотілось: прали, прибирали, а бувало, що й витирали зади, а також надавали своїм господарям багато інших послуг. Але не всі раби були однаковими. Існувала велика різниця між домашніми рабами в місті й тими, хто працював у полі. Міські раби часто були потрібні не тільки для виконання роботи, але й просто для підтримки соціального статусу їхнього власника, подібно до того, як сьогодні найновіші технічні засоби свідчать про нашу «крутість» (чи дійсно нам аж так необхідний стодюймовий плазмовий телевізор?). Навіть у сільській місцевості рабів не завжди тримали лише з економічних міркувань, хоча їхня роль в економіці й була вирішальною — особливо у великих володіннях багатіїв.

Давні греки мали більш жорсткі погляди на природу рабів, ніж римляни. Аристотель, як відомо, стверджував, що рабство є природною якістю і найкраще для рабів — належати вищим за них

грекам.

Серед афінян існував чіткий поділ на «містян» і рабів, що ускладнювало для останніх асиміляцію в суспільстві, навіть якщо вони отримували свободу. Зовсім інша модель діяла в Римі, де велика кількість різного штибу аутсайдерів постійно вливалася в ряди містян. Однією з головних причин триумфального піднесення Риму була його здатність об'єднувати іноземців, які дотримувалися різних звичаїв і шанували різних богів. Це дозволило йому збільшувати не лише свою територію, а й людські ресурси. У такому суспільстві не було сенсу назавжди позбавляти рабів можливості зробитися вільними римлянами. Натомість видавалося мудрим розглядати рабство як тимчасовий стан, після якого раб, якщо демонстрував певні заохочувані якості, міг перетворитися на вільного громадянина Риму. На диво, для римського рабовласництва були характерними як соціальна мобільність, так і жорстка структурованість суспільства.

За римськими законами раби майже не мали юридичних прав, але цих законів не надто суворо дотримувались, особливо в міських домогосподарствах. Зазвичай міські раби мали можливість володіти грошима та певним майном, навіть якщо юридично це майно (пекулій⁴) залишалося власністю господаря. Хоча раби не могли одружуватись, на практиці їм часто дозволялося вступати в партнерські стосунки. За часів імперії вони отримали більше прав: наприклад, могли шукати захисту від сваволі жорстокого господаря біля статуї імператора. Проте посилення зацікавленості долею рабів зовсім не означало, що імператори хотіли покращити умови їхнього життя. Як верховні правителі вони просто мусили втручатися в усі проблеми, що виникали в підвладному їм суспільстві. Люди покладали надію на імператора, який мав вирішувати, що є прийнятним із погляду закону в різноманітних домашніх справах.

⁴ Пекулій (*лат.* peculium — «власність, майно») — це майно, передане господарем рабу або главою родини підвладній особі.

До цифр, які вказують на кількість рабів у римському світі, слід ставитися з обережністю. У найкращому разі це припущення поінформованих осіб. До наших днів збереглося мало свідчень, і вони не є непереконаливими. Читачі можуть знайти обговорення кількісних даних і ступеня соціальної мобільності в Італії часів стародавнього Рима в статті Вальтера Шайделя «Мобільність населення в Італії часів Римської імперії, II: раби», опублікованій у журналі «Дослідження з історії Давнього Рима» (Walter Scheidel. Human Mobility in Roman Italy, II: The Slave Population. *Journal of Roman Studies*, 95 (2005), 64–79), а також «Раби в Італії часів Римської імперії: роздуми та припущення», опублікованій у журналі «Топоси» (The slave population of Roman Italy: speculation and constraints. *Топоси*, 9 (1999), 129–144).

Про плем'я аланів, відомих тим, що вони не мали рабів, див. у Амміана Марцелліна, 31.2.25. Сенека⁵ нарікає на рабовласників, які в гніві були швидкими на розправу: за найменші провини, як-от намагання заперечити або зухвалий погляд, рабів шмагали батогами чи ламали їм ноги (див. «Про гнів», 3.24 і 32). Маркове пояснення мети цієї книжки базується на передмові до праці Колумелли «Про сільське господарство». Відомості про правовий статус рабів можна знайти в Дигестах⁶, 1.5. «Політика» Арістотеля (1.2) вміщує роздуми про домогосподарство, про рабів як знаряддя і про те, чи є статус раба визначеним самою природою. Про збільшення числа рабів в Італії з погляду античного автора див. Аппіан «Громадянські війни», 1.1. Висловлені в цій праці думки корисно порівняти з сучасним аналізом Кита Хопкінса в першому розділі його книги «Завойовники і раби» (Keith Hopkins. *Conquerors and Slaves*).

⁵ Луцій Анней Сенека, Сенека Молодший (4 р. до н. е.– 65 р. н. е.) — римський філософ-стоїк, поет і державний діяч.

⁶ Дигести — зібрання уривків із творів римських юристів, видане 529 р., за правління імператора Юстиніана.

• РОЗДІЛ І •

ЯК ПРИДБАТИ РАБА

Коли скульптор бажає створити видатний витвір мистецтва, він починає з того, що передовсім шукає найбільш придатну для цього камінну брилу. Так само і рабовласник мусить розуміти, що тільки з правильного людського матеріалу можна хоча б сподіватися «виліпити» рабів з бажаними характеристиками незлостивості, високої працездатності та безумовного послуху. Важливо з найпильнішою увагою вибирати рабів на ринку, переконатись у тому, що вони не мають ніяких фізичних, розумових або моральних вад. У цьому розділі я навчу вас, як найкраще взятися до такої складної справи — купівлі раба.

По-перше, де його купувати? Багато хто скаже, що треба це робити на Римському Форумі, за храмом Кастора⁷, але ви вчините правильно, коли проігноруете цю пораду, бо там виставляють на продаж неотесаних рабів найнижчої якості. Набагато кращих можна знайти в работорговців, які працюють у Септі Юлія, неподалік від Пантеону⁸. Особливо якщо ви хочете придбати юнака-гомосексуала або ж якийсь товар із екзотичних регіонів імперії чи навіть з-поза її кордонів, наприклад із Ефіопії. Усе це знайдеться в тамтешніх торговців, але обов'язково запитайте їх прямо, чи не мають вони чогось особливого в закапелках своїх крамниць. Вони завжди тримають усе найкраще подалі від сторонніх очей, приберігаючи для найбільш шанованих покупців. Там ви без проблем знайдете навіть кастрованого хлопця, якщо маєте таке бажання, хоча теоретично закон забороняє торгівлю подібним товаром.

⁷ Храм Кастора і Поллукса (*лат.* Aedes Castoris) — храм на Римському Форумі, присвячений близнюкам Кастору та Поллуксу (сином Юпітера), побудований 484 р. до н. е.

⁸ Септа Юлія — будівля в Римі на Марсовому полі, де відбувалися народні збори (будівництво завершено в 26 р. до н. е.). Пантеон — «храм усіх богів», будівля в Римі.

Коли говорити про законні шляхи, то рабами стають або полонені, захоплені в бою, або діти, народжені від рабинь; але насправді існують і інші способи потрапити в рабство. Деякі злидарі незаконно продають себе в рабство, щоб позбутися боргів, або продають одного зі своїх дітей, аби прогодувати решту. Небажаних немовлят часто залишають на звалищах край міста, і дехто забирає їх і виховує як своїх рабів, хоча формально вони є вільнонародженими. Існують також підозри, що деякі работорговці купують свій товар в осіб, які просто викрадають дорослих і дітей, здійснюючи піратські набіги на віддалені прибережні регіони.

Однак немає жодних сумнівів у законності перетворення на рабів тих, кого наші армії захоплюють у військовий полон. Ці особи самим своїм існуванням завдячують милості наших солдатів, які не винищили їх у переможному запалі, а зберегли їхні жалюгідні життя. Те, що ці люди тепер служать нам, є справедливою відплатою за їхній військовий спротив. Полонені з багатших родин можуть бути повернені в рідні домівки, якщо за них буде внесено належний викуп. Решта ж за порятунок свого життя розплачується довічним рабством.

Я й сам колись брав участь у штурмі невеликого містечка поблизу кордону з Перською імперією. Спершу ми спробували переконати жителів здатися мирно і тим самим зберегти свої життя, а після відмови почали штурм і швидко пробили міську стіну таранами. Ми захопили околиці й почали знищувати тих, хто траплявся на нашому шляху: чоловіків, жінок, дітей — усіх підряд. Більшість жителів утекли до старої частини міста, до центру, звідки вони вислали представників для перемовин, намагаючись урятувати свої голови. Даремно ж вони ще від початку не прийняли нашої щедрої пропозиції! Було вирішено, що ті, хто заплатить нам суму, яка відповідає двом тисячам сестерцій⁹, залишаться вільними, і чотирнадцять тисяч місцевих жителів змогли це зробити. Решту, щось близько тринадцяти тисяч осіб, а також іншу здобич було виставлено на продаж.

⁹ Сестерцій — дрібна срібна монета в Давньому Римі.

Наш командир був щедрим і половину рабів віддав нам як заохочення за вірну службу. Решту він продав на користь держави, щоб заплатити за встановлення невеликого вітваря на подяку богам за нашу перемогу, та для своєї вигоди. Усе це, звичайно, ніщо, як порівнювати з тими величезними трофеями, що їх здобували у своїх переможних походах такі полководці, як Юлій Цезар. Вважають, що в Галлії він захопив мільйон рабів. Або, скажімо, усім відоме масове поневолення після взяття Єрусалима, коли, здавалося, майже весь єврейський народ потрапив у рабство, чи в Дакії, коли великий Траян підкорив

войовничі племена. Ні, наші здобутки були дріб'язковими порівняно з цим.

Після того як раб зробився рабом (неважливо, у який спосіб) і з'явилася потреба його продати, він рано чи пізно опиниться в одного зі згаданих уже работорговців. Виставлені на продаж раби, як правило, стоять на узвишші, щоб потенційні покупці могли добре їх роздивитись. У тих, хто потрапив на ринок нещодавно, ноги побілені крейдою. Іншу інформацію, як-то місце народження, особистісні характеристики, покупець може прочитати на табличці, що висить у раба на шії.

Продаж рабів регулюється відповідними розділами едикту курульних едилів¹⁰. Його метою є забезпечити покупцеві можливість дізнатися про раба все необхідне: про будь-які його хвороби чи недоліки, чи не був він утікачем або волоцюгою, чи не присуджено йому відшкодувати збитки своєму колишньому господареві. Ті, хто продає рабів, мають установити походження кожного раба, якого виставляють на продаж. На це слід звернути особливу увагу, оскільки походження невольника часто визначає, чи може він бути добрим рабом: одні племена мають набагато кращу репутацію, ніж інші. Не варто, наприклад, намагатися виховати особистого слугу з норавливого маленького британця, адже всі вони, як відомо, мають украй погані манери та назавжди залишаються відлюдькуватими. Зате з єгипетських хлопчиків виходять чудові домашні улюбленці.

¹⁰ Курульні едили — посадові особи в Давньому Римі. Вони мали право видавати едикти — укази.

Думки щодо того, раби якого походження найкращі, досить суттєво різняться. Та всі вони сходяться на одному: негоже тримати за рабів римських громадян. А таке інколи трапляється — наприклад, якщо хтось не може вибратися з боргів. Цих бідолах треба продавати за кордон, щоб вони не бентежили своїх господарів, які будуть змушені доручати тяжку роботу тим, хто колись належав до найвищої та найшляхетнішої людської раси. Це ж неправильно, коли той, хто народився вільним римлянином, мусить доживати свої дні рабом. Навіть германські варвари відмовляються використовувати подібним чином своїх одноплеменців. Ви, напевно, здивуетесь, але представники цієї похмурої раси — фанатичні гравці, і то до такої міри, що здатні ризикнути всім, разом із власною свободою, тільки б іще раз кинути кості. Якщо вони програють, їх там-таки заковують у кайдани. Вони стверджують, ніби роблять так через те, що на карту поставлено їхню честь, а на мій погляд, це звичайна твердолобість. Але переможець завжди продає поневоленого співвітчизника за кордон, аби не бачити, як невдаха працює десь поблизу, й не відчувати постійного сорому через свою причетність до такого падіння.

Видатний мислитель Сенека вважав, що найкраще мати власноруч вирощених рабів, оскільки вони не знають іншого життя і через те менше, так би мовити, «битимуть копитом». Близький друг Цицерона Аттік¹¹ був настільки завбачливим, що тримав за хатню челядь лише доморощених рабів. На його думку, народжені в домогосподарстві раби з більшою імовірністю залишаться відданими своєму господареві, вважаючи його майже рідним батьком, і не відчуватимуть образи на нього за своє поневолення. Проблема тут лише в тому, як ми побачимо далі, що розведення рабів є справою досить дорогою і забирає багато часу.

¹¹ Тит Помпоній Аттік (109–32 рр. до н. е.) — політичний та громадський діяч, фінансист, видавець у Стародавньому Римі.

У всякому разі, багато хто стверджує, що новий раб подібний до вологої глини, з якої можна виліпити те, що побажає господар. Нових рабів можна швидко навчити виконувати певні завдання потрібним чином — як цуценят, а не вирощувати їх багато років, аби досягнути тієї самої мети. Щойно поневолених варварів, ясна річ, треба «об'їздити», зламати їхній спротив. І якщо ви купуєте такого раба, слід пам'ятати, що йому знадобиться час, аби звикнути до нового, значно нижчого становища в суспільстві. У перші дні необхідно виявити до нього м'якість, поблажливість і навіть певну симпатію. Адже як не співчувати тому, хто зосили намагається втримати жалюгідні залишки свого колишнього статусу і зовсім не прагне виконувати всілякі неприємні завдання, що їх ми йому доручаємо? Не карайте його надто жорстоко, якщо він іще не прийшов до тями після транспортування й ув'язнення, погано почувается та не встигає пішки за вашим конем. Або якщо він іще не звик бути цілий день на ногах, чекаючи наказів господаря, і весь час засинає. Так само не варто чекати від рабів, які вже служили комусь, що вони швидко і безболісно адаптуються до своїх нових ролей. Якщо раніше вони мали легші умови в Римі, з усіма святами та не дуже втомливою домашньою працею, то життя в селі видасться їм занадто важким.

Варто попередити ще й про таке: не купуйте надто багато рабів, що походять із одного середовища чи мають спільну національність. На перший погляд здається вигідним мати робітників, що схильні до співпраці й легко знаходять порозуміння, адже розмовляють однією мовою, та пізніше це може створити дуже великі проблеми. У кращому разі вони підбиватимуть одне одного перепочити, посидіти й побалакати, поцупити що-небудь, а в найгіршому — почнуть вам перечити й опиратися, змовлятимуться про втечу чи навіть про ваше вбивство. Буде набагато ліпше, якщо раби належатимуть до різних національностей. Тоді вони не зможуть вільно спілкуватися між собою. Це не тільки завадить їм змовлятися й уникати роботи, але й

примусить вивчити хоча б основи латини. Тоді вам буде легше віддавати їм накази, а ще ви чутимете їхні розмови й будете розуміти, про що вони пліткують.

Виявляйте велику обережність, коли купуєте рабів, захоплених під час піратських набігів. Якось я помилково придбав одного такого (торговець набрехав мені про те, звідки його добув), а що раб трохи знав латину, то почав уперто доводити мені, що насправді є вільнонародженим. Заявив, ніби він із міста Мотона, що на узбережжі Адріатичного моря. Одного чудового дня до міста прибула шереха кораблів — начебто торговців зі сходу. Вони згодилися купити вино за тією ціною, яку загадали містяни, і навіть продали їм якісь спеції. Наступного дня до міста потяглися мешканці околиць, почувши, що там є можливість поторгувати й купити екзотичні дрібнички зі Сходу. У результаті набережна заповнилась чоловіками й жінками, котрі намагалися продати прибульцям вино й виміняти в них якісь товари. Та коли вино везли до гавані, пірати — а це насправді були вони — раптово похапали людей, скільки встигли, і силоміць забрали їх на свої кораблі. Відпливаючи, вони залишили місто майже порожнім. Звісно, я подумав, що раб бреше, аби в такий спосіб отримати свободу, але він наполягав і навіть переконав суддю вислухати його справу, хоча її потім і закрили через брак доказів. Зрештою я мусив його продати (і багато при цьому втратив), оскільки не мав уже сили терпіти його постійне ремствування.

Ціна, що її ви мусите бути готовими заплатити за раба, звичайно, залежить від якості товару. Майте на увазі: раби не надто дешеві. У середньому за здорового дорослого чоловіка віком від п'ятнадцяти до сорока років розрахуйте викласти тисячу сестерціїв. Такої ж якості жінка обійдеться вам трохи дешевше, скажімо, у вісімсот сестерціїв. Коли зважити, що небагатий римлянин на п'ятсот сестерціїв може рік годувати родину з чотирьох осіб, ви зрозумієте, яке значне капіталовкладення являють собою раби. Старші й молодші раби мають однакову ціну: ті, кому вже виповнилося сорок, коштують близько восьмисот сестерціїв, як і підлітки від восьми до п'ятнадцяти років. Зовсім старі чи зовсім юні — ті, кому вже далеко за шістьдесят, і діти до восьми років — обійдуться вам дешевше, приблизно по чотириста сестерціїв. Також майте на увазі, що ціна буде вищою, якщо раб уже здобув якісь навички — скажімо, вміє читати, вести грошовий облік або надавати послуги перукаря.

Звичайно, якщо дозволяють статки, то можливості ваші безмежні. Існує багато прикладів, коли заможні люди викладали колосальні суми за непересічні екземпляри, які б могли сприятливо вплинути на статус свого власника. Маркові Антонію¹², наприклад, работорговець Тораній

продав двох рабів-близнюків рідкісної вроди. Подейкують, покупець заплатив за них двісті тисяч сестерціїв. Однак виявилось, що торговець його ошукав: насправді один із хлопчиків був народжений в Азії, а другий — у північних Альпах. Це з'ясувалося, бо вони мали зовсім різну вимову. Коли знавсіплиий Марк Антоній постав перед Торанієм, винахідливий работорговець запевнив, що саме через це й виставив таку високу ціну. Адже якщо брати схожі один на одного, у цьому немає нічого особливого, але така подібність між дітьми різних рас воістину унікальна і безцінна. Марк Антоній, хоч і був розлючений, захопився винахідливістю торговця й повірив у те, ніби ці «близнюки» є й насправду блискучим його набутком і відповідним чином засвідчують його високий статус — статус правителя Рима разом з Октавіаном.

¹² Марк Антоній (близько 80–30 рр. до н. е.) — давньоримський політик і воєначальник.

Можу додати, що найвища «нормальна» ціна за раба, про яку мені вдалося дізнатися,— це сімсот п'ятдесят тисяч сестерціїв, запропоновані Марком Скавром¹³ за граматака Дафніса, якого продавав Аттії із Пізавро. Звичайно, цю суму значно підвищили відомі раби-актори, що купували собі свободу зі своїх колосальних прибутків. У давні часи актор Росцій¹⁴, як кажуть, заробляв п'ятсот тисяч сестерціїв на рік, тож він, напевно, заплатив набагато більше за своє звільнення. Відомі й інші особливі випадки. Один із рабів Нерона¹⁵, який брав участь у воєнній кампанії проти вірменського царя Тірдата, одержав свободу в обмін на награбоване майно, що дорівнювало приблизно тринадцяти мільйонам сестерціїв. Відомо також, що Луторій Приск купив євнуха Паезона у Сеяна, прибічника Тиберія¹⁶ за п'ятдесят мільйонів сестерціїв. Таку ціну було сплачено, щоб задовольнити власну забаганку і продемонструвати своє багатство, а зовсім не тому, що раб був хоч трохи того вартий. Це показує, наскільки неспокійним і страшним був той час, коли Рим перебував під лихим впливом Сеяна: усі були надто заклопотані, щоб зупинити таку скандальну угоду.

¹³ Марк Емілій Скавр (163–88 рр. до н. е.) — давньоримський державний діяч, консул у 115 р. до н. е., цензор у 109 р. до н. е.

¹⁴ Квінт Росцій Галл (126–62 рр. до н. е.) — відомий давньоримський комічний актор часів пізньої республіки.

¹⁵ Нерон (37–68 рр.) — римський імператор, який правив у 54–68 рр.

¹⁶ Луцій Елій Сеян (20 р. до н. е.–31 р. н. е.) — політичний діяч ранньої Римської імперії. Тиберій (42 р. до н. е.–37 р. н. е.) — римський імператор у 14–37 рр.

Варто приділити увагу характеру раба, якого ви збираєтеся купити. Чи не здається він вам нерішучим і безхарактерним або, навпаки, відчайдушним і зухвалим? Найбільше для роботи підходять не боягузи

й не надто сміливі: і з тими, і з іншими ви потім наумчитеся. Ті, кого легко залякати, навряд чи зможуть виявляти наполегливість у роботі, а надміру зухвалими важко буде керувати. Однак у деяких випадках, особливо коли йдеться про вибір домашньої прислуги, доречно звернути увагу на ввічливих і скромних. Домашні раби мають бути як миші: тихі, сором'язливі, але постійно сновигають туди-сюди, зайняті якимись справами. Звичайно, вам слід остерегатися тих, хто просто прикидається такими в надії на спокійне життя. Багато рабів демонструють правильну поведінку для того, щоб їм доручили необтяжливу домашню роботу на кшталт прислуговування за столом, що дає їм можливість розслабитися між сніданком і обідом, обідом і вечерею, а також підживитися недоїдками з хазяйських тарілок.

Коли справа доходить до купівлі рабів, господар має бути пильним! Якщо ви побачили раба чи рабину, які вас зацікавили, обов'язково добре їх огляньте. Якби ви купували коня, то зняли б із нього попону, щоб краще роздивитися його будову і виявити наявні чи потенційні вади. Так само ви повинні примусити работорговця зняти одяг з раба. Можете вірити кому завгодно, тільки не работорговцям: нерідко вони намагаються замаскувати дефекти одягом. Щоб приховати вивернуті всередину коліна, на раба одягають довгу туніку. Або яскравим одягом намагаються відволікти увагу від худих і кволих рук. Пересвідчіться, що в чоловіків неущкоджені обидва яєчка: ви ж, напевно, хочете, щоб вони розмножувались. Інакше кажучи, ви маєте все промацати й обстежити, аби переконатись у тому, що знаєте всю правду про товар, який вам підсовують.

Работорговці — найбільш недобросовісні люди у світі, й вам необхідно докласти зусиль, аби розкрити всі їхні підступи. Їх цікавить винятково одержання прибутку, й заради цього вони готові піти на будь-яке шахрайство. Але найгірші торговці євнухами, оскільки вони ладні навіть скалічити раба, зневаживши природу, якщо так можна буде підвищити його вартість. Багато рабів одержують ті чи інші ушкодження, поки їх доправлять до місця продажу: втрачають вагу, страждають від ран, завданих кайданами. Работорговці обов'язково спробують приховати ці дефекти, тож будьте напоготові! На тіла охлялих рабів вони наносять смолу терпентинного дерева, щоб пом'якшити шкіру, так що раби можуть здаватися вгодованішими. Або використовують засоби для видалення волосся, зроблені з крові, жовчі та потрухів тунця, щоб видалити рослинність із обличчя й зробити раба молодшим на вигляд. Або змішують корінь гіацинта із солодким вином і дають його підліткам, щоб уповільнити появу в них ознак статевого дозрівання та початок сексуального розвитку. До інших видів шахрайства належить застосування барвників, аби додати рум'янцю

блідим щокам нездорового раба, приховування незагоєних ран і давніх шрамів під пишним одягом.

Ставте запитання, не беріть на віру того, що говорить работорговець. Розпитайте його про характер раба. Якщо мова йде про жінку, поцікавтеся, чи здатна вона народжувати дітей. З'ясуйте, чи не було в неї мертвонароджених немовлят, чи регулярні в неї менструації. Дізнайтеся, чи не скоїв раб якихось тяжких злочинів, чи не схильний він до втечі, чи не було йому присуджено битися з хижими звірами на арені цирку. Усі ці факти свідчать про такий характер, без якого ви цілком обійдетеся у власному домі. Остерігайтесь розумних рабів, якщо ви не маєте наміру навчити їх вести листування або зробити читцями. У будь-якій іншій якості розумний раб завдасть вам лише зайвих турбот. Однак розпитайте також, чи не має раб якихось моральних вад: можливо, він призвичаївся до азартних ігор, чи любить випити, якщо випаде така нагода, чи водить компанію з іншими рабами чоловічої статі.

Уникайте рабів, що схильні до меланхолії. Бути рабом — не найкраща доля, і ті, хто має журливу вдачу, у рабстві западуть у тугу. Така поведінка є одним із джерел роздратування для рабовласників. І правда, як можна поклатися на робітників, які за першої-ліпшої нагоди можуть розридатися, а то й намагаються порішити себе? Згідно з законом, продавець зобов'язаний повідомити потенційному покупцеві, якщо раб уже намагався вчинити самогубство. Але ми не завжди можемо бути впевненими в тому, що нам кажуть правду, тож краще довіряти власним інстинктам. Самогубства є більш поширеною проблемою, ніж вам може видатись. Адже, як мовить приказка, «краще померти, ніж бути рабом», або ще: «Той, кому не подобається бути рабом, обов'язково буде нещасливим, але рабом через це бути не перестане».

Після того як ви ретельно вибрали раба і домовилися про ціну, обов'язково отримайте на руки контракт. Відповідно до нашого контрактного права, продавець повинен назвати поручителя, який гарантує повернення грошей, якщо покупець висловить обґрунтовані претензії. У контракті мають бути вказані ваше ім'я і становище, ім'я (або прізвище) раба, його походження, ціна, ім'я продавця, ім'я поручителя, дата і місце підписання контракту. Зверніть увагу на те, що майно невільника, зокрема й гроші, які йому вдалося накопичити, переходить у власність нового господаря разом із рабом, якщо інше не обумовлюється окремо.

Обов'язково візьміть у продавця письмову гарантію щодо здоров'я раба. Перевірте, чи правильно ви зрозуміли, що охоплює ця гарантія: у ній повинні бути зазначені хвороба, схильність до втечі та азартних ігор, натомість не згадується про лінкуватість і неприємний запах із

рота. Не завжди буває ясно, що означає слово «здоровий». Чи можна вважати раба, у котрого відрізаний язик, здоровим? Фактично будь-який раб має якийсь дрібний дефект. Я стикався з такими: мочиться в ліжко, страждає на падучу хворобу, не має пальця на нозі, занується, нечистий на руку. Усі ми знаємо, що таке поганий раб: на нього не можна поклатися, він ледачий, працює повільно, всюди запізнюється, він є жадібним і жахливим, упертим і норовливим; він потворний на вигляд (наприклад, косоокий і пузатий), сутулиться і пересмикує плечима, коли говорить. Також ми маємо чіткі уявлення про «хорошого» раба: чесний і відданий, старанно працює і ніколи не скаржиться на втому. Проблема в тому, що ці два типи дуже складно розрізнити, коли їх «причепурили» торговці.

Після оформлення покупки вам треба подумати, яку роботу слід доручити своєму рабові. На нього можуть чекати найрізноманітніші завдання. Загалом раби діляться на два види: сільські та міські. Тих, хто працюватиме в сільській місцевості, можна навчити ремесел орача, садівника, водовоза, гончара, двірника і т. д. Рабині даватимуть лад одягу й домашньому начинню, прядуть вовну або робитимуть масаж. Тих, хто працюватиме в міських господарствах, теж треба приставити до певних видів роботи. Так, вродлива жінка найкраще підійде для того, щоб прислуговувати за столом. Якщо ви заможні, то можете мати цілий почет рабів, кожен із яких виконуватиме свою конкретну роботу в домі. Це будуть носії, секретар, який уголом читатиме вам листи та писатиме відповіді на них. Інші можуть забезпечувати м'який музичний супровід під час трапез або працювати брамниками, наложницями, розпорядниками, посильними.

Рабині займаються хатною роботою і дають приплід. Звичайно, люди із сумнівною репутацією купують їх і для роботи в домах розпусти. У наші дні багато римських матерів не бажають брати на себе важкі обов'язки вигодовування і виховання власних дітей і з радістю залишають цю роботу рабиням-годувальницям. Зауважмо, що вибрати правильну годувальницю дуже важливо, адже нерідко саме вона стає тією жінкою, яку ваша дитина вперше назве мамою. Коли йдеться про догляд за моїми дітьми, то в няньки я зазвичай беру тих рабів, яких мої рабині народили від мене. Раби, пов'язані з вами найтісніше, — це ті, хто доглядав за вами, коли ви були маленькими. Мій колишній наставник, Фелікс, відводив мене зранку до школи, оберігав від різних неприємностей і допомагав у всьому, від одягання до гри в глadiatorів. Звісно, йому дали таку роботу, бо нічим іншим він займатися не вмів. Як сказав великий афінський державний діяч Перикл, коли побачив раба, який упав з дерева і зламав ногу: «Щойно він перейшов у наставники».

Багато з рабів-наставників бувають дійсно високоосвіченими. Тільки

вам вирішувати, чи потрібен вам абсолютно неосвічений помічник для ваших синів, на кшталт Фелікса, чи належним чином вихований раб, котрий допоможе їм розвиватися і зробитися справжніми державними діячами, якими б ви хотіли їх бачити. Найгірше використовувати за наставника для своїх дітей того раба, котрий лише краєм ока зазирнув у книжку, а вже забрав собі в голову, що він найрозумніший. Такі лише заважають належній освіті дитини, а іноді навіть нав'язують дітям свої обмежені уявлення. Це особливо важливо, бо такі наставники легко можуть наділити підопічних своїми хибами. Навіть Александр Великий, як кажуть, постійно потерпав через вади свого наставника Леоніда.

Остерігайтеся марнославства. Немає нічого вульгарнішого за соціального парвеню, у якого цілий сонм абсолютно непотрібних йому рабів займається всілякими дурницями просто через те, що господарю забaglося продемонструвати всім навколо своє непомірне багатство. Один мій знайомий вільновідпущеник тримав раба, чиєю функцією було нагадувати своєму господареві імена людей, яких той приймав. Уявіть, як це образливо для гостей, коли їхні імена нагадує хазяїнові якийсь раб! А ще гірше, коли цю роботу доручають старому слугі, який уже не годиться ні для чого іншого і від старості стратив розум. Він постійно помиляється, змушуючи всіх ніяковіти. Можливо, найкурійозніший випадок такого використання рабів пов'язаний із багатієм на ім'я Кальвізії Сабін. Він успадкував величезний статок, але був неосвіченим, і пам'ять його була настільки поганою, що він не міг запам'ятати навіть імена героїв Гомерових поем. Бажаючи показати себе освіченою людиною й так довести, що заслуговує на багатство і високе становище, він за високу ціну купив кількох розумних рабів і примусив їх запам'ятати найвидатніші витвори літератури. Один мусив вивчити напам'ять усього Гомера, другий — Гесіода, а ще дев'ятеро завчили вірші дев'яти ліричних поетів. Їм довелося докласти немало зусиль, аби цього досягнути. А створивши це «коло літературознавців», він почав надокучати гостям за обіднім столом: щохвилини просив когось із них процитувати кілька поетичних рядків, щоб раби їх продовжили. Сабін запевняв, що ці раби коштували йому цілого статку. Щиро кажучи, така сама кількість шаф, наповнених книжками, обійшлася б йому дешевше.

Звичайно, не всі раби належать таким ексцентричним приватним особам. Держава теж використовує багато рабів для виконання таких робіт, як ведення обліку і ремонт доріг. Якщо ви захочете придбати невільників, які вже спізнали подібну працю, це може виявитись корисним грошовим вкладенням, адже вони не будуть дуже виснаженими і зрадіють можливості попрацювати в менш формальній

атмосфері приватного домогосподарства, хоч і зі зниженням статусу. Та навіть за державними рабами потрібно пильно наглядати. Коли імператор Траян послав Плінія¹⁷ до римської провінції Віфінії для розслідування можливих випадків корупції, той виявив, що засуджені злочинці, які unikнули покарання, працюють там як державні раби. Вони навіть отримували щорічну платню, як більшість державних рабів, і тривалий час перебували на своїх посадах. Багато з них на той час були вже в досить похилому віці й, судячи з усього, давно вели порядне життя. Певна річ, імператор зажадав, аби ті злочинці відбули належне покарання, окрім тих випадків, коли злочини мали місце дуже давно. У такому разі їм треба було доручити роботу, яка буде не кращою за покарання, як-от робота в громадських лазнях або чищення каналізації.

¹⁷ Пліній Молодший (61–113 рр.) — давньоримський політичний діяч, письменник, адвокат.

Вирішуючи, скільки рабів купувати, ми мусимо, як радив великий Катон¹⁸, зважати на розміри свого землеволодіння та різновиди вирощуваних культур (якщо йдеться про рабів сільських). Стосовно маслинових гаїв і виноградників він дає дві формули. Перша визначає, як забезпечити обслуговування маслинового гаю площею в шістдесят гектарів. Для господарства такого розміру, на думку Катона, достатньо тринадцяти рабів: наглядач, економ, п'ять різноробів, три візники, один погонич мулів, один свинар і чабан. Друга формула призначена для виноградника площею двадцять п'ять гектарів, вона передбачає залучення п'ятнадцяти рабів: наглядач, економ, десять різноробів, візник, погонич мулів і свинар. Інші вважають, що на два гектари достатньо одного раба і що скопати цю площу він має за сорок п'ять днів — із урахуванням звичайних перешкод, таких як хвороби, погана погода та безділля. Але особисто я думаю, що ці правила надто непевні. Катонові треба було скласти формулу так, щоб ми могли пропорційно збільшити чи зменшити число робітників залежно від того, більше чи менше в нас

господарство. Окрім того, наглядача і економа не слід би було включати в загальну кількість потрібних рабів. Адже якщо ви обробляєте менш ніж шістдесят гектарів маслинових гаїв, вам однаково не обійтися без наглядача.

¹⁸ Марк Порцій Катон (відомий також як Молодший або Утицький, 95 р. до н. е.–46 р. до н. е.) — давньоримський політичний діяч, правнук Марка Порція Катона Старшого (цензора). Сучасникам був найбільш відомий як зразок строгих уподобань, прихильник республіканських ідей, лідер аристократії в сенаті.

Кількість пастухів визначається в різний спосіб, тут кожен рахує по-своєму. Я дотримуюсь такої практики: тримати одного пастуха на кожні вісімдесят–сто овець, які дають вовну. Якщо отари дуже великі

(а в декого вони сягають тисячі голів), вам буде легше зменшити кількість пастухів, ніж коли овець небагато. У моїх отарах сімсот овець. Для табуна коней у п'ятдесят голів потрібно тримати двох табунників, причому кожен повинен мати свого об'їждженого коня. Багаті землевласники зазвичай довіряють керівництво маетком тільки членам свого домогосподарства. Якщо села або міста розташовані далеко від їхніх плантацій, вони залишають на плантаціях ковалів або інших ремісників, щоб раби не надто байдикували, а примножували прибутки господарства, добре виконуючи свою роботу.

О, наскільки інакшим було життя в дивовижні часи наших предків! Тоді не було нинішніх дискусій про те, як краще використовувати великі маси рабів. Люди жили дуже просто, могли мати й одного раба, котрий обідав за одним столом із господарями. А тепер ми замикаємо на ключ комору з продуктами, щоб їжа й вино не потрапили до рук легіону домашніх рабів, цієї юрби сторонніх людей, що її ми самі випустили до своїх будинків. Їх зробилося вже так багато, що потрібен окремий раб, який нагадуватиме нам їхні імена!

Що сталося з давньою доброю самодостатністю? Чому нам потрібен цілий почет рабів, тільки щоб показати, які ми багаті? Погляньте на небеса — й ви побачите, що боги голі: вони все віддають, не залишаючи нічого собі. А тепер погляньте на землю — і побачите невситимих осіб, які збирають навкруг себе рабів усіх видів, щоби справити враження на публіку. Чи став вільновідпущеник Помпей¹⁹ Деметрій, що не посоромився розбагатіти дужче, ніж сам Помпей, також і щасливішим за нього? Щодня він проглядав список своїх рабів, ніби командував армією. Він почувався б вільнішим, якби в нього було лише двоє рабів, зате більше вільних покоїв. Діоген²⁰ мав лише одного раба, котрий утік від нього, і коли йому сказали, де той раб, філософ і не подумав того повертати. «Було б ганебно,— сказав він,— якби мій раб Манес міг обійтися без Діогена, а Діоген не зміг би обійтися без Манеса». Гадаю, він мав на увазі ось що: «Тепер, коли цей нещасний раб утік, я нарешті повернув собі свободу!»

¹⁹ Помпей (106–48 рр. до н. е.) — давньоримський державний діяч і полководець.

²⁰ Діоген (412–323 рр. до н. е.) — давньогрецький філософ.

Раби — це суцільні витрати. Ви мусите задовольняти потреби цих ненажерливих створінь. Ви мусите купувати їм одяг. Ви мусите постійно слідкувати за цими злодюжками, завжди готовими що-небудь поцупити. Вам доводиться мати справу з істотами, що вас ненавидять. Наскільки ж щасливіша людина, котра залежить лише від того, кому нічого не винна,— від себе самої!

Та чи можемо ми боротися з тим багатством, яке посилає нам доля? Можливо, нам треба визнати, що так вирішили зірки: римляни просто

призначені керувати світом. Ми не можемо уникнути володіння рабами. Принаймні слід продемонструвати своє неоднозначне ставлення до цього за допомогою імен, які ви для них вибираєте. Виберіть веселе ім'я або таке, що має для вас певне значення: скажімо, назву місця, де ви купили цього раба, або якесь саркастичне ім'я, аби показати, що ви не так уже й серйозно ставитеся до переваг, дарованих вам фортуною. Наприклад, одного разу я купив раба, та ще й недешево, а він дорогою до моєї міської вілли впав і зламав руку. Я назвав його Щасливчиком.

• • КОМЕНТАР • •

Більшість наведених тут подробиць щодо купівлі рабів стосуються міського середовища, де зазвичай господар купував їх не надто багато. Ці раби жили під одним дахом із господарем і надавали особисті послуги йому і його родині, тож їх, вочевидь, вибирали дуже уважно. У сільській місцевості все могло відбуватися й інакше. Зокрема, у великих маєтках такі ретельні дослідження особливостей раба, швидше за все, нормою не були, а відповідальність за купівлю рабів могла покладатися на управителя маєтку. Напевно, те, наскільки великими були дім і земельні угіддя римлянина, визначало міру його особистої участі в придбанні рабів.

Ретельність і уважність господарів під час вибору рабів залежала від того, наскільки легко було їх придбати. Після великих воєнних перемог Рима, коли нові раби постачалися в достатній кількості, ціни на них, певно, знижувались, а покупці ставали менш прискіпливими.

Вільного за правом народження громадянина Рима не можна було на законних підставах позбавити цього статусу без його згоди. Однак сумним фактом суспільного життя в римському світі було те, що батьки часто покидали вільнонароджених дітей, або не маючи змоги їх виховувати, або просто не бажаючи цим займатися. Ті немовлята, що не загинули від холоду та голоду і яких не з'їли бродячі собаки, потрапляли до рук работорговців, або ж названі батьки виховували їх як знайд. Ці діти фактично ставали рабами своїх нових піклувальників. Хоча на сценах римських театрів раз у раз показували історії про те, як

покинутих дітей знаходять їхні справжні батьки, важко уявити, що насправді таке траплялося часто.

Тепер уже не можна з'ясувати, чи дійсно римляни займалися активним «розведенням» своїх рабів. Раби розмножувалися природним чином, зважаючи на те, що їм часто дозволялось утворювати пари. Напевно, господар схвалював такі стосунки, але якою була міра його участі в парванні рабів, лишається невідомим. Якщо до господаря зверталися по дозвіл, розумно припустити, що він прагнув запобігти стосункам між двома особами, які завдавали йому клопоту, але це ще не означає, що він намагався керувати поголів'ям своїх рабів, добираючи добре збудованих і здорових людей до пари одне одному. Між тим господарі часом дозволяли собі сексуальні стосунки з рабами, і коли до них були залучені жінки-рабині, це могло завершитися вагітністю. Діти, народжені в таких стосунках, юридично вважалися рабами, навіть коли батьком був рабовласник.

До наведених цін на рабів слід поставитися з обачністю. Ці припущення базуються на небагатьох прикладах, що збереглися до нашого часу. Номінальні ціни зросли в часи пізньої імперії через інфляцію, але незрозуміло, чи збільшилися ціни в реальному вираженні. Жодним чином не можна засвідчити зменшення загальної кількості рабів у часи пізньої імперії, хоч унаслідок можливого економічного спаду, хоч через зростання впливу християнства. Записи про дивовижно великі суми, сплачені за таких рабів, як «близнюки» Марка Антонія, збереглися саме через їхню винятковість. Із цього неможливо зробити якихось більш-менш вірогідних висновків про середні ціни. Загалом про ціни на рабів можна сказати, що вони були високими й дуже різнилися. Приблизно п'ятсот сестерціїв на рік вистачало, щоб прогодувати родину з чотирьох осіб, якщо харчуватися переважно крупами. Безперечно, з урахуванням різноманітнішого раціону та інших витрат, зокрема на житло та одяг, ця сума значно зростає. Якщо припустити, що вона становила тисячу сестерціїв, хоч і змінювалася залежно від місця і часу, то ціни, які наводить Фалкс, видаються дуже високими. Звичайно, вони були значно вищими, ніж міг собі дозволити бідний або навіть середніх статків римлянин. Для ремісника купівля раба також вимагала б великих витрат. Із цього можна зробити висновок: коли заможні римляни тримали по багато рабів, це не мало нічого спільного з економікою — тут ішлося винятково про демонстративне споживання.

Незважаючи на величезну кількість рабів в Італії, у багатьох римських текстах порушуються моральні проблеми, пов'язані з експлуатацією рабів. Цей конфлікт іноді дуже складно зрозуміти. Як могли римляни використовувати стільки рабів і водночас вважати це аморальним? Потрібно взяти до уваги риторичний складник багатьох

римських джерел, особливо в таких авторів, як Сенека, який створив низку важливих текстів на тему рабства. Втрата колишньої чистоти й бездоганності, що спіткала Рим, була літературним мотивом. Так римляни намагалися спокутувати свою провину в надмірному споживанні — було то споживання їжі на розкішних бенкетах чи використання інших людей як рабів.

У «Дигестах», 21.1, наведено подробиці едикту курульних едилів, що регулював продаж рабів, і описано дефекти, про які необхідно повідомляти. Про дітей-знайд дивись, наприклад, у листах Плінія Молодшого, 10.65 і 66. Авл Геллій у творі «Аттичні ночі», 20.1, пише, що з IV ст. до н. е. громадянам у Римі було заборонено продавати себе в рабство за борги. Раніше це було можливо, але таких рабів треба було продавати за Тибр, що тоді означало за межі римської території. Стосовно германців, відомих як фанатичні гравці в кості, див. у праці Тацита «Германія», 24. Розповідь про напад піратів на Мотону можна знайти в Павсанія, 4.35.6. Захоплення маленького містечка описано на основі взяття римлянами Палермо в 259 році до н. е., про яке розповідає Діодор Сицилійський, 23.18. Наведені ціни ґрунтуються на 5 млн сестерціїв, одержаних за рахунок двохвідсоткового податку з продажу рабів, введеного імператором Августом, і відповідних цін на пшеницю та рабів (див. «Едикт про максимальні ціни» Діоклетіана). Я даю ціни в сестерціях часів правління Августа. Про максимальні ціни на рабів див. у «Природничій історії» Плінія Старшого, 7.40; про близнюків Марка Антонія — те саме джерело, 7.12, а також 7.39 про акторів, Нерона і Паезона. Про співчуття до щойно придбаних рабів, які важко переживають зміну свого становища, див. у творі Сенеки «Про гнів», 3.29. Наведені приказки можна знайти у Публія Сіра, 489 і 616. Розповідь про Кальвізія Сабіна, котрий примушував рабів учинити напам'ять усього Гомера, є в листах Сенеки, 27. Стосовно дитячих наставників див. Квінтіліан «Про виховання оратора», 1.1. Звіт Плінія Молодшого імператорові Траяну про злочинців, що використовуються як державні раби, можна знайти в його листах 10, 31 і 32. «Щасливчик» (Фелікс) було поширеним іменем для рабів.

• РОЗДІЛ II •

ЯК УЗЯТИ ВІД РАБІВ УСЕ НА ЩО ВОНИ ЗДАТНІ

Отже, ви придбали рабів. Як тепер керувати ними, щоб вони працювали на повну силу? Чимало рабовласників-початківців потрапляють у пастку, бо думають, що можна обійтися самим багатом. Ті ж із нас, чії родини володіють рабами протягом кількох поколінь, знають, що таке поводження знесилоє рабів і закінчується їхньою непридатністю для подальшого використання. Якщо ви застосовуєте силу понад розумні межі, ви зробите ваших «підопічних» потайними та некерованими. Такі раби — справжня мука і прокляття для власника. Жорстокість зрештою найболючіше б'є по господареві. Можливо, її можна дозволити в копальнях, але аж ніяк не у вашому маєтку, що вже й казати про ваш дім. Натомість вам треба усвідомити: як рабовласник, ви зобов'язані поводитися зі своїми рабами належним чином, і тоді зможете сподіватися, що вони не лише старанно виконуватимуть свою роботу, а й будуть у змозі робити це багато років.

Чинити по справедливості з тими, хто в суспільній ієрархії посідає нижчий щабель, є обов'язком вищих прошарків суспільства. А нижче від рабів у суспільстві немає нікого. Але ми маємо ставитися до них так само, як і до найманих працівників. Тобто треба наполягати, щоб вони працювали добре, але й самим поводитися з ними справедливо. І це попри той факт, що раби, безперечно, не більш ніж робочий інструмент. Найманий працівник — це людина, а раб — це знаряддя, що використовується для обробки землі чи іншої роботи. Щоравда, це знаряддя вміє говорити, і тільки ця здатність ставить його вище від робочої худоби. Але ви як господар і рабовласник перебуваєте на верхівці соціальної піраміди, і вам належить завжди чинити відповідно до моралі й справедливості навіть із тими, хто на це не заслуговує.

Перший крок до того, щоб ваші раби добре поводитися й старанно працювали, ви вже зробили: ви купили хороших рабів. Наступний крок — навчити їх. Усі розуміють, що те, як ви виховуєте своїх дітей, позначається на індивідуальному характері кожного з них. Так само важливо виховувати та навчати ваших рабів відповідно до тих ролей, які їм доведеться виконувати. Саме тому часто найкращий і найпростіший варіант — купити таких рабів, які ще нікому не служили. Я вже казав, що один мій друг завжди купує військовополонених, і ще достатньо молодих для навчання, адже й лошата зазвичай бувають слухняніші, ніж стара шолудива коняка.

Навчання слід починати одразу ж. Дехто необачно вважає, що можна переконати раба, звертаючись до його розсудливості. Вони думають, що раби швидше підкоряться, якщо їм пояснити переваги такої поведінки. Але насправді рабів треба приборкувати, як диких звірів, якщо хочете домогтися від них покори. І знову ж, справа тут не лише в батозі. Ви отримаєте найкращі результати, коли даватимете рабам стільки їжі, скільки вони хочуть. Не забувайте хвалити їх, особливо тих, хто є відверто шанобливим і понад усе прагне отримати схвалення. Подбайте, щоб вони забули старих богів і почати справляти обряди у ваших домашніх святилищах. Зрозумівши, що саме наш пантеон богів зробив нас великими, вони скоріше приймуть справедливість свого низького становища.

Навченим рабам давайте достатньо їжі, щоб вони могли працювати, але не так багато, щоб вони зледачили. Раби, зайняті важкою фізичною працею, мають одержувати багатший і різноманітніший раціон, ніж ті, хто виконує нескладні домашні обов'язки. Для продуктивної праці рабам потрібна пожива, не треба сподіватися від них чогось путнього на порожній шлунок. Я завжди особисто перевіряю раціон рабів, коли відвідую свої маєтки. Якщо ви так робитимете, кухарі не посміють шахрувати, лишаючи частину продуктів на власний пожиток. До того ж раби бачитимуть, що ви цікавитесь їхнім добробутом; це їх морально підтримає і змусить працювати сумлінніше. Адже раби думають про три речі: про їжу, роботу та покарання. Якщо ви забезпечите їх їжею, але не даєте роботи, вони ледачать і нахабніють. Якщо ж ви завантажуєте їх роботою і часто караєте, а годуєте погано, це їх виснажує, як і будь-яка жорстокість. Безумовно, найкраще — це дати їм роботу і вдоволь їжі. Людьми неможливо керувати, не винагороджуючи їхніх зусиль, а їжа — винагорода для раба. Раби, як і звичайні люди, працюють погано, коли хороша робота не приносить переваг, а за погану роботу не карають.

Тому уважно стежте за поведінкою рабів і розподіляйте їжу відповідно до зробленого. Надавати привілеї треба лише тоді, коли на них заслуговують. Їжа — добре заохочення за бажану продуктивність. Я

люблю нагороджувати хатніх рабів залишками зі свого столу, якщо вони на це заслужили. У селі я залишаю рабам вільний час, аби вони могли тримати своїх курчат і поросят, обробляти власні городи чи ходити до лісу по ягоди. Або ж виділяю їм додаткову порцію твердого сиру з Луни, що в Етрурії²¹. Або, буває, даю їм трохи більше винного оцту, але тут треба бути обережним. Споживання вина навіть вільних людей робить зухвалими, тому, ясна річ, наділяти рабів додатковим вином треба дуже рідко і під наглядом.

²¹ Етрурія — стародавнє царство, а потім конфедерація, що складалася з 12 міст-держав, у північно-західній частині Італії.

У всьому, що стосується харчування рабів, слід діяти як лікар, що випишує рецепти. Треба зробити так, щоб кожен раб одержував те, що він заслужив і що відповідає його низькому становищу. Їжа для рабів має підтримувати їхню працездатність, а не бути розкішною. Я рекомендую включити до основного раціону житній хліб, сіль, виноград, маслинову олію, маслинову кашку та сухофрукти. Як уже зазначалося, можна доповнювати цей раціон деякими додатковими продуктами, що виконуватимуть роль особливого заохочення. Вам можуть стати в пригоді наведені нижче рекомендації.

Раціон для рабів

30 кг пшениці на місяць узимку для рабів у групах, скутих кайданами.

35 кг пшениці на місяць улітку під час виконання важкої роботи, такої як сімба, сапання, збирання врожаю.

Слід збільшувати раціон, коли раби починають працювати на винограднику, та зменшувати його, коли дозріває інжир. Не зменшуйте пайку настільки, як радить цей скнара Катон, якщо не хочете заморити своїх рабів голодом.

20 кг пшениці на місяць для наглядача, економа та пастухів (цього вистачить, бо в них менше навантаження).

Вино для рабів

Помістіть у дерев'яну діжку десять частин давленого винограду та дві частини дуже гострого оцту. Додайте дві частини кип'яченого вина і п'ятдесят частин прісної води. Перемішуйте все це лопаткою тричі на день протягом п'яти днів. Додайте одну сорок восьму частину морської води, набраної задалегідь. Закрийте діжку накривкою, і нехай все це бродить упродовж десяти днів.

Вийде, звичайно, не витончене фалернське вино. Але його має вистачити на три місяці, а як після цього щось залишиться, то вийде дуже гострий оцет.

Маслини для рабів

Збережіть усі падалишні маслини, які зможете. Додайте зібрані зі старих дерев дрібні маслини, які все одно дають мало олії. Давайте рабам ці маслини дуже ощадливо, розтягуючи запас якомога довше. Коли вони закінчаться, можна перейти на солону рибу і оцет. Видавайте рабам пінту маслинової олії на місяць. А також щомісяця видавайте їм півфунта солі на кожного.

Удень кожен раб має споживати їжу окремо від інших, щоб уникнути марнування часу на пустопорожні балачки. Та вечорами їм слід дозволити поїсти за спільним столом, адже зовсім не дозволяти рабам спілкуватися буде аж надто жорстоко.

Одяг рабам теж треба видавати відповідно до того, наскільки вони його заслужили. Ті раби, що працювали старанно, мають отримувати винагороду у вигляді більш якісного взуття і тунік. А ті, хто ухилився від обов'язків, мусять розуміти, що лінощі призведуть до всебічного погіршення їхнього життя. Зазвичай я видаю кожному рабові в моєму господарстві метрову туніку та ковдру з грубої вовни раз на два роки. Коли наділяєте рабів новими ковдрами й туніками, прослідкуйте за тим, щоб старі не пропадали марно: рабині можуть пошити що-небудь із клаптиків. Пара грубих дерев'яних черевиків видається раз на два роки. Вибираючи вбрання для рабів, ви маєте думати про практичність, а не про зовнішній вигляд. Щоб захистити раба від вітру, холоду і дощу, дайте йому туніку з вичиненої шкіри з довгими рукавами, а як доповнення — зшитий із клаптиків одяг або плащ із каптуром. Якщо ви зробите це, то ніяка погода не буде достатньо поганою, щоб завадити рабам працювати надворі.

Вашим рабам потрібне місце, де вони могли б спати. Поселіть хатніх рабів у маленьких спальнях або й коморах, видайте старі матраци, на яких вони зможуть лежати, і старі плащі замість ковдр. У селі майже напевно знайдеться місце на горіщі якоїсь споруди, котре можна використати як спальне приміщення. Якщо над кухнею достатньо простору й загроза пожежі невелика, то раби зможуть у затишку ночувати там цілий рік. Немає нічого гіршого для господарства, ніж коли його обробляють раби, що живуть у чомусь схожому на тюремні підземелля. Адже все, що роблять люди, які не мають надії на краще, робиться дуже погано.

На жаль, якими б закутками імперії ви тепер не подорожували, усюди побачите, що землю обробляють раби, а не дрібні землевласники, які колись і зробили Рим великим. У наші дні на поля ступають ноги, скуті кайданами, землю обробляють руки, що були биті, до вас обертаються затавровані лиця. Наша мати-земля не настільки нерозумна, щоб не помітити, як на зміну гордим і вільним селянам прийшли нахабні й ледачі раби. Зовсім не дивно, що ми не одержуємо від господарств, де працюють раби, тих прибутків, які колись мали від праці вільних римських громадян. Головна проблема полягає в тому, що рабові немає заради чого працювати добре. Його нагодують незалежно від того, чи продуктивним буде господарство. Проте існують деякі способи, за допомогою яких можна звести цей недолік до мінімуму і примусити або підкупити раба, щоб він працював більш продуктивно.

По-перше, старанну працю треба винагороджувати. Про це я вже згадував, але не зайве буде наголосити ще раз. Гарних рабів дуже деморалізує, коли вони бачать, що всю важку роботу виконують вони, а їжу доводиться ділити порівну з тими, хто байдиковав. Також важливо, щоб кожний раб мав чітко визначену довготермінову мету. Якщо ви справді в цьому зацікавлені, то можете запропонувати їм старанною працею заробити собі свободу. Ви зрозумієте, що свобода як довгострокова мета й винагорода за лояльність і працелюбність — це справедливо і вигідно. Якщо раб повірить, що цієї мети можна досягти, він працюватиме старанно, з усіх сил її наближаючи. Дозвіл рабові мати дітей дає йому ще один стимул працювати сумлінніше. Народивши дітей, раби зможуть насолоджуватися перевагами сімейного життя. А коли ви будете невдоволені ними, можна їх покарати, продавши дітей іншому власникові. Якщо ви час від часу заохочуєте старанних робітників, даєте їм вихідні, то цим підвищуєте ймовірність результативної роботи в майбутньому.

По-друге, кожний раб повинен мати чіткі обов'язки. Це створює прозору систему звітності та забезпечує напружену працю, адже раби знають, що за невиконану роботу відповідь саме той, кому її було доручено. А от коли всі роблять одне й те саме, ніхто конкретно ні за що не відповідає. Якщо хтось один працював старанно, нагороджені будуть усі, а не цей окремих працівник; коли ж усі працюють абияк, неможливо визначити, хто за це відповідальний. Ось чому орачів треба тримати на відстані від виноградарів, а пастухів — окремо від різноробів.

Кожен раб у межах призначених йому обов'язків має нести особисту відповідальність за збереження та належне утримання свого знаряддя праці. Він зобов'язаний стежити за тим, щоб воно не залишалося під дощем, чистити його, змащувати і не кидати абиде. Заміна інструментів

— справа сама по собі недешева, до того ж це означає, що раби кілька днів сидітимуть без знаряддя, а діло стоятиме. Якщо ж закріпити за кожним його власний інструмент і карати тих, хто не береже його, це помітно знизить подібні втрати.

Існує ще одна перевага розподілу обов'язків між рабами: ваше господарство зробиться самодостатнім. Для кожного завдання у вас буде свій раб. Потрібен буде косар — ви маєте власного косаря, знадобиться перукар — у вас є й перукар, потрібен коваль — і коваль у вас теж власний. Вам не доведеться наймати сторонніх працівників і платити їм за виконану роботу.

Аргільна робота спонукає працювати швидше, старанніше та краще. Ви маєте об'єднати рабів у групи душ по десять. За такою кількістю робітників найлегше спостерігати, більші об'єднання створюють проблеми для наглядачів. Ці групи ви маєте розподілити по всьому маєтку і організувати роботу так, щоб раби не працювали по одному чи в парах. Якщо вони будуть розпорошені по всій території, за ними неможливо буде як слід наглядати. Утворювати більшу групу не варто ще й тому, що окрема особа в ній не відчуває особистої відповідальності. Робота ніби розчиняється в натовпі. А учасники правильної за розміром групи починають конкурувати між собою, до того ж у ній легко виявити тих, хто байдкує. Працювати завжди цікавіше, якщо є елемент змагання. Крім того, це означає, що ніхто не обурюватиметься, коли працівників, що не виконали своєї частини роботи, буде покарано.

Подбайте про те, щоб дати кожному рабові таку роботу, яка найбільше підходить для нього за його фізичними та моральними якостями. Волопаси, скажімо, мусять бути дуже хазяйновитими й уважними. Ці дві якості важливіші, ніж, наприклад, зріст, постава чи фізична сила, оскільки робота волопаса вимагає концентрації уваги та практичних навичок. Орач має бути тямущим і кмітливим, однак цих якостей недостатньо. Для цієї роботи потрібен раб із гучним голосом, щоб поганяти робочу худобу. І водночас лагідний, бо коли він поводитиметься з тваринами жорстоко, вони не слухатимуть його команд, та й довго не протягнуть, виснажені надмірною працею й биттям.

Коли йдеться про вівчарів, то, знов-таки, майте на увазі, що для їхнього заняття сила та високий зріст не потрібні. Високі нехай краще будуть орачами, адже в господарстві немає менш утомливої для високої людини роботи, ніж оранка. Під час оранки робітник стоїть рівно і спирається на руків'я плуга. Бути різноробами і працювати на полях можуть раби будь-якого зросту та будь-якої статури. Усе, що їм потрібно,— це здатність упоратися з важкою роботою. Раби, яких ви поставите працювати на виноградниках, мають бути широкоплечими

та м'язистими. Працівники такої статури добре підходять для роботи, де треба щось перекопувати та підрізати гілки. Менше значення мають їхні чесність і сумлінність: на виноградниках працюють малими групами, тож за цими рабами легко наглядати. Буває, що нечесні раби водночас є найрозумнішими. А це якраз перевага в догляді за виноградом: тут треба діяти розумно. Ось чому на виноградниках так часто можна побачити закутих у кайдани рабів. Однак пам'ятайте: чесна людина рівного з крадієм інтелекту працюватиме краще, ніж злодій.

Не варто вважати, що рабська праця — це завжди найкращий вибір для обробітку ваших земель. Для роботи на занедбаній землі таки варто залучити найманих працівників, а не рабів, оскільки вона потребує більше зусиль та самовідданості. Також, безумовно, краще використовувати вільних людей для найважливіших сільськогосподарських робіт на кшталт збирання винограду. Окремі проблеми виникають, коли брати рабів за волопасів та вівчарів. Ця робота важка й непопулярна не лише тому, що пастухи мерзнуть і мокнуть у негоду,— їм ще й загрожують напади бандитів та диких звірів. Окрім того, вони мусять подовгу бути на самоті, далеко від родини і без будь-якого спілкування з іншими людьми. Найкраще залишити таку роботу для вільних бідняків. Їм потрібні гроші, тож можна очікувати, що вони старанно виконуватимуть будь-які ваші завдання.

Якщо ж у вас пастушать раби, ви маєте розуміти, що контролювати їх майже неможливо. Хоч би куди вони вирушили, вони можуть наробити там рейваху: що-небудь поцуплять, із кимось поб'ються. Зверніть увагу й на те, що для кожного виду худоби знадобляться пастухи з різними фізичними якостями. До випасу великих тварин залучайте дорослих рабів, а для роботи з дрібними підійдуть і хлопчики. Пастухи, які водять худобу гірськими стежками, мають бути сильнішими за тих, хто випасає її близько від ферми. Ось чому на далеких пасовищах працюють зазвичай чоловіки, тоді як наглядати за худобою в самому маєтку можуть хлопчики й навіть дівчатка-рабині.

Пастухам належить проводити цілий день зі своїми стадами, вночі вони також не можуть залишити худобу. Про всі проблеми вони мають доповідати головному пастухові — на цю роботу призначають старшого й досвідченого раба, який користуватиметься серед інших авторитетом. Але він не повинен бути настільки похилого віку, щоб йому було важко виконувати роботу. Мало хто зі старих у змозі витримати труднощі далеких перегонів худоби, долаючи підйоми та спуски, особливо під час випасання кіз.

Добирайте чоловіків могутньої статури, кмітливих і метких, що добре орієнтуються в просторі й здатні захистити стадо від диких звірів

або викрадачів худоби. Вони мають бути достатньо сильними, щоб піднімати вантаж на спина в'ючних тварин, здатними швидко бігати і добре стріляти з праці. На мою думку, представники деяких народів для роботи пастухів абсолютно не годяться — наприклад, бастули і турдули²². Галли ж, навпаки, для цього дуже навіть придатні, особливо вони підходять для роботи з в'ючними тваринами. Про те, скількох пастухів залучати до роботи, вже було сказано: я взяв би одного на кожні вісімдесят або сто овець і двох на кожні п'ятдесят коней.

²² Бастули — народ, який мешкав на території сучасного Піренейського півострова ще до утворення Римської імперії. Турдули — народ, який населяв Іберійський півострів, територію сучасної центральної та південної Португалії.

Старший пастух повинен переконатися, що пастухи мають усе необхідне для себе й худоби; перш за все треба подбати про їжу для людей і приладдя для догляду за тваринами. Старший пастух мусить бути письменним, щоб робити записи, які ви зможете перевіряти. Це також дозволить йому записувати вказівки щодо лікування найпоширеніших захворювань тварин і людей і допомагати хворим, доки вони перебувають на далеких пасовищах, де немає можливості звернутися до лікаря.

Катон вважав, що раби повинні або працювати, або спати. Він дійсно був радий мати рабів, які багато сплять, вважаючи, що їх легше контролювати, ніж тих, хто сповнений енергії. Крім того, він вважав, що раби, які люблять поспати, виявлятимуть більше поваги до господаря. Він ніколи не дозволяв хатнім рабам виходити за межі обійстя, якщо тільки їх не посилали з певним дорученням він сам або його дружина. Навіть у такому разі його рабам не дозволяли спілкуватися з іншими, щоб не заохочувати до байдкування. Катон вважав, що статевий потяг перетворює рабів на цілком неконтрольованих, тому встановив їм чіткі умови для зустрічей з рабинями. Однак постійних стосунків не дозволяв за жодних умов. На мій погляд, так господарство вести не можна. Людяність передбачає дотримання хоч якихось прав і свобод навіть тоді, коли йдеться про жалюгідних рабів.

Дехто вважає, що старі та хворі раби — це непридатний для продуктивної праці непотріб. Катон радить нам викидати їх, як сміття. Його позиція була така: рабів слід купувати щонайдешевше, витискати з них якнайбільше, а потім кидати напризволяще — хай помирають. Він просто припиняв годувати їх, коли вони не могли більше працювати. І я, і більшість моїх знайомих рабовласників вважаємо таку поведінку жорстокою та безсердечною. Чесно кажучи, цей чоловік більше переймався здоров'ям своєї риби, ніж хворих рабів, і в усякому разі, сьогодні викидати їх на сміття незаконно. Особисто я вважаю, що

господар, який має рабів за мулів і позбувається їх, коли постаріють, чинить неправильно: він не розуміє зв'язку між рабами і власником.

Ми, рабовласники, маємо певні обов'язки перед тими, хто від нас залежить. Не завжди в наших фінансових інтересах утримувати хворих рабів. Але ми можемо принаймні дати їм шанс одужати і полегшити їхнє навантаження, доки вони ще здатні працювати. І знайти нескладну роботу, що буде до снаги старим і немічним та дозволить їм зробити свій внесок у ведення господарства. Тим паче, при всьому, що вимагається від рабів, вони не так часто доживають до старості. У мене старі раби працюють брамниками або ж носять торби за моїми синами, коли ті йдуть до школи.

Дозвольте мені зробити невеличкий відступ і розповісти вам про ніякову ситуацію зі старим сторожем-воротарем. Це сталося, коли я приїхав на віллу до мого давнього друга. Старезний раб стояв біля входу, «охороняючи» ворота. Я звернувся до товариша:

— Де, на бога, ти його роздобув? Що змусило тебе викрасти труп із кладовища й поставити його охоронцем на вході?

А друг відповів:

— Хіба ти не впізнаєш його, Марку? Це ж Феліціо. Малими ми гралися з ним під час сатурналій²³. Його батько Філосіт був управителем у мого батька. Ми ж усі тоді товаришували!

²³ Сатурналії, що починалися 17 грудня й тривали три дні, були святом згоди та рівності.

Але я гадки не мав, про що він каже.

— Та ти з глузду з'їхав! — сказав я товаришеві. — Як цей беззубий старигань може бути нашим ровесником?

Але погляд мого друга був переконливішим від слів. Час, звичайно, не пожалів нікого з нас, але рабське життя позначилося на зовнішності Феліціо. Та й взагалі дивно, що мій друг його запам'ятав. Урешті-решт, то був лише хлопчик-раб.

Раз уже ми заговорили про вік, то зазначу, що наймолодших рабів я волю приставляти до роботи якомога раніше, принаймні до п'яти років. Завжди можна знайти для них якусь корисну справу: доглядати невеликих тварин, що-небудь просапати в садку, підносити посуд під час обіду; дівчатка можуть навчатися прясти або допомагати на кухні. Виконання цих нескладних завдань змалечку призвичаює дітей до роботи і допомагає їм зрозуміти своє місце в цьому житті.

У вашому замиському маєтку найголовнішим рабом є управитель. До його вибору треба підійти з усією серйозністю. Якщо він буде достатньо компетентним, ви зможете спокійно присвятити своє життя гідному дозвіллю, на яке заслуговуєте за своїм соціальним становищем. Якщо ж ви зупините свій вибір не на тій людині, то продуктивність роботи знизиться, дисципліни не буде, а вам доведеться постійно їздити то до

Риму, щоб займатися політичними й суспільними справами, то до замиського маєтку, щоб розібратися з тамтешнім безладом. Сам я вибираю і навчаю управителів так, щоб вони віддано захищали мої інтереси. Беру двох або трьох двадцятилітніх рабів, які сподобалися мені своїм ставленням до справи, і займаюся їхнім вихованням. Я даю їм різні завдання так, щоб вони набули досвіду в усіх видах робіт, які необхідно виконувати в маєтку. Якщо вони підводять мене або не можуть виявити себе

якнайкраще, я караю їх, повертаючи колишній статус. Я завжди хвалю тих, хто добре працює, і стежу, аби нікому навіть на думку не спало, ніби вони можуть одержати переваги, підлещуючись до мене. І взагалі, якщо раби намагаються сказати мені, який я чудовий, я караю їх: нехай розуміють, що лестощами вони нічого не досягнуть, а для отримання результатів треба старанно працювати.

Найважливіша порада, яку я можу вам дати: ніколи не вибирайте управителя з тих рабів, які мають привабливу зовнішність або, що навіть гірше, схильні гаяти час, валандаючись по місту. Ледачий раб, який любить міське життя з його шинками й будинками розпусти, ніколи не перестане про нього мріяти. Це не найкращі якості й для хатніх рабів, та коли людина з таким характером одержує владу над маєтком, вона може невдовзі заподіяти непоправну шкоду всьому вашому господарству.

Вам варто вибрати людину, з дитинства привчену до сільськогосподарських робіт, добре перевірену. Якщо такого раба у вас немає, поставте на чолі того, хто постійно працює в робітничих артілях. Він не має бути дуже молодим — десь за тридцять. Якщо управитель занадто молодий, йому буде важко віддавати накази іншим рабам, особливо старшим, яким завжди не подобається, коли ними командує молодь. Але він не має бути й надто старим: ви ж не хочете, щоб він був не в змозі впоратися з важкою роботою. Він повинен мати чималий досвід роботи в господарстві, а якщо такого нема, бути певною мірою перфекціоністом. Тоді ви знатимете напевно: усього, що йому треба знати, він навчиться як слід. А йому треба буде знати все, адже він не зможе віддавати накази тим, хто вчитиме його, що і як треба робити. Мабуть, не так уже й важливо, чи знає він грамоту, якщо в нього добра пам'ять. Насправді це навіть краще, коли він не вміє читати й писати: йому буде важче фальшувати звіти.

Він має знатися на тваринництві, а також, наскільки це можливо для раба, бути наділеним здатністю до співчуття, щоб керувати, не виявляючи ні надмірної м'якості, ні жорстокості. Йому варто завжди трохи потурати кращим рабам і в той же час триматися з гіршими так, щоб вони боялися вже його суворого погляду, а не жорстокого ставлення. Найкращий для нього спосіб здобути авторитет — самому

бездоганно робити свою справу: підлеглі навряд чи напартачать з роботою, якщо отримають правильні вказівки. Та він і сам слугуватиме для них прикладом. Немає кращого способу контролювати навіть найнепокірніших рабів, ніж змусити їх тяжко працювати. Поясніть наглядачеві, що він має весь час пильнувати рабів. І нехай перевіряє їхню роботу, аби переконатися, що все робиться як слід. Інакше може виявитись, що керівник не володіє ситуацією й не приділяє уваги складним рабам, тоді як саме за ними потрібен найпильніший нагляд.

Заохочуйте ваших управителів і наглядачів дрібними подарунками, щоб вони працювали більш старанно і сумлінно. Дозволяйте їм володіти грошима та майном, жити з тими жінками, яких вони виберуть, ясна річ, тільки тоді, коли ці стосунки для вас прийнятні. Наявність жінки та дітей робить раба спокійнішим і більш зацікавленим у тому, щоб справи в господарстві йшли добре. Ви здобудете прихильність управителів і наглядачів, виявляючи до них певну повагу. Якщо вони виправдовують вашу довіру сумлінною працею, непогано також іноді радитися з ними про те, що треба зробити й кому це доручити. Так вони відчуватимуть, що ви поводитесь з ними майже як з рівними собі, а не дивитесь на них як на рабів. Їх також можна заохочувати різноманітнішим харчуванням, кращим одягом і взуттям та застосовувати до них інші пільги.

Я навчаю нових управителів того, що, на мою думку, допоможе їм зробитися більш добродесними. (Це переважно відомі вислови та старомодні поради, але тут вони цілком доречні.) Я забороняю їм використовувати рабів для роботи, не пов'язаної з інтересами господаря. Інакше часто виявляється, що нові керівники користаються зі своєї посади, примушуючи рабів виконувати власні доручення, тоді як раби мають працювати на користь усього маєтку. Управителі не можуть харчуватись окремо від підлеглих — нехай їдять те саме, що й робітники. Ніщо так не дратує втомленого раба, як вигляд управителя, котрий поглинає смачні та розкішні страви, коли сам раб мусить задовольнятися злиденною пайкою. До того ж управитель за цих умов має прослідкувати, щоб хліб для рабів випекли як слід, а страви були поживними та корисними.

Крім того, я привчаю своїх нових управителів випускати рабів за межі маєтку лише з мого особистого дозволу. А коли мене нема, вони не повинні дозволяти нікому виходити, хіба що виникне якась нагальна потреба. Я забороняю їм мати справи поза моїм маєтком, оскільки це відвертатиме їх від основної роботи. Вони не повинні вкладати ваші гроші в худобу або товари, призначені для торгівлі. Купівля і продаж з метою прибутку відволікатимуть їх від того, що справді має значення. Про що вони мають дбати, так це про лад у

ваших рахунках. Інакше все скінчиться тим, що ви станете власником величезної кількості неякісних товарів, які не вдалося продати.

Переконайтеся, що ваш управитель не впускає в маєток різного штибу віщунів і магів. Ці люди завжди надмірно хвилюють і збуджують рабів своїми побрехеньками й забобонами, а ще продають їм сміховинні замовляння та зілля. Сам управитель може виходити до міста лише в тому випадку, коли йому треба купити речі, необхідні для виконання його обов'язків. Відвідати ринок раз на тиждень буде більш ніж достатньо. Вам же не потрібен управитель, який полюбляє мандрувати, а потрібен той, хто виходить лише у справах, якщо ця мандрівка принесе йому користь. Та й то лише в разі, коли це недалеко й він зможе повернутися того самого дня. Скажіть управителю, що не можна протоптувати нових стежок у маєтку, щоб скоротити шлях, бо це заохочуватиме сторонніх людей порушувати межі ваших володінь. Також він не може приймати гостей, якщо це не члени вашої родини або близькі друзі.

А головне — поясніть вашому новому управителю, що він не повинен думати, ніби знає те, чого насправді не знає, а мусить бути пильним учнем у незвіданих для нього сферах. Опанування нових навичок підвищить якість його роботи та зменшить кількість помилок, які завдають багато збитків. Сільське господарство не таке вже й важке заняття. Рабам треба лише правильно виконувати одні й ті самі дії. Якщо вони від початку засвоять загальний принцип роботи, то не нароблять шкоди через своє неуцтво. Адже одна з проблем сільського господарства полягає в тому, що для виправлення помилок доводиться витратити багато часу та грошей.

Ось перелік обов'язків управителя, який допоможе вам з'ясувати, чи ваш працівник робить саме те, що вам потрібно.

- Підтримувати сувору дисципліну, але без невинуватої жорстокості.
- Завантажувати роботою рабів так, щоб у них не було часу на суперечки.
- Відзначати відповідні релігійні свята (щоби боги були задоволені, а господарство процвітало).
- Не розкрадати майно господаря.
- Залагоджувати сварки між рабами, яких зазвичай виникає чимало.
- Дбати про те, щоб раби не потерпали від холоду чи голоду.
- Пам'ятати: якщо не провокувати рабів на заворушення, вони трапляються значно рідше.
- Заохочувати за хорошу роботу і карати за погану.

- Карати винних справедливо і відповідно до збитків, завданих їхніми діями.
- Весь час залишатися в маєтку.
- Бути тверезим і не обідати за межами маєтку.
- Не думати і не діяти так, ніби він є розумнішим за свого господаря.
- Не поводитися з друзями господаря як із власними.
- Слухати все, що каже господар, і слухати тих, кого господар наказує слухати.
- Не позичати нікому грошей, допоки не буде розпорядження від господаря.
- Вимагати повернення грошей, якщо господар не схвалив позики або її продовження.
- Не давати нікому насіння, кормів, ячменю, вина чи олії.
- Підтримувати дружні взаємини з двома-трьома сусідніми маєтками, щоб можна було позичити людей, товари чи знаряддя, якщо виникне така потреба.
- Регулярно переглядати рахунки та іншу звітність разом із господарем.
- Не використовувати поденників надто багато або більше, ніж на один день за один раз.
- Не купувати нічого без схвалення господаря.
- Не мати від господаря ніяких таємниць.
- Не мати улюбленців серед рабів.
- Не радитися з ворожками, віщунами й астрологами.
- Не економити насіння, адже це призведе до катастрофи.
- Переконатися, що ти в курсі всіх справ у маєтку, а якщо у твоїх знаннях є прогалини, заповнити їх. Тоді ти розумітимеш, що в рабів у голові.
- Пам'ятати, що раби більш охоче працюватимуть на того, хто розуміє їхні проблеми.
- Дбати про своє здоров'я і добре спати.
- Перш ніж укладатися на ніч, переконатися, що маєток у безпеці, тварини нагодовані й усі сплять там, де їм належить.
- Першим уставати вранці й останнім лягати спати.

Посада головної рабині теж дуже важлива, і кандидатуру на неї треба добирати уважно. Зазвичай ця рабиня стає дружиною управителя. Якщо вона виконує свою роботу добре, це допоможе забезпечити вашому маєтку високі прибутки. А головне, вона може зробити господарство максимально самодостатнім, подбавши про його побутове обслуговування — від ткацтва до дрібного ремонту та догляду за хворими.

У погану погоду, коли рабині не можуть працювати надворі, управителька має зайняти їх плетінням і шиттям. Кілька рабинь можуть прясти і ткаги, у той час як інші займаються підготовчими роботами (наприклад, чесанням шерсті). Якщо одяг для рабів шити в самому маєтку, це значно знижує ваші витрати.

У гарну погоду управителька повинна обійти всі будівлі в маєтку й переконатися в тому, що всі раби пішли на роботу і ніхто з них не сховався в коморі. Якщо ж вона виявить симулянта, то з'ясує, чому він не на роботі. Управителька повинна вміти відрізнити хворобу від лінощів, адже раби завжди скаржитимуться на хвороби. Якщо вона вирішить, що раб таки захворів, то забирає його до лазарету. Навіть якщо управителька вважає, що він прикидається хворим, але робить це від великої втоми, то може, на свій розсуд, дозволити бідоласі один день відпочинку в лазареті. У далекосяжній перспективі краще дозволити втомленому рабу відпочити, а не примушувати його працювати, поки він справді захворіє. Хоча важливо стежити, щоб цією можливістю не зловживали.

Управителька ніколи не повинна сидіти без діла. Її робота — метушитись і всіх перевіряти, щоб господарство працювало як слід. Вона має ставати до ткацького верстата і навчати ткаць. Або сама повинна вчитись у рабинь, які знають більше за неї. На кухні управителька зобов'язана пересвідчитись, що страви для рабів приготовані правильно. Вона мусить переконатися, що на кухнях, у корівниках і, не в останню чергу, у свинарниках було чисто. Вона має бувати в лазареті й стежити, щоб навіть за відсутності пацієнтів там панувала чистота й усе було готове для появи хворих.

Якщо ви не приділили належної уваги призначенню управителя та його дружини, дуже скоро на вас чекатиме справжнє жахіття. Свого часу я чув моторошні оповідки: про управителя, який продав частину маєтку без відома господаря, а потім запевняв, ніби зайві гроші — це прибуток від господарства, що зріс завдяки його ефективному управлінню. А інший вирубав більшу частину дерев у маєтку, продав їх за двадцять тисяч сестерціїв, десять тисяч із них показав як прибуток, а решту поклав собі в кишеню. Погані управителі завжди продаватимуть ваше майно, щоб імітувати активну діяльність. А ви, господар, можете не знати, що відбувається у володінні, і радітимете з того, як збільшилися ваші прибутки. Ви будете винагороджувати управителя додатковою їжею, красивим одягом і вільним часом. Пізніше, з'ясувавши, що половина маєтку продана і звідти зникло все необхідне для отримання прибутку, ви дуже суворо покараєте управителя. Але тоді вже буде запізно, і вам знадобиться немало часу та грошей, аби повернути господарство у звичну колію.

Щоб цього не сталося, вам обов'язково треба регулярно навідувати

свій маєток. Не існує надійнішого способу запобігти свавілля управителів. Безперечно, рабів розбещує відсутність господаря. А якщо один раз вийшло обдурити його — надалі їхня жадібність і безсоромність лише зростають. Із таким самим успіхом ви можете найняти для управління своїм господарством піратів. Урешті-решт, якщо ваш маєток розташований далеко і вам важко відвідувати його регулярно, варто розглянути питання про обробіток землі вільними орендарями, котрі платитимуть вам орендну плату. Раби ж, які залишилися без нагляду й певні, що господар далеко, зрештою приведуть господарство до занепаду. Вони позичатимуть худобу, триматимуть її надголодь, землю зораять абияк і вдаватимуть, що насіння пішло на сівбу, тоді як насправді половину продали, а гроші поклали собі в кишені. А врожай, і без того мізерний, зовсім розтане через їхнє крадійство і неправильний підрахунок залишків. Найпевніше, ви з'ясуєте, що управитель і найвпливовіші раби перебувають у змові, оскільки всі вони від цього виграють. Програєте тільки ви — господар.

Я часто приїжджаю без попередження, щоб побачити своє господарство таким, яке воно насправді, а не вилізаним перед моїм візитом. Після прибуття викликаю управителя і прошу влаштувати мені негайну інспекційну поїздку. Я перевіряю весь маєток і спілкуюся з рабами, що займаються різноманітними видами діяльності. Я намагаюся зрозуміти, чи не послабилася дисципліна і увага до деталей за моєї відсутності. Оглядаю виноградні лози: чи вони доглянуті, чи не мають такого вигляду, ніби врожай з них уже зібрали. Перелічую поголів'я худоби, а також рабів і сільськогосподарські знаряддя, щоб з'ясувати, чи збігається побачене з описом, що його надав управитель. І якщо робити це з року в рік, то можна бути впевненим: у маєтку панує лад, що забезпечить вам пристойне життя в старості. Незалежно від вашого віку регулярні відвідини маєтка допоможуть вам бути певними: раби вас не надурять і не поставляться зі зневагою, а навпаки, шануватимуть, як ви того й заслуговуєте.

Насправді ці візити можуть навіть відкрити нам очі на те, що ми не вічні. Нещодавно я відвідав свій маєток і дорікнув управителеві тим, що хлів має занедбаний вигляд. Управитель наполягав, що це не його провина, просто дерево струхлявіло і будівля руйнується. А я ж пам'ятаю, як будували цей хлів, і тоді я був зовсім молодим! Потім я звернув його увагу на покручені старі платани й на те, як їх зле доглядають. І знову він відповів, що дерева просто дуже старі — а я ж пам'ятаю, як їх садили!

Відвідуючи власні володіння, можна отримати й неприємні сюрпризи. Одного разу я побував у своєму маєтку на півдні Італії. Оглядаючи його, я йшов через квітучі поля, аж раптом до моїх ніг

кинулася прив'язана товстою мотузкою жінка з вилами в руках. Її волосся було обстрижене, тіло — брудне, а туніка — подерта.

— Пожалійте мене, господарю! — заголосила вона.— Я вільнонароджена, але мене захопили пірати, і ваш управитель купив мене як рабину.

Я їй повірив, адже вимова її була вишуканою, а риси обличчя благородними, що свідчило про високе, а не рабське походження.

Жінка пояснила, що управитель намагався змусити її розділити з ним постіль. Вона благала мене звільнити її й казала, що відшкодує мені дві тисячі сестерціїв (стільки вона коштувала) після повернення в сім'ю, звідки її викрали пірати. Скинувши з себе туніку, вона показала мені жахливі садна: управитель її бив. Я був глибоко вражений цією історією.

— Не хвилюйтеся, пані,— сказав я.— Можете повернутися додому без будь-якого відшкодування. Тримати в таких умовах особу шляхетного походження, та ще й таку красуню,— просто неподобство і навіть безчестя.

Я викликав свого управителя, безсоромного раба на ім'я Сосфен, і сказав йому:

— Ти чудовисько! Коли ти бачив, щоб я поведився так навіть із найнікчемнішими з моїх рабів?

Він зізнався, що придбав цю жінку в перекупника, бо вона йому сподобалась. Я зняв його з посади управителя, повернувши на старе місце, а жінці дозволив помитись, перевдягнутися в чистий одяг і відіслав її додому.

Можливо, ви вважатимете мене божевільним через цей вчинок, хоча жінка справді була вільнонародженою. Та, скажу я вам, це у ваших інтересах — поводитися з рабами великодушно. Якщо вони працюють добре, ви завжди повинні бути з ними чемним. Звичайно, не треба потурати їхньому зухвальству чи дозволяти вільно висловлювати свої думки. Але якщо вони обіймають керівні посади, треба виявляти до них повагу. Як я вже казав, я спілкуюся з рабами, цікавлюся їхньою думкою і навіть питаю поради, якщо вони про щось знають більше за мене. Я переконуюсь у тому, що раби добре реагують на таке ставлення і працюють потім із більшим запалом. Іноді я застосовую цей підхід навіть до тих, хто сидить, покараний,

на ланцюгу в темниці. Я відвідую їх, перевіряю, як їх прикуто, а також питаю, чи не вважають вони покарання несправедливим. Тому що навіть найпокірніший раб легко може зазнати несправедливого покарання, адже над ним стоїть стільки всілякого «начальства». І саме ці простакуваті й безхитрісні раби бувають найбільш небезпечними, якщо їх вивести з рівноваги надмірно жорстоким ставленням. Я навіть вдаюся до того, що дозволяю їм скаржитися на наглядачів та іноді

задовольняю їхні скарги. Так порушники лишаються під контролем, отримавши можливість випустити пару, а управителі та наглядачі працюють чесно, знаючи, що навіть найнікчемніший раб може висловити свої думки про їхнє керівництво.

Навряд чи вас здивує те, що раби часто виявляють далеко більшу жорстокість один до одного, ніж та, на яку бувають здатні їхні господарі. Насправді ви побачите, що раби весь час змагаються за «місце під сонцем», з'ясовуючи, хто найголовніший, і сваряться через дрібні образи, реальні чи надумані. Схильних до жорстокої поведінки з підлеглими необхідно тримати під контролем: нехай вони бояться вас, якщо надумують знущатися з тих, хто стоїть нижче. Інакше ви швидко виявите, що ваші раби доведені до відчайдушного озлоблення,— й добром це не скінчиться. Ось чому не варто мати в господарстві багато рабів одного етнічного походження: вони бувають особливо пильними до незначних відмінностей між собою, повсякчасно сваряться та б'ються через це.

І нарешті, важливо пам'ятати, що ви вклали значні кошти у своїх рабів, і їхню цінність потрібно зберегти. Ви маєте захистити свою власність від будь-яких дій, що можуть її знецінити. Пам'ятайте, що ніхто не може підбурювати законслухняного раба здійснити негідний вчинок — це протизаконно. Ви також можете вимагати відшкодування збитків, якщо хтось хвалить ваших неслухняних рабів за погані вчинки, наприклад утечу або крадіжку, оскільки подібне заохочення безнадійно псує раба. Людину, яка це робить, має бути визнано винною в розбещенні, й не важливо, чи вона зіпсувала хорошого раба, чи зробила поганого ще гіршим. Насправді існує довгий перелік дій, за які ви можете отримати фінансову компенсацію. Нікому не дозволено змушувати ваших рабів підробляти рахунки, мати статеві зносини з вашими рабами, схилити їх займатися магією чи марнувати час на розваги; підштовхувати рабів до державної зради або спонукати до розкішного життя, підсовуючи їм книжки; втягувати в азартні ігри або гомосексуальні зв'язки. Відбувається це шляхом грубого впливу чи через тонші форми розбещення, ви завжди маєте бути уважними до чинників, які можуть зіпсувати ваше добро.

• • КОМЕНТАР • •

Чимало римських рабовласників, що належали до вищих прошарків суспільства, були знайомі з філософією стоїків, згідно з якою господар міг володіти лише тілом раба, але ніяк не його душею, котра залишалася вільною. Це означає, що рабів вважали людськими істотами, які наділені гідністю й заслуговують на певну повагу. Звідси випливала потреба поводитися з ними порядно і справедливо, як із найманими працівниками. Нам невідомо, наскільки були поширеними такі ідеї в римському суспільстві. Хотілося б думати, що більшість римських господарів відчували відповідальність перед тими, хто від них залежав, зокрема й рабами, навіть якщо це мотивувалося особистими інтересами і бажанням зберегти своє майно.

Навчання рабів цілком визначалося видами роботи, яку вони мусили виконувати. Вважалося, що тих, хто мав працювати на плантаціях, навчати особливо нема чого, їх можна одразу виводити на роботу. Із сільськогосподарських посібників, котрі збереглися з римських часів, випливає, що найважливіше було дібрати амбіційних рабів-наглядачів, які б забезпечували повсякденний контроль за перебігом робіт у маетку. У великих міських домогосподарствах хатніх рабів, найімовірніше, навчали їхні старші товариші, а не сам господар. Тепер неможливо визначити, скількох рабів доводилося «приборкувати». Багато римлян віддавали перевагу рабам, вихованим у власному домогосподарстві, зокрема тому, що ті змалку при звичаювалися до рабського статусу. Те, що Сенека закликає рабовласників виявляти співчуття до новоспечених рабів, змушених виконувати принизливу роботу, дозволяє припускати, що зазвичай господарі цього не робили. Найімовірніше, цими словами Сенека заперечував проти звичної практики, інакше його твір не зацікавив би римських читачів.

У тих самих посібниках наводиться раціон рабів; він, що не дивно, є доволі невибагливим. Одяг був грубий і лише найнеобхідніший. Раби могли доповнювати свій раціон, займаючись збиральництвом, розведенням власної худоби, обробляючи невеличкі городи. Ті, хто працював у скутих кайданами групах, навряд чи могли скористатися з цих можливостей. Раби, які займали вищі «посади», ймовірно, отримували певні привілеї, що полегшували їхнє існування.

У багатьох римських текстах економічні переваги використання рабів у сільськогосподарських маетках оцінюються неоднозначно. Однією з причин було те, що за рабами потрібен був постійний нагляд.

Адже очевидно, що раби намагатимуться всілякими способами ухилитися від роботи, тоді як вільний орендар економічно зацікавлений у високій продуктивності праці. Використання рабів також суперечило римському ідеалу чесного вільного землероба, котрий своєю працею колись забезпечив республіці успіх. Те, що пізніше землю почали обробляти завезені раби, здавалося неправильним, не сприймалося як прогрес. Дехто тримав величезні земельні маєтки лише заради вихваляння, і великі групи рабів були лише частиною показної розкоші. Більшість великих землевласників використовували у своїх господарствах різні поєднання рабської та найманої праці.

Ставлення до старих і хворих рабів також не було однаковим у різних господарів. Імператор Клавдій видав наказ про заборону відвозити старих на острів посеред Тибру²⁴. Імовірно, це було просто марною спробою запобігти соціальним заворушенням у центрі Рима, а зовсім не бажанням полегшити тяжку долю рабів. Сенека відстоював більш поблажливе та порядне ставлення до рабів, ніж було заведено в більшості римлян, але навіть він не пам'ятав своїх давніх товаришів у дитячих іграх (саме з його твору взято оповідку про старого брамника). Навряд чи варто припускати, що більшість римлян витратила значні кошти на старих рабів, коли ті переставали приносити користь, хіба що для цього були особисті причини — наприклад, підтримка старої та немічної годувальниці.

²⁴ У Римській імперії існував звичай відвозити старих і немічних людей на острів посеред річки Тибр і залишати їх там помирати.

Коли говорити про інші вікові групи рабів, то в одному юридичному документі зазначено, що п'ятирічні діти вже могли ставати до роботи. Тут немає нічого дивного, оскільки їм не треба було здобувати освіту, і вони були в змозі виконувати деякі нескладні завдання на фермі чи в домашньому господарстві.

Управитель маєтку, вочевидь, був найважливішою людиною для господаря. Поганий управитель — це лейтмотив усієї давньої літератури, зокрема й Біблії. Більшість великих землевласників принаймні частину року проводила за межами своїх маєтків, цілком покладаючись на управителів у справах одержання прибутку, що мав забезпечити власникам гідне дозвілля в місті. Саме тому в книжці наголошується, як важливо регулярно відвідувати сільський маєток. Відсутність господаря, як вважалося, породжувала недбальство, і в результаті за землею й господарськими будівлями не було належного догляду, а врожайність швидко знижувалася.

Раби обходилися дорого, тож кожен господар мав знайти рівновагу: з одного боку, дбати про них, а з іншого — примушувати рабів працювати і, до певної міри, мотивувати їх. Жорстоке поводження,

безсумнівно, мало місце, але воно не було нормою, оскільки означало б завчасне зношування майна та шкоду для господарства. У сільських умовах поділ рабів на «їх» і «нас», за якого невелика група наглядачів отримувала матеріальне заохочення та надію на здобуття волі, ймовірно, працював досить добре, щоб підтримувати ефективне функціонування системи.

Стосовно сільського господарства в давні часи див.: Катон «Про землеробство». Про самодостатність як мету дивись: Варрон «Про сільське господарство», 1.16. Давні суперечки про те, довіряти обробіток землі рабам чи вільним орендаторам, можна знайти у праці Колумелли «Про сільське господарство», 1.7. Стосовно артільної праці див. Пліній Старший «Природнича історія», 18.4. Оповідка про хлів, який от-от мав розвалитися й був нагадуванням про старість, міститься в листах Сенеки, 12, як і історія про товариша дитячих ігор. Відомості про пастухів містяться в праці Варрона «Про сільське господарство», 2.10. Управителів описано у Варрона («Про сільське господарство», 1.17) і Колумелли («Про сільське господарство», 1.8). Катон у праці «Про землеробство», 5, перелічує обов'язки управителя. Інформацію про дружину управителя можна знайти у Колумелли («Про сільське господарство, 12.3). Проблеми, які створює поганий управитель, описано у промові Цицерона «Проти Верреса», 2.3.50. Розповідь про викрадену піратами жінку, яка зазнала насильства і була знайдена рабовласником під час огляду маєтку, можна прочитати в романі Ахілла Татія «Левкіппа та Клітофонт», 5.17. Про ставлення Катона до рабів можна дізнатися з праці Плутарха «Життя Катона Старшого», 4.4, 5.2 і 21.1.

• РОЗДІЛ III •

СЕКС І РАБИ

Нещодавно я бачив цікавий сон. Мені наснилося, що я заходжу до невеликої комірчини, де сплять мої раби, вибираю дівчину-германку і кохаюся з нею. Я був стурбований, адже це могло означати, що я й сам стану рабом, раз у сні я з ними водився. Або й гірше — що мої нащадки закінчать життя рабами. Стривожений такими думками, я пішов до тлумача сновидінь на ім'я Артимідор, який жив у місті.

— Не хвилюйтесь,— заспокоїв він мене.— Кохатися уві сні з рабом чи рабиною — добрий знак. Це означає, що сновидець отримає задоволення від свого майна.

Ну звісно! Коли він мені пояснив, я зрозумів значення свого сну. Я завжди намагався бути скромним і помірним, коли йшлося про використання переваг мого високого соціального становища для отримання задовольень, та, очевидно, боги велять мені розслабитись і дозволити собі насолоду. До речі, дивно, наскільки частими бувають подібні сні із сексуальним підтекстом; вони сняться не тільки рабовласникам, а, як виявилось, і самим рабам. Артимідор сказав мені, що знає раба, котрий бачив уві сні свій пеніс, який пестить і збуджує рука його господаря. Той раб звернувся до тлумача снів у надії почути, що він і насправді задовольнятиме свого господаря в такий спосіб. На жаль, для раба в тому випадку сновидіння не віщувало нічого доброго, навіть більше: той сон фактично означав, що раба прив'яжуть до колони та добряче відлупцюють батогом.

Великий імператор-філософ Марк Аврелій пишався тим, що йому належали двоє вродливих рабів, але так і не скористався ними. Проте ми були б надто суворими, якби чекали, що більшість рабовласників виявлятимуть такий самоконтроль. Для господаря абсолютно нормально отримувати сексуальне задоволення від своїх молодих рабів. Я маю юнака, котрий нині є моїм фаворитом. Йому

чотирнадцять років, і він завжди готовий та щасливий зробити те, чого хоче його господар. Зрештою, хіба може бути соромно виконувати бажання твого господаря? Це цілком природно! Як я вже казав, якщо ви хочете купити собі хлопчика для любовців, скористайтеся моєю порадою: підіть до Септи Юлія та спитайте у тамтешніх торговців, чи немає в них молоденьких єгиптян. Єгипетські хлопчики добре пасують для таких справ: вони мають світлу шкіру, ясні очі, низьке чоло, вузький ніс, довге розпушене волосся та яскраво-червоні губи. Коли ж ви потребуєте молодих рабинь, можна звернути увагу на світлокосих батавіанок²⁵. Проте, хай би яке бажання ви мали, будьте обережні, затято торгуйтеся і не дозволяйте пристрасті зацьмарити ваш розум. Інколи чоловіки середнього віку, здавалося б, здатні розбиратися в людях і тверезо мислити, поведяться як цілковиті бовдури: розкидаються грішми і дозволяють себе обдурити.

²⁵ Батави (*лат. Batavi*) — давньогерманське плем'я, що мешкало в гирлі Рейну, у римській провінції Белгіка. У 12 р. до н. е. батави були підкорені римлянами.

Мені дуже приємно робити своїм фаворитам невеличкі подарунки, аби вони бачили, що я вирізняю їх серед інших. Дівчата-рабині завжди раді отримати який-небудь одяг із гардеробу моєї дружини (ім дістається, ясна річ, той, що вже зносився чи перестав подобатись). Звичайно, моя дружина цілком спокійно ставиться до цих розваг. Який чоловік не має подібних грішків? Та, безперечно, не може бути й мови, щоб вона дозволила собі такі стосунки з рабами! Це було б ганьбою для всієї родини і незмивною плямою на моїй репутації.

З часом з'ясується, що декотрі з ваших рабинь завагітніли. Що ж, до цього треба поставитись як до певного професійного ризику. Часто рабині бувають лише раді встановити з господарем тісніший зв'язок. Із їхніми дітьми я зазвичай поведжуся поблажливіше, ніж з іншими рабами, даю їм трохи кращу їжу, а роботу легшу. Я вже казав, що волюю залучати цих нащадків для догляду за моїми законними дітьми. Зрештою, у їхніх жилах тече моя кров, і можна сподіватися, що вони будуть вірними мені та старанними в роботі. Звичайно, не варто розраховувати на те, що я поводитимуся так із усім своїм незаконним потомством. Тож якщо немовля має хворобливий вигляд або в домогосподарстві вже вистачає таких дітей, я наказую матері віднести маля на смітник. До речі, днями я чув кумедний жарт на цю тему. Якось в одного ідіота з'явилася дитина від рабині, і його батько порадив йому вбити немовля. А той відповів: «Спочатку ти вбий своїх дітей, а потім радитимеш мені вбивати моїх».

Водночас дуже важливо охороняти ваших рабинь від будь-чиїх аморальних сексуальних зазіхань. Тому, коли я продаю рабиню, яка має непогані зовнішні дані, в угоді про купівлю-продаж я прописую пункт про те, що новий власник не залучатиме її до проституції.

Божественний імператор Веспасіан навіть видав указ, у якому значиться: якщо жінку продано із заборонаю використання в проституції, але використано саме так, то її належить звільнити. Імператор також повелів: якщо покупець потім продасть ту жінку ще кому-небудь без згаданої умови, то вона має одержати свободу за умовами першої (оригінальної) угоди продажу і стати вільною за бажанням людини, котра продала її спочатку.

Звичайно, самі раби теж хочуть кохатися одне з одним, і багато хто з них має бажання створити родину. Дозволити їм це чи заборонити — цілком залежить від вас, від вашої волі, намірів і просто настрою. Раби не мають права законно одружуватись, але їм можна дозволити перебувати в неформальних стосунках. Зазвичай, коли до мене звертаються з таким проханням двоє моїх рабів, я даю згоду, бо це веде до блага, а заборона — до протилежного результату. Окрім того, шлюбні стосунки в домогосподарстві сприяють його стабільності. Я б рекомендував дозволити таким рабам виховувати дітей разом. Це має цілу низку переваг. Раби будуть задоволені та з більшою охотою працюватимуть, щоб заробити свободу. Діти стають, так би мовити, «заручниками»: їхні батьки навряд чи надумують коли-небудь утекти. Окрім того, виросте ще одне покоління домашніх рабів, які зможуть замінити батьків, коли ті одержать свободу або просто помруть, рабів, які будуть частиною вашого домогосподарства, а не чужинцями, придбаними за гроші.

Буває, правда, що я не дозволяю комусь тривалих стосунків. Зазвичай тоді, коли йдеться про спільне життя непокірних рабів, що погано поведуться і схильні до бунту. У такому разі можна очікувати, що вони використовуватимуть своє спілкування для нагнітання негативної атмосфери та посилення нестабільності. Тоді я продаю одного з пари, щоб усунути можливість змови за моєю спиною. На щастя, таке трапляється рідко, і близько третини моїх рабів перебувають у шлюбі, хоча й не оформленому законно. А втім, якщо вони коли-небудь зробляться вільними, їхні шлюби будуть визнані дійсними.

Важче регулювати випадкові зв'язки. У моїх сільських маєтках зазвичай буває недостатньо жінок, через те їх доводиться розподіляти. Я відділяю жіночу половину від чоловічої замкнутими дверима, щоб уникнути всіляких несподіванок. Тоді можна бути певним, що раби не матимуть дітей без мого схвалення. Висока сексуальна активність ослаблює чоловіків і заважає їм інтенсивно працювати, а роботи в господарстві завжди багато. Тому інколи я відкриваю чоловікам доступ до жіночого помешкання — не так рідко, щоб викликати незадоволення, і не настільки часто, щоб знизити продуктивність праці.

Загалом я віддаю перевагу керованим стосункам між рабами і особисто підшукую для них постійних партнерів. Це дає можливість добирати такі пари, які, на мою думку, будуть ефективними і в роботі, і у вихованні дітей. Мати дітей вигідно. Я дарую будь-якій рабині, що народила трьох живих синів, звільнення від роботи. Жінці, яка привела на світ більше трьох спадкоємців чоловічої статі, я дарую свободу. Дивно, що в байці Езопа «Ворона й голубка» сказано: «Серед рабів найнещасніші ті, хто народжує дітей у рабстві». Гадаю, це через страх рабів перед тим, що їхні діти будуть продані, а сім'я розбита. Але я роблю так рідко, хіба що у випадку поганої дисципліни.

Розведення рабів є корисною та прибутковою справою, але ви маєте пам'ятати, що вона вимагає певних капіталовкладень і багато часу. Із сільськими рабами все простіше. Оскільки вони залишаються на фермі цілий день, усе, що потрібно,— закріпити за ними жінок. Важче з пастухами: вони, як правило, пасуть свої отари в гірських долинах і в лісистій місцевості. Живуть вони в тимчасових хатинах, умови — суворі. Через те бажано посилати з ними жінок, які б допомагали їм у всьому і готували їжу. Однак слід переконатись у тому, що ці жінки достатньо здорові й здатні вижити в таких умовах. Часто вони успішно виконують ту саму роботу, що й чоловіки: доглядають стадо, заготовляють дрова, пораються по господарству. Що ж до вигодовування нащадків, то зазначу лише, що вони годують своїх дітей груддю просто під час роботи — можуть тримати в руках колоду і немовля. Це добре показує, якими розніженими й жалюгідними є породіллі, що по кілька днів вилежуються під москітною сіткою, відновлюючи сили.

До головного раба — управителя чи наглядача, як ви можете його називати,— треба ставитися з більшою щедрістю, коли йдеться про жінок як винагороду і стимул до відданості. Він має отримати до пари жінку, яка не тільки розважатиме його, а ще й, як ми вже говорили, допомагатиме у виконанні важливих завдань. Наглядача треба попереджати про те, що він не може породичатися з членом домогосподарства без вашого дозволу, не кажучи вже про сторонніх, оскільки ви хочете, щоб його партнерка була здатною виконувати важливу роль. Я волю запрошувати своїх управителів пообідати зі мною за одним столом, аби обговорити їхніх можливих партнерок: хай відчують свою причетність до прийняття рішення, важливого для всіх нас.

Обираючи майбутню управительку господарства, ви маєте зупинитися на жінці, яка виявить найбільшу помірність щодо їжі, вина, сну та сексу. Крім того, вона повинна мати найкращу пам'ять, виявляти найбільшу старанність у виконанні будь-яких завдань і більше за всіх намагатися догодити господареві. Це намагання ви можете

заохочувати: покажіть їй, які ви щасливі, коли вона вам угодила, і які розчаровані, коли в неї цього не вийшло. Коротко кажучи, ви маєте навчити її бажати процвітання вашого господарства і відчувати, що вона вносить свою частку в цей успіх. Заохочуйте її розвивати відчуття справедливості, надаючи переваги тим рабам, які на це заслуговують, а не навпаки. Дайте їй зрозуміти, що до статків і свободи швидше приведе гарна і чесна служба, ніж лінощі та крадіжки. Тоді вона зробиться такою жінкою, якій можна довірити цю важливу посаду.

Із міськими рабами мати справу простіше: неважко відслідковувати стосунки між тими, хто живе поруч із вами. Виявлення пари, яка приносить користь і є, до того ж, плодотворною, може стати чимось на кшталт гри для вас і вашої дружини. Якщо ви як голова домогосподарства є справедливим і турботливим, то швидко зрозумієте, що кількість ваших рабів може значно збільшитися. Але ви вчините правильно, якщо не спиратиметесь тільки на домашнє розведення рабів, щоб задовольнити всі потреби в рабській праці. Хвороби, нещасливі випадки, передчасна смерть завжди забирають частину ваших рабів. Тому корисно час від часу додавати сторонню свіжу кров для, так би мовити, відновлення популяції та щоб розворушити тих рабів, які у вас уже є. Я волю підтримувати пропорцію п'ятдесят на п'ятдесят: половина своїх, половина куплених. І все ж слід визнати, що раби, вирощені вдома, є відродом та вітхою, вони репрезентують статус родини. Вони підвищують цінність наших маєтків, а також демонструють відданість і поштивість. Це живий доказ згуртованості та примноження статків у господарстві — так само, як це буває в добре керованій державі.

• • КОМЕНТАР • •

Рабів постійно згадуються в «Соннику» Артемідора, датованому II ст. н. е., і нерідко у зв'язку із сексуальними стосунками. Це дає підстави припустити, що підсвідомість римлянина зазнала впливу ієрархічного та репресивного навколишнього світу. Але давні римляни не інтерпретували снів у дусі витіснених бажань (як то робив З. Фрейд) і не вважали їх відбитком якихось реальних подій. Вони воліли

розглядати сни як божествені послання, що стосуються майбутнього тієї людини, котрій сон наснився. У світі, де рабство було долею нижчого прошарку суспільства, передбачення майбутнього, у яких так чи інакше згадувалися раби, викликали драматичний ефект. Цікаво, що є згадки про тлумачення сновидінь для рабів. Тож можна припустити, що деякі раби мали достатньо грошей, аби звернутися до тлумача снів, і вважали, що гроші варто витратити на такі речі. Це доводить, що власне майбутнє цікавило рабів не менше, ніж вільних людей. Раби жили в неволі, та це не означало, що вони були позбавлені надії чи не цікавилися тим, що може з ними статися.

Існує велика кількість свідчень про сексуальне насильство щодо рабів. Це не викликає подиву, якщо зважити на поєднання владної позиції господаря з відсутністю базових прав у рабів. Імператор-філософ Марк Аврелій пишався собою, не піддавшись спокусі, яку становили два вродливі раби,— цей факт виразно вказує на те, що більшість рабовласників на такий подвиг здатними не були. Тавро ганьби навряд чи падало на тих, хто займався сексом із хлопчиками та юнаками: раби для того й існували, щоб господар міг використовувати їх так, як забажає, незалежно від статі та віку. У сучасному світі багато хто з рабовласників потрапив би до категорії педофілів. Небажана вагітність рабинь була настільки поширеним явищем, що про неї складали анекдоти (численні приклади можна знайти у «Любителі сміху»²⁶, авторство якого приписують Героклу та Філагрію). Натяк на обурення сексуальним насильством знаходимо в «Сатириконі» Петронія (розділ 57), де вільновідпущеник говорить: «Я купив свободу для рабині, яка ділить зі мною ліжко, щоб ніхто не витирив об її груди своїх брудних рук». У тому самому творі (розділ 75) Трималхіон розповідає, що в чотирнадцять років був фаворитом свого власника, однак не вважає це чимось неправильним: «Адже що поганого в тому, щоб чинити за бажанням твого господаря?» Імовірно, саме так більшість рабовласників виправдовували свою поведінку або, у всякому разі, могли б це зробити, якби виникла потреба. На думку римлян, раби були їхнім майном, яке вони могли використовувати так, як вважали за потрібне.

²⁶ «Філогелос» (давньогр. «любитель сміху») — найдавніша з нині відомих збірок анекдотів, створена приблизно в III–V ст. н. е.

Нам невідомо, що думали про таке ставлення самі раби. Резонно припустити, що сексуальне насильство справляло на них негативний психологічний вплив. Сучасні дослідження вказують, що жертви такого насильства залишаються деморалізованими, боязкими і невпевненими в собі. Не дивно, що в давньому соннику (Артемідор, 3.28) миша означає домашнього раба, бо живе в будинку і є такою ж полохливою та боязкою. Спроби самогубства серед рабів були досить

поширеними, якщо вже виникла норма права, яка проголошувала, що продавець зобов'язаний сповістити потенційного покупця про те, чи не намагався досі раб убити себе («Дигести», 21.1, 23.3, 21.1.1.1). Самогубство або його спроба самі по собі не є ознаками психічної хвороби, але вказують на глибинний стрес, який переживає людина.

Можливо також, що раби стародавнього Рима не сприймали насильство як насильство. Вони могли виправдовувати його, як це робив Тримальхіон. Хоча неможливо довести, що в них не було відчуття власного «я», можемо припустити, що таке ставлення вони не сприймали як принизливе. Відчуті приниження може лише той, хто має почуття власної гідності. Проте факти свідчать, що почуття справедливості та власної гідності в рабів були цілком розвиненими. Артемідор згадує, що багато з них «жадали свободи» і йшли на великі жертви, щоб її здобути (Артемідор, 2.3). З дельфійських манумісій²⁷ відомо, що раби платили величезні суми за свою свободу, часто щоб отримати її в невизначеному майбутньому, як правило, після смерті господаря. На могилах звільнених нерідко можна бачити написи, які свідчать про їхні особисті досягнення та високу самооцінку.

²⁷ Манумісія (*лат.* manumissio) — у римському праві назва юридичних актів про звільнення рабів. Багато документів такого змісту було знайдено в грецькому місті Дельфи.

Факти свідчать, що багато рабів — може, й більшість — відчували обурення й навіть ненавиділи своє соціальне становище й тому зазнавали сильного стресу, зокрема й через сексуальне насильство. Сучасні дослідження з психічного здоров'я та й просто здоровий глузд підказують нам: подібні умови мали руйнівний вплив на психологічний стан рабів, що виливалося в загальний низький рівень психічного здоров'я всього рабського населення. У такому разі раби мали часто страждати на психічні розлади, навіть якщо за формою вияву ці розлади відрізнялися від тих, з якими ми стикаємося в сучасному світі.

• РОЗДІЛ IV •

ЯКИМ МАЄ БУТИ ХОРОШИЙ РАБ

Я практична людина, і ця книжка теж орієнтована винятково на практичне застосування. Я не маю часу, щоб розбиратись у вишуканих філософських теоріях греків, і ще менше я хочу витратити свій час на тих, хто захоплюється софістикою. Та я вважаю, що коли ви засвоїте належний спосіб мислення, тобто зрозумієте, як саме треба ставитися до рабів, це допоможе вам краще керувати ними. Аби з'ясувати, що робить раба рабом, треба спочатку зрозуміти, що господаря робить господарем. Тож сподіваюся, ви будете уважними, поки я пояснюватиму вам те, що можна назвати «філософією рабства».

Ми, римляни, знаємо: поняття «вільний» і «раб» — це те саме, що «хороший» і «поганий». Але були ще й греки, котрі сумнівалися, чи низький соціальний статус рабів мусить означати, що вони є нижчими й духовно. І якщо духовно вони не нижчі за своїх господарів, то чи може рабство як таке мати виправдання? Грецький філософ Аристотель, як я вже згадував раніше, дотримувався тих поглядів, що для рабів їхнє підлегле становище є природним. Варвари споконвіку стоять нижче від греків за рівнем розвитку, і через те їм призначено бути рабами. Я маю сумнів у тому, що хоч хтось насправді в це вірив, але можна з певністю сказати, що греки бачили рабовласництво в чорно-білих тонах. У їхньому розумінні, якщо вільна людина робилася рабом, дух її залишався вільним, у той час як поневолені варвари просто одержували те, на що вони заслуговували.

Одного разу я чув, як два греки запекло сперечалися про щось (уже не пригадую, про що саме). Виявилося, що один із них був рабом, і врешті-решт його вільний опонент, який програвав у суперечці, у відчаї здійняв руки до неба і сказав:

— Що ти взагалі можеш зрозуміти? Ти ж просто раб!

На що раб із посмішкою відповів:

— А чи можете ви сказати, у чому полягає відмінність між вільною людиною і рабом?

Вільний громадянин наполягав, що він точно знає: він вільний, а от раб — ні. Та це тільки спонукало раба до продовження суперечки. Він поводився точнісінько як бойовий півень, який від наскоку супротивника тільки більше розпалюється. Тож він запитав у вільного, на якій підставі той може судити про їхній статус у суспільстві. Чи він упевнений у тому, що його мати не кохалася таємно з ким-небудь із її рабів? І що, коли справжнім батьком вільного опонента був саме раб? Сперечальник стверджував, що багато іменитих афінян згодом виявилися чужоземцями, просто вихованими в афінських родинах. І як вільний опонент доведе, що він до них не належить?

Як бачите, наш сперечальник якраз і був одним із тих надто розумних рабів. Зрештою його супротивник просто сказав, що хоч би які хитрі аргументи наводив раб про неможливість бути на сто відсотків певним, чи раб є дійсно рабом, а громадянин — вільним, одного заперечити не можна: раб перебуває в рабстві. Та раб-сперечальник не прийняв цього аргументу.

— Ох, припиніть! — заперечив він. — Невже ви думаєте, що кожен, хто перебуває в рабстві, — це справжній раб? Є безліч вільних людей, яких незаконно тримають за рабів. Їх часто можна побачити в судах, де вони наводять докази того, що є вільними. Десятки тисяч людей потерпають від такого лиха. І якщо вільний афінянин потрапив у полон під час війни і його вивезли в Персію або Сицилію й продали там, ми ж не кажемо, що він зробився рабом. Ми говоримо, що насправді він є вільним громадянином. А от якщо перса чи сицилійця в такий самий спосіб привезли сюди, ми вже не вважаємо його вільним.

На це вільний грек відповів:

— Раба робить рабом те, як із ним поводяться.

Однак раб-сперечальник був надто розумним, аби із цим погодитися.

— То що ж це виходить, — сказав він, — якщо мій господар годує мене, якщо я роблю те, що він каже, і мене карають, коли не послухаюсь, — то я раб? Значить, і його власні сини є рабами, адже й вони мусять робити те, що звелить їм батько, а якщо відмовляться, то й запотиличників отримають удосталь. — А по хвилі додав: — Тоді й школярі є рабами своїх учителів.

На це вільний громадянин заперечив:

— Учителі та батьки не садовлять своїх учнів і синів на ланцюг, не продають їх і не відправляють працювати на ступальному колесі. Усе це лише господарі роблять з рабами.

Раб відповів:

— Та існує скільки завгодно випадків, коли батьки поводяться зі

своїми синами саме так! — А потім додав, що він сам знає кількох людей, які продали власних дітей у рабство, тому що їм терміново були потрібні гроші. Однак це не зробило рабами решту їхніх синів.

Точка зору, що її обстоював раб, була такою: хай би якими пригніченими та нищими були раби, вони можуть перетворитися на вільних людей і їхні діти також. І так само, якщо вільну людину було захоплено та продано в рабство, то вона робиться звичайнісіньким рабом і нічим від інших рабів не відрізняється. Тобто в рабстві як такому немає нічого природного: ніхто для нього не призначений від народження.

На щастя, свідкам цієї суперечки скоро набридло слухати, як раб відмовляється приймати будь-які докази і наводить свої хитромудрі аргументи. Тому вони запитали його:

— То що ж тоді насправді означає бути рабом?

Хтось сказав:

— Якщо одна людина має повне право власності на іншу людину, тобто може робити з нею що завгодно, як і з будь-якою іншою частиною свого майна, то другу людину цілком доречно назвати рабом першої, у чийй власності вона перебуває.

Але раб запитав:

— Що значить «повне право володіти іншою людиною»? Зрештою, було багато людей, яких вважали власниками, скажімо, будинку, коня чи чогось іще, а потім з'ясувалося, що вони зовсім не мали на це майно законного права. Так само чоловік чи жінка можуть бути в чиййй власності незаконно. Найперші раби, безперечно, були захоплені в полон під час війни, адже не могли вони народитися рабами. Інакше кажучи, вони були вільними, а потім їх силоміць перетворили на рабів. Це складно назвати моральним вчинком і знайти йому якесь виправдання. Звичайно, не можна сказати, ніби ці люди були рабами від початку, бо це не так: вони були вільними. І коли б їм вдалося втекти, вони знову зробилися б вільними, тобто повернулися б до свого початкового статусу.

Хтось із тих, хто спостерігав за суперечкою, припустив:

— Хоча ці люди точно не були рабами, але їхні діти й онуки будуть, оскільки народилися в рабстві.

— Але як? — поцікавився раб.— Якщо захоплення в полон робить людину рабом, то хіба це поняття не мусить застосовуватися скоріше до тих, кого було захоплено, а не до їхніх нащадків? Якщо ж це не так і критерієм є народження в рабстві, то стає очевидним, що полонені були вільними і їхні діти також не можуть бути рабами. Ймовірно,— продовжував він,— слово «раб» спочатку означало людину з характером раба. Усі ми знаємо вільних людей, у яких є рабські риси

характеру, а також рабів зі шляхетними рисами. Як зі словами «знатний» і «вельможний»: спочатку вони використовувалися для означення тих, хто був відомий своєю шляхетною поведінкою, а не тим, ким були його батьки. Раби не є поганими чи нікчемними від народження, точнісінько так, як і вільнонароджені не є від народження хорошими. Люди просто перестали замислюватися над значенням слів і використовують їх неправильно. Насправді рабами є ті, хто поводить себе непорядно з погляду моралі, незалежно від того, рабами вони народилися чи вільними.

Греки могли просперечатися всю ніч до ранку. Але із цієї розмови нам слід зрозуміти одне: хоча поняття «вільний» і «раб» співвідносяться так само, як «хороший» і «поганий», це не обов'язково означає, що всі раби погані,— вони можуть вважатися такими тільки в тому разі, коли поводяться по-рабськи. Моральний статус людини є відображенням якостей її душі. Її соціальний статус не залежить від цього. Тому нам важливо розуміти, що раби — це люди і з ними треба поводитися відповідно.

Ті господарі, яким не бракує мудрості та знань, розуміють, що з рабами треба жити в злагоді. Зрештою, це ті люди, з якими ви мешкаєте під одним дахом. Доля настільки непередбачувана, що ви можете розпочати свій шлях рабовласником, а завершити його рабом. От чому мені смішно, коли хтось вважає ганебним сідати за один стіл із рабом. Чому? Чи є інша причина бути таким пихатим, окрім мерзенної практики більшості нинішніх власників оточувати себе цілою юрмою рабів? Сьогоднішній рабовласник набиває собі черево всілякими смаколиками так, що вже не може їх перетравити. Тоді він щосили тужиться, щоб усе це виблювати.

А його нещасним рабам тим часом не дозволяється й слова сказати, а якщо хоч писнуть — матимуть на горіхи. Їм навіть гикнути не можна — нічого відволікати господаря від його важливого подвигу напихання кендюха. Будь-який звук, що долине від раба, стане причиною суворого покарання. Весь вечір, доки господар то наповнює, то спустошує шлунок, раби стоять мовчки і тремтять від голоду та страху, щоб бурчання їхніх порожніх животів не відволікло господаря від застілля.

Тож якщо господар поводить себе з рабами в такий спосіб, чи варто дивуватися, що за його спиною вони мелють про нього всяку всячину? І навпаки, ті раби, яким дозволяється розмовляти не лише за присутності господаря, але й з ним безпосередньо, часом ладні померти за нього — настільки велика їхня відданість. Вони готові закрити його своїм тілом від смертельної небезпеки. Вони можуть розмовляти з ним, прислуговуючи за обідом, але мовчатимуть під час торгів, коли ворог намагатиметься вивідати в них те, що зашкодить господареві.

Якщо ви вважаєте, що раби є нашими ворогами, пам'ятайте:

ворогами вони стають тоді, коли ми самі їх такими робимо. Із рабами часто поводяться так жорстоко і не по-людськи, ніби це якісь безсловесні тварини, а не людські істоти. Наприклад, коли ми зручно лежимо за столом, а вони стоять навколо й чекають, аби прибрати блювотиння за тими, хто переїв або ж перепив (а найчастіше — і те й інше). Чи коли нещасний раб розрізає фазанів та іншу коштовну птицю. Він уміло орудує ножем, відділяючи грудинку від крижів, але бідака не отримає ні шматочка цього м'яса. У нього немає іншої мети в житті, окрім як вправно поділити смажене курча. Господар, який розуміє, що мусить навчити раба цієї навички, ще більше вартий співчуття, ніж раб, у котрого немає вибору.

А ось ще один раб, він розливає вино. Вдягнений він у жіночий одяг і намагається здаватися якомога молодшим, хоча перші ознаки змужніння вже проступають на його обличчі. Обов'язок іншого раба — стежити за тим, як поведуться гості. Він стоїть осторонь, нервуючи, і визначає тих, хто поводить настільки огидно, що їх варто запросити ще й завтра. Є раби, які складають меню і знають усі тонкощі смаків свого господаря. Вони точно знають, що господареві смакуватиме, яка закуска його потішить. Вони знають, як подати страву, щоб йому догодити, яка дієта буде йому корисною, коли він хворіє. Вони тонко відчують, коли йому робиться нудно, коли забагнеться того чи цього. Зайве казати, що господар не сяде за один стіл із такими кухарями: ділити трапезу з рабами він вважає приниженням власної гідності.

Одного разу я бачив, як господар залишив раба надворі під дощем, коли всіх гостей запросили до столу. А пізніше виставив його на продаж разом із найнікчемнішими рабами — тими, що продаються в першому лоті дня, коли аукціоніст тільки розігривається. І що сталося з цим нібито нікчемним рабом? Він зробився вільновідпущеним, який пізніше обійняв впливову посаду при імператорі. Скінчилося тим, що в його їдальні стояли тридцять великих колон із оніксу. І він подбав про відплату своєму колишньому господареві за зневагу, якої свого часу від нього зазнав.

Отже, варто подумати про те, що людина, котру ви називаєте своїм рабом, народилася так само, як і ви, дихає, як ви, і є так само смертною, як і ви. За її рабською зовнішністю ви мусите бачити внутрішню вільну людину, так само, як і ваш раб може побачити раба, що сидить усередині вас. Доля нерідко опускає на грішну землю людей, примушуючи повзати в баюрах навіть найбільш високородних і найшляхетніших. Ви дійсно вважаєте, що можете з презирством ставитися до раба, чиє становище може одного дня стати вашим, якщо того забажає доля?

Я не збираюся читати вам лекцію про те, як слід поводитись із рабами. Але існує дещо, про що я дійсно хочу вам сказати. Ставтеся до

своїх рабів так, як би ви хотіли, щоб до вас ставився ваш зверхник. Щоразу, коли ви думаєте про те, яку владу маєте над своїми рабами, пригадайте, яку владу над вами має ваш власний господар. І якщо ви мені заперечите, сказавши, що не маєте над собою ніяких господарів, то лише згадайте, на які витівки буває здатна доля. Цілком можливо, що настане такий день, коли господар у вас з'явиться.

Тому вибачайте вашим рабам, якщо вони помиляються, розмовляйте з ними, будьте ввічливі, діліть із ними трапези. На цих словах прихильники розкішного життя закричать на мене: що за нешляхетна і негідна поведінка! Та хіба ви не розумієте, що саме так поводитися з рабами нам заповідали наші великі предки? Вони називали рабів «членами родини», а господаря — «головою родини», бо всі були частинками однієї сімейної спільноти. Раби поважали своїх господарів і визнавали їхні повноваження справедливо керувати господарством. Вони вважали домогосподарство державою в мініатюрі.

То що ж, запитаєте ви, невже я маю щовечора запрошувати всіх рабів до себе на вечерю? Не частіше, ніж ви запрошуєте своїх дітей, відповім я. Ви не можете зневажати людей, які на вас працюють, лише тому, що вони виконують найважчу та найпринизливішу роботу. Ви не можете засуджувати погонича мулів за те, що його праця не надто шанована. Єдине, що має значення, — це його моральні якості. Яка людині відстанеться робота — залежить від випадку, а моральна репутація є тим, що кожен заробляє собі сам. Деяких рабів ви маєте запросити пообідати з вами, бо вони це заслужили, а інших — щоб спонукати їх заслужити цю честь у майбутньому. Якщо в характерах ваших рабів є щось рабське, то перебування серед вільних людей, таких як ви, допоможе їм розпрощатися із цими якостями.

Знаєте, не варто обмежувати коло своїх друзів лише представниками певного соціального прошарку. Придивіться — й неодмінно знайдете їх у власному домі. У поганого майстра вся деревина погана. Та якщо ви перевірите її, то виявите, що маєте величезну кількість гарної деревини. Купуючи коня, ви теж не розглядаєте тільки сідло, ви дивитесь на коня під цим сідлом. Дурнем є той, хто судить про людину тільки з одягу чи соціального статусу. Людина, яку ви вважаєте рабом, може бути вільною в серці.

Насправді глибоко всередині всі ми раби. Хтось є рабом сексу, другий — грошей, третій — рабом слави, четвертий — високого статусу. Але всі ми разом є рабами надії та страху. Дозвольте мені навести кілька прикладів рабської поведінки так званих шляхетних осіб. Я знаю чоловіка, котрий, перебуваючи в ранзі консула, поводитьсь наче раб однієї старої баби, бо жадає усадкувати її статки. А ще серед моїх знайомих є грошовитий дідуган, який палає пристрастю до молодої рабині й думає, що може домогтися її уваги лестощами, а не

силою. Я можу назвати немало синів із найвисокородніших сімей, запліплених пристрастю до акторів і актрис, але ж немає огиднішого рабства, ніж те, на яке йдуть із власної волі. Тож хай такі люди не заважають вам добре ставитися до ваших рабів і бути до них приязними, а не поводитися зверхньо й пихато. Дозвольте своїм рабам поважати вас, а не боятися.

Гадаю, деякі люди звинуватять мене в тому, що я під'юджую рабів до повстання та повалення рабовласницького устрою. Вони скажуть, що раби, як і належить людям низького статусу, мусять з повагою ставитися до нас, їхніх господарів. Але ці люди хочуть ставлення до себе кращого, ніж до богів. Якщо вас поважають, то й люблять також, а любов не може єднатися зі страхом. Тому ви маєте усвідомити: насправді вам зовсім не потрібно, щоб раби вас боялись, а коли треба їх покарати, спробуйте зробити це за допомогою слів. Биття залиште для впертої худоби. Ми настільки розбещені розкішшю, що вмить шаленіємо через будь-які дрібниці, заледве щось піде не так, як нам того хотілося б. Ми поводимось як тирани: саме вони бувають схильними до нападів люті, зовсім недоречних для людей, наділених такою владою. Але ця влада означає, що ніхто не наважиться їм суперечити. А насправді речі, що викликають наше невдоволення, такі мізерні, що не можуть нам анітрохи зашкодити. І що з того, що ми не отримали наших улюблених ласощів саме в той час і в такий спосіб, як нам хотілося? Нетямлячись від гніву, ми лише завдаємо шкоди самим собі. У кожному разі, я не збираюся вас повчати. Керувати рабами — нелегка справа, що нерідко викликає роздратування, але десь глибоко всередині у вас мають бути уявлення про те, як це треба робити, навіть якщо в дійсності ви не завжди відповідаєте ідеалу. Інакше ви невдовзі виявите, що дали волю своїм поганим нахилам і почали поводитися з рабами так, наче ви деспот, а вони — безсловесна худоба.

Не забувайте: як раби не є від природи рабами, так і ви не є від природи їхнім господарем. Статус — це ще не все, ви мусите підтвердити його своїми діями. Звичайно, ваші раби теж мають показати, що не мають рабської природи, поводячись гідно і шляхетно, як належить вільній людині. Якщо ж вони постійно демонструють погані нахили, їм не варто дивуватися, що їх починають вважати від природи розпусними і морально неповносправними, нездатними досягнути у своєму житті якоїсь високої мети.

Я хочу показати вам, що раби бувають здатними на найвищі зразки шляхетної поведінки. Вони не завжди зухвалі та лукаві, а цілком можуть бути вірними й великодушними. Оскільки в душі вони залишаються вільними, то й здатні поводитися надзвичайно шляхетно. Нерідко рабовласники сумніваються в тому, що раб здатен зробити своєму панові дружню послугу. Насправді ж раби часто роблять

більше, ніж від них вимагається. Існує багато прикладів, коли раби вступали в бійку, щоб захистити своїх господарів, зовсім не дбаючи про власну безпеку. І навіть отримавши безліч ран, продовжували битися до останньої краплі крові й вигравали час, аби дати панові можливість утекти. Були й такі раби, котрі відмовлялися виказати секрети господаря навіть під загрозою тортур і смерті.

Приклади добросесної поведінки рабів викликають особливе захоплення, бо є досить рідкісними. Ці дії заслуговують на похвалу навіть більше, ніж такі самі дії вільних осіб, адже це вчинки тих, хто працює під примусом. Навіть перебуваючи під неприємною для себе владою, раби зуміли полюбити своїх господарів і подолати ту кривду, що їй завдає рабство.

Та й насправді подібні шляхетні раби зустрічаються не так уже й рідко. Коли місто Грументум було оточене ворогами і становище його мешканців зробилося зовсім нестерпним, два раби-втікачі перейшли на бік ворогів і почали їм допомагати. Але пізніше, коли переможна армія мчала поневоленим містом, плюндруючи все на своєму шляху, ці двоє побігли вперед добре знайомим маршрутом — до будинку, де жили їхні колишні власники, і допомогли господині втекти. Коли хтось із солдатів запитав, хто вона, раби відповіли, що це їхня господиня і вони ведуть її на страту, бо вона з ними жорстоко поводитиметься. Але насправді вивели її за стіни міста й переховували, доки різанина та грабунки у місті не припинилися. Потім раби відпустили господиню. Вона, своєю чергою, відразу дала свободу обом. Звичайно, жінка не почувалася приниженою від того, що її життя врятували люди, над чийми життями і смертю вона мала необмежену владу. До того ж вона прославилася, і її великодушність зробилася прикладом для всіх римлян.

Ще є оповідь про високопоставленого чиновника Павла, який ніжився на ложі під час вечері, на пальці маючи каблучку з великим коштовним каменем, на якому був вирізьблений портрет імператора Тиберія. У якийсь момент він устав і справив потребу в нічний горщик. Відомий донощик на ім'я Марон помітив це і вирішив скористатися чудовою можливістю й звинуватити Павла в оскверненні лику імператора, розраховуючи на винагороду. Та раб Павла також бачив, що зробив його пан. Він швидко зняв каблучку з пальця п'яного господаря і надів собі на палець. Тож коли Марон закликав співтрапезників засвідчити, що зображення імператора було опоганено, раб просто продемонстрував їм, що каблучка була на його руці.

Коли імператором був божественний Август, звані обіди ще не були такими небезпечними, але проблеми могли виникнути й у ті часи. Сенатор на ім'я Руф випив зайвого і на весь голос заявив, що імператор

не повернеться живим із подорожі, яку збирався здійснити, тому що всі бики, котрих принесли в жертву заради його щасливого повернення, насправді були пожертвовані в надії на протилежне. Наступного ранку раб, який стояв за кріслом Руфа під час застілля, розповів йому, що той наговорив із п'яних очей. Раб наполіг на тому, щоб його господар пішов до Августа особисто і покаювся, перш ніж хто-небудь устигне на нього донести. Руф погодився й пішов до Августа. Він заприсягнувся, що минулого вечора не тямив, що каже, і тепер молиться, щоб будь-яка біда впала на його дурну голову, а не на імператора. Він благав Цезаря пробачити йому. Коли імператор сказав, що вибачає, Руф відповів, що ніхто в це не повірить, якщо імператор не подарує йому чогось на підтвердження. І попросив значну суму грошей. Август дав їх йому і сказав, що й не зміг би по-справжньому розгніватися на Руфа. Звичайно, імператор учинив великодушно, коли вибачив нерозумного Руфа, але врятував свого пана все-таки раб. Зайве казати, що він тут-таки одержав від Руфа свободу.

Я міг би далі й далі продовжувати перелік шляхетних якостей, прихованих у серці раба. Наприклад, випадок із Урбіном. Його було засуджено до смерті, й через те він ховався у своєму маєтку в Реаті. Коли схованку було викрито, один із рабів надів каблучку господаря, перевдягнувся в його одяг і ліг у його ліжко. Солдати, яких послали, щоб схопити Урбіна, ввірвалися в будинок і знайшли раба, котрий спокійно підставив їм свою шию. Він прийняв удар ката настільки безстрашно, як навряд чи зміг би це зробити сам Урбін. Після того як Урбіна помилювали, він зробив для свого раба надгробок, на якому було описано відважний учинок загиблого.

Або от випадок великодушності, яку виявив раб попри те, що господар зовсім недавно його покарав. Антія Рестіона — таке ім'я мав той рабовласник — було оголошено поза законом, і він сам-один уночі кинувся тікати. Раби почали грабувати його майно — усі, крім одного, закутого в кайдани і з тавром на чолі. Інші раби звільнили його, а він, замість удатися до грабунку, пішов за своїм паном-утікачем. Коли раб знайшов його, Рестіон, природно, подумав, що той хоче помститися за жорстоке покарання. Але раб запевнив, що розуміє: у його принизливому покаранні винна доля, а не господар. Він сховав Рестіона і носив йому їжу. Коли невдовзі він зрозумів, що наближаються солдати, то задушив старого чоловіка, котрий опинився поблизу, запалив поховальне вогнище і кинув туди труп. Усім, хто підходив, він показував на труп і казав, що то і є Рестіон, який цілком заслужив на подібну смерть, поставивши своєму рабові тавро на чоло. Усі повірили в цю брехню, солдати пішли геть, і Рестіона було врятовано.

Так само коли заколот Цепіона з метою вбити імператора Августа

було викрито й Цепіона засуджено до смертної кари, один із рабів відніс його до Тибру в скрині й у темряві перевіз до сільського маєтку. Потім він посадив господаря в човен, ледве не втопився разом із ним і врешті-решт сховав його в Неаполі. Коли їх усе-таки затримали, раб відмовився давати свідчення, що могли б зашкодити його панові. А то ще був час, коли Азиній Полліон зажадав від міста Падуї спорядити його зброєю і грошима, через що чимало власників зникло в невідомому напрямку. Полліон запропонував щедру винагороду та свободу рабам, які викажуть своїх господарів, але жоден раб цього не зробив.

Марка Антонія одного разу звинуватили в сексуальному насильстві. Обвинувачі зажадали, щоб його раба (не пам'ятаю імені) катували для одержання свідчень, оскільки він тримав ліхтар, коли було скоєно злочин. Допит раба міг відбуватися тільки за згодою господаря, а Марк Антоній згоди не давав — можливо, побоюючись, що раб під тортурами скаже зайве. Та раб, хоч і розумів, що зазнає тортур, переконав його дати згоду і пообіцяв не казати нічого, що можна буде використати проти господаря. Раба жорстоко катували, але він дійсно нічого не сказав.

Деякі раби навіть обирали смерть, аби не розлучатися зі своїми господарями. Так, коли Гая Веттія заарештували власні солдати, котрі збиралися передати його Помпею, відданий раб убив його, а потім учинив самогубство, щоб не пережити свого господаря. Який благородний характер! А коли було вбито Гая Гракха, відданий раб Євпор, який був його нерозлучним супутником, розповор собі живіт і так покінчив із життям над тілом свого господаря.

І не лише раби-чоловіки демонстрували такі шляхетні якості. Відомо про одне пам'ятне діяння рабинь, і ви навряд чи знайдете приклад подібного вчинку, здійсненого жінками найвищого походження.

Усі знають, що сьоме липня — це свято рабинь. У цей день вільнонароджені жінки та їхні рабині здійснюють жертвопринесення Юноні Капротині²⁸ під дикорослою смоковницею. Це робиться на знак ушанування пам'яті про велику мужність, яку виявили рабині, захищаючи честь Риму. Після того, що скоїлося з Римом у 390 році, держава опинилась у дуже скрутному становищі. Сусідні племена, що шукали можливості для вторгнення на римську територію, призначили Постумія Лівія, диктатора Фіден, командувати ними. Він зажадав, щоб римський сенат передав ворогам усіх жінок і незаміжніх дівчат, якщо римляни хочуть зберегти те, що залишилося від держави. Сенат вагався. Але одна дівчина-рабиня на ім'я Тутела сказала, що вона та інші рабині підуть до ворога, вдаючи із себе вільних жінок. Тож вони вбралися як римські жінки та дівчата і рушили в стан ворога, а юрми

людей ішли за ними з плачем, ніби тужили за своїми матерями, сестрами та дочками. Лівій розселив їх у таборі, і рабині пригощали чоловіків вином, говорячи, ніби в Римі того дня було свято. Коли чоловіки позасинали глибоким сном, рабині подали римлянам знак із дикої смоковниці, що росла біля табору. Римляни напали раптово і здобули перемогу. На знак подяки сенат постановив, що всі ці рабини мають отримати свободу, а також видав їм грошову винагороду. І було прийнято рішення встановити щорічне жертвопринесення в цей день — для вшанування пам'яті про героїчні діяння рабинь.

²⁸ Капротіна — один з епітетів Юнони та присвяченого їй дня, який святкували сьомого липня.

Гадаю, ви погодитесь, що ці приклади є досить серйозним приводом, аби перестати дивитися на рабів із презирством, оскільки багато з них виявляли вірність, непересічний розум і безстрашність. Та й вільнонароджені римляни, які знають усі гілки свого родоводу й на чийх віллах стоять погруддя уславлених предків, виявляються просто добре знайомими, а не благородними, якщо почати їх оцінювати за їхніми діями.

Усі ми діти одного всесвіту. Усі ми ведемо наш родовід від одного батька — і високі за походженням, і низькі. Не треба дивитися зверхньо на будь-яку людину, навіть якщо вона поняття не має про своє походження, а Фортуна, судячи з усього, її покинула. Якщо ваші пращури були рабами і вільновідпущениками, пишіться своїм простим походженням. Але нехай ваша гордість не завадить вам бачити гідність рабів. Тому що всі раби здатні зробитися вільними громадянами, нехай навіть через декілька поколінь.

Проте, якщо говорити чесно, слід визнати, що раби зазвичай наслідують приклад своїх господарів. Адже важко чогось навчитися, якщо вчитель поганий. І якщо господар показує приклад недбальства, то й рабові складно навчитися бути хазяйновитим. Чесно кажучи, не пригадую жодного випадку, щоб поганий рабовласник мав гарних рабів. Однак я знаю безліч поганих рабів, які належать гарному господареві, і тоді їх карають. Якщо ви хочете, щоб ваші раби зробилися кращими, вам слід стежити за їхньою роботою та перевіряти її; ви маєте бути готовими заохотити тих, хто працював добре, а також не зупинятися перед необхідністю покарати раба, котрий несумлінно ставиться до виконання своїх обов'язків. Адже вдосконалення рабів можна чекати лише в тому випадку, коли ви будете ними вправно керувати і подаватимете їм гарний приклад.

Раби майже завжди нижчі за своїм розвитком від господарів, і шкода, що більшість рабів не отримують такого навчання, яке могло б зробити їх кращими. А ще більш сумним фактом нашого сьогодення я вважаю те, що ми вже й кроку не можемо ступити без своєї обслуги.

Раби вирощують для нас їжу і готують її. Вони перуть наш одяг і носять наші торби. Я знаю одного видатного римлянина, настільки нездатного до самообмеження, що він зовсім утратив гідність і приставив до себе раба, який за обідом утримував його руку, щоб він не брав забагато їжі. Оце вже ганьба: він був готовий скоріше підкоритися рабові, ніж самому собі. Такі господарі, які не можуть побороти хворобливої пристрасті до розкішного життя, і є справжніми рабами.

• • КОМЕНТАР • •

У цьому розділі позиція Фалкса набуває очевидного філософського характеру. Його роздуми позначені впливом філософії стоїків, у душі якої витримані тексти римського філософа Сенеки про рабовласництво. За її принципами те, що раб перебуває в неволі, не надто важливо. Вирішальне значення має тільки душа, внутрішнє ество людини. Багатий рабовласник насправді може бути рабом, якщо він не здатен протистояти спокусам, наприклад розпусті та обжерливості.

Такий підхід до тлумачення сутності рабства відрізняється від класичного грецького. У грецькій філософії, зокрема в Аристотеля, рабство розглядалося як природний стан, протилежний свободі греків. Слова «варвар» і «раб» були майже синонімами. Набагато пізніше, у часи британської й американської работоргівлі, ці уявлення стали основою расової теорії рабства: вважалося, що чорношкірі самою природою призначені бути рабами й підпорядковуватися білим. Римляни подібного розмежування ніколи не проводили — почасти через те, що воно не мало сенсу в суспільстві, де досить багато рабів одержувало свободу і стало повноцінними громадянами. При тому, що багато римських громадян походили зі стану рабів, в імперії було б украй важко підтримувати теорію расової чистоти. Це також означало, що римляни без вагань брали в рабство інших італійців, хоча й розцінювали їх як ближчих до себе, ніж неіталійці. Натомість для греків думка про поневолення інших греків була жахливою й неприйнятною, оскільки їх розглядали як природно вільних незалежно від характеру кожної окремої людини.

Фалкс демонструє набагато гуманніше ставлення до рабів: для нього факт рабства є нічим іншим, як соціальною умовністю. Поневолена особа не перестає бути людською істотою, дух її залишається вільним, вона здатна демонструвати високі моральні якості й заслуговує на шанобливе ставлення.

Та перш ніж розглядати Римську імперію як таку собі «колиску гуманізму», слід усвідомити, що у філософії стоїків не існувало такого поняття, як «права людини». Скоріше побутували уявлення про те, що господар має якийсь невизначений обов'язок порядно ставитися до рабів, доки вони поведуться добре, щоб надихнути їх поводитись ще краще. Цілком імовірно, що одним із основних мотивів більш м'якого ставлення був страх і усвідомлення того, що інакше раби можуть повстати проти своїх господарів. До того ж, вочевидь, існувало загальновизнане уявлення про те, що хоч раби і здатні на шляхетні дії, однак не можуть бути кращими за господарів. Інші групи, наприклад жінки-рабині, у цих роздумах на тему моралі зазвичай не згадувались: вони просто не потрапляли в поле зору високодумних філософів.

Немає жодних доказів, що ці ідеї стоїцизму хоч якось впливали на реальне ставлення до рабів. Вони не спричинилися до виникнення ідей скасування рабства чи навіть до критики його як соціальної інституції. Тексти в дусі Сенеки були винятково теоретичними, їх писали для того, щоби справити враження на невелику аудиторію добре освічених людей. Сам Сенека в інших роботах дозволяє собі багато зневажливих висловлювань на адресу рабів, що суперечать його більш доброзичливому підходу. Коментарі Фалкса, ймовірно, не відображають поглядів пересічного римського рабовласника. Навіть якщо такі ідеї були досить поширеними, знов-таки, немає свідчень, що це зробило римських рабовласників хоч трохи м'якшими у їхньому ставленні до рабів. Напевно, правильніше буде інтерпретувати таке елітарне мислення як реакцію на зміну політичних обставин. Той факт, що люди зі статусом Сенеки мусили жити під владою імператорів на кшталт Нерона, спонукав до розгляду рабства як чогось не надто важливого. Адже всі вільні римляни фактично були політичними рабами імператора.

Дискусія між вільним греком і розумним рабом базується на промові 15 Діона Хрисостома. Про уявлення стоїків щодо рабства можна порчитати в «Бесідах» Епіктега, 4.1. Цицерон відтворює вчення стоїків про те, що господар мусить ставитися справедливо навіть до людей найнижчого походження, у трактаті «Про обов'язки», 1.13.41. Ідея про те, що власну цінність потрібно доводити діями, а не лише походженням, міститься в промові 15 Діона Хрисостома. Оповідь про римлянина, який використовував раба, щоб утримувати себе від переїдання, наводиться в праці Плінія Старшого «Природна історія»,

28.14. Приклади героїчних учинків, здійснених рабами, можна знайти в «Граматиках» Светонія, «Сатурналіях» Макробія, 1.10.16–25, а також у праці Сенеки «Про добрі справи», 3.23–8. Уявлення про те, що з рабами треба поводитися як із людьми, знаходимо в Сенеки в листі 47. Аналіз різних теорій рабства, що існували в античності, поданий у праці Пітера Гарнсі «Ідеї рабовласництва від Аристотеля до Августина».

• РОЗДІЛ V •

ПОКАРАННЯ РАБІВ

Якщо ви маєте перед собою впертого мула, то, щоб переконати його виконувати ваші бажання, немає ніякого сенсу застосовувати витончені риторичні звороти. Так само і з рабами: хай би які високі ідеали щодо взаємин із ними ви сповідували, все одно раз за разом виявляється, що від цієї філософії практичної користі як кіт наплакав. Хоч би як ви розраховували, що раби, натхнені вашим чудовим прикладом, будуть шляхетними та старанними, насправді інколи доводиться жорстко нагадувати їм про їхній статус, аби примусити працювати на вас. Не варто думати, що достатньо просто позбавити впертюхів вашого доброго ставлення. Раби, що зтялись у своїй непокорі, не розуміють логіки. Такі раби схожі на тварин, і найкраще на них діє свист нагая. Власне кажучи, рано чи пізно ви зрозумієте, що пересічний раб постійно думає про можливість фізичного покарання. Воно навіть уві сні йому сниться: відомо, що бачити вві сні страву з яловичини — не дуже добре для раба, адже й ремінь, і нагай зроблені якраз зі шкіри бика. Але цей постійний їхній страх тілесного покарання не мусить турбувати вас, господаря. Швидше ви маєте розуміти, що такий страх допомагає закріпити ваше панівне становище в їхньому житті. Якщо раб під час будь-якого заняття тримає в думках образ господаря, він працюватиме значно краще.

Час від часу рабів треба карати, але головне в цьому ділі — не перестаратися. Там, де це можливо, — не забуваючи, звичайно, про необхідність підтримки дисципліни й авторитету, — слід утриматися від шмагання хоча б тому, що так можна спровокувати зухвалу реакцію. Окрім того, раби є частиною вашого майна, і, кривдячи їх, ви власноруч завдаєте шкоди своєму господарству. Якби хтось вас побив чи поранив, ви, ясна річ, звернулися б до суду з вимогою призначити вам грошову компенсацію. Те саме й з рабами, хоча шкода, завдана

рабові, вартує вдвічі менше, ніж та, якої завдали вільній людині.

На жаль, усі ми знаємо людей, які в питанні покарань заходять надто далеко. Один мій товариш наполягає (і не він один), щоб його раби прислуговували йому та його родині за обідом у цілковитій тиші. Я обідав у нього нещодавно і бачив, як раб, що невчасно чхнув (він намагався стриматись, але не зумів), одержав жорстоку хльосту. Інший кашлянув, коли розносив суп, за що його вигнали із зали та відшмагали різками. Мушу сказати, що це навряд чи було приємною картиною. Я навіть маю підозру, що коли гості роз'їхалися, головна розправа тільки почалася; мені казали, що рабам, які погано впоралися зі своїми завданнями, чи кухареві, страва в якого вийшла не надто вдалою, влаштовують прочуханку. А от ще відома оповідка про чоловіка на ім'я Ведій Полліон. Він запросив до себе на вечерю божественного імператора Августа, з яким товаришував. Один із рабів розбив кришталеву чашу, за що Ведій наказав кинути його на поживу величезним муренам, яких тримав у своєму ставку. Напевно, він хотів просто повихвалитися перед імператором, демонструючи свою шляхетську сваволю. Але це було зовсім не шляхетно, хоча й дико свавільно. Хлопчик кинувся до ніг Августа і просив про захист. Він благав, щоб йому дозволили померти якось інакше, а не ставати кормом для хижих риб. Август був обурений такою небаченою жорстокістю. Він наказав Ведієві відпустити бідолаху. А потім звелів іншим рабам принести всі кришталеві чаші, що їх тільки зможуть знайти, та розбити їх на друзки перед господарем. Ведієві було наказано запустити в ставок звичайних риб і позбутися хижих мурен.

Усі ми, звичайно, інколи «виходимо за межі», та і який господар не спалахне, бачачи нікчемне й непуцяще створіння? Я чув про одного власника, який у пориві гніву викинув свого раба з вікна другого поверху. А мій приятель, коли йому набрид старий раб, який ніколи нічого не робив як слід, дав йому такої прочуханки, що той не міг більше рухатися. Навіть імператор Адріан одного разу в стані великого роздратування виколов пером око своєму рабові. Але незалежно від приводів для гніву не варто аж так старатися чи винаходити все нові й нові покарання тільки для того, щоб справити враження на наших гостей. Чи доцільно роздирати людину лише через те, що одна з ваших чашок розбилась? Спалахи гніву треба контролювати. Почнемо з того, що жорстока поведінка є характерною для вільновідпущеників, які спромоглися завести власних рабів. Вони славляться своїми звірствами, спілкуються з рабами винятково мовою шмагання та прочуханів, ніби відіграючись у такий спосіб за своє рабське походження.

Звичайно, я говорю тут про домашніх рабів і взагалі про тих, котрі

належать приватним особам. Ті ж невільники, яких було справедливо засуджено за всілякі бридкі злочини і чий вирок — працювати в копальнях, не можуть розраховувати на полегкість. Ці раби приречені на погибель і змушені терпіти найтяжчі поневіряння. Вони часто благають про смерть, не в змозі зносити неймовірних страждань. Такі злочинці заслужили на свою долю. Та важко не співчувати рабам, яких використовують підрядники для роботи в копальнях, у не менш жахливих умовах. Ці люди є джерелом величезного багатства для своїх власників, однак вони підривають здоров'я і поступово вбивають себе на безкінечних підземних роботах, що не припиняються ні вдень, ні вночі. Умови роботи погані, рабам не дозволяють відпочивати, натомість наглядачі підганяють їх нагаями. Хоча й немало вільнонароджених людей змушені отак заробляти на шматок хліба. І ці копальні вже не є засобом швидкого збагачення, як це було колись. Срібло-та золотоносні жили вичерпались, і тепер уже потрібно працювати набагато більше в іще небезпечніших умовах, аби добути стільки ж коштовного металу.

Не кажу я й про тих рабів, яких за справедливим вирокком суду має бути кинуте на розтерзання хижим звірам на арені цирку для розваги наших громадян. Нікого з них не відправляють на муки з простої забавки власників, оскільки господарі не продають своїх рабів для використання з подібною метою. Коли ми бачимо, як звірі розривають цих людей на шматки, і чуємо хрускіт їхніх кісток, ми можемо не надто переживати, оскільки впевнені: ці злочинці своє покарання заслужили. Один мій приятель нещодавно придбав мозаїки тонкої роботи із зображенням таких страт і розмістив їх у своїй їдальні. Мушу зазначити, вони мають прегарний вигляд!

Бувають також ситуації, коли домашній раб, який належить приватній особі, заслуговує на жорстоке покарання. Я маю на увазі перш за все ті випадки, коли раб міг прийти на допомогу своєму господареві, але не зробив цього. Коли пан у небезпеці, раб мусить думати про нього, а не про себе. Так, одна рабиня спала в одній кімнаті з господинею, коли в спальні з'явився бандит. Він пригрозив убити дівчину, якщо вона закричить, і вона мовчала, хоч могла прийти допомогти господині: або затулити її своїм тілом, або голосно кричати, щоб розбудити інших рабів. Ту дівчину було страчено, і це правильно — щоб іншим рабам не спало на думку дбати про себе, коли небезпека загрожує панові.

Сам я, коли справа доходить до покарання моїх рабів, часто вдаюся до послуг сторонніх осіб. Місцевий орган самоуправління пропонує таку послугу — організація хльости за певну плату. Беруть вони небагато: близько чотирьох сестерціїв за одну хльосту, як я пам'ятаю. Їхні люди приходять і встановлюють спеціальний пристрій, до якого

прив'язують винного раба, урочисто вивівши його з приміщення, де тримали негідника. Передбачено все, навіть мотузки для прив'язування. Уся ця процедура є корисним попередженням для інших рабів, щоб вони пам'ятали, як слід поводитись, а заодно й вас звільняє від необхідності бруднити руки. У минулому, коли господарям дозволялося страчувати своїх рабів, ці підрядники надавали й послугу розпинання: і хрест привозили, і цвяхи. А якщо були потрібні тортури, у них можна було замовити гарячу смолу. У ті часи більшість господарів катували звинуваченого в серйозному злочині раба за присутності інших і позбавляли його життя, якщо його було визнано винним.

У кожному з моїх сільських маєтків є підземна темниця для покарання рабів, які намагалися втекти. Нагорі в ній кілька щілин, крізь які проходить світло, але рукою до них дістати не можна; годують ув'язнених скупю. Це не зовсім законно в наш час, але я гадаю, корисно мати щось таке, що лякає навіть найупертіших і найбільш норавливих невільників. Або ж я посилаю винуватців працювати на млині — крутити жорна замість мулів. Така тяжка праця дозволяє швидко розібратися з негідниками. Невдовзі на них і глянути буває сумно: одягнені в ганчір'я, голови обстрижені, ноги в кайданах, колір обличчя земляний, усе запорошене борошном. Зважте, я не тримаю їх там довго, оскільки такі умови радше деморалізують, ніж надихають на кращу працю.

Ви ніколи не мусите відчувати провини за те, що застосуєте покарання. Рабів знищують їхні власні вади, а не жорстокість господаря. До речі, я чув від розумних людей: якщо ви страждаєте від докорів сумління, вдаривши раба — рукою чи будь-яким предметом, — треба плюнути на долоню тієї руки, що завдала удару, і почуття образи у жертви послабиться. Імператор Адріан пішов іще далі: він попросив пробачення в раба після того, як виколов йому око пером. Він спитав, якого відшкодування хоче раб. Але той лише посміливішав і зухвало відповів, що подібні речі вже не належать до влади імператора, адже втрати ока нічим відшкодувати не можна. Це доводить, що коли до рабів ставитися поблагливо, вони скористаються вашою добротою й зробляться зовсім некерованими.

Не пораньте собі руки, коли б'єте раба. Особливо це стосується випадків, коли ви гніваєтесь і шаленієте. Відомо, що дехто пускає в хід не тільки свої кулаки, а й ноги, або ж кидається на раба з ножем, якщо тримає його в руці на ту мить. Я знаю кілька випадків, коли господар пошкодив собі руку, вдаривши раба по зубах. Один мій друг, лікар, дуже гідна людина, наділений таким темпераментом, що постійно дає волю рукам, а інколи й ногам. Та частіше за все рабам дістається від нього шкіряним паском або яким-небудь дерев'яним предметом, що

трапився йому під руку. І щоразу він собі то синець поставить, то м'язи розтягне. Тобто страждає саме та людина, яка б не мала постраждати в цій ситуації.

Пам'ятаймо також, що володіння рабами — це можливість для самовдосконалення. Ми вчимося керувати своїми інстинктами. Це ще одна причина, з якої я намагаюся не бити рабів власноруч. Набагато ліпше стримати свій гнів на кілька хвилин і, замість піддатися нищівному та нешляхетному нападові люті, уважно порахувати, на скільки ударів різкою чи батоном заслуговує раб. А потім призначене вами покарання виконає спеціально навчений служник або ж найнята для цього людина.

Зупинившись перед покаранням рабів, ви також маєте змогу підтвердити свою моральну вищість. Зрештою, ми вибачили галлів і бритів за їхній спротив нам, то чому б не продемонструвати такого самого духу прощення перед цими рабами, ще більш нікчемними? Хіба ж ми не здатні виявляти милосердя до нещасного раба, вся провина якого полягає в тому, що він ледачий або язикатий? Якщо це дитина, то її виправданням є вік, а якщо жінка — її стать. Як ми не сердимось на наших зверхників через надто велику повагу до них, так само не повинні сердитися на наших рабів через повагу до себе. Відправити якогось паскудного раба на кілька днів до в'язниці, щоб самому за цей час охолонути, — це не така вже й звияга.

У кожному разі, спалахи неконтрольованого гніву можуть привести до юридичних ускладнень. Була колись жінка на ім'я Статилія, яка спитала в імператора, чи мусить вона виконувати в заповіті свого покійного чоловіка один із пунктів, написаний, вочевидь, тоді, коли чоловік був дуже лютим на двох рабів. У заповіті зазначалося, що одного з рабів треба посадити на ланцюг і тримати там довічно, а другого — продати за море. Імператор відповів, що її чоловік прожив іще досить довго після того, як висловив свою волю; якби він хотів, то міг би переписати заповіт і викреслити пункти, написані під впливом люті. Тож якщо немає доказів, що господар припинив сердитися на своїх рабів (а вони могли, скажімо, вчинити щось таке, що заслуговувало б на схвалення, аби пом'якшити гнів господаря), то останню волю свого чоловіка жінка мусить виконати. Імператор дав зрозуміти, що достатнім доказом може слугувати тільки письмове свідчення, а не просто усна заява іншого раба.

Були часи, коли імператор усе більше втручався у відносини між господарями і рабами. І це природно, коли очільник держави, покровитель і батько для нас усіх, дає нам рекомендації, як керувати домашніми справами. Кілька імператорів постановили, що раб, який звернувся до богів у храмі або до статуї самого божественного імператора, має право на розгляд його скарги. Це сталося, бо деякі

управителі провінцій питали, що робити з рабами, які сховалися біля храмів або статуй імператорів. Імператор заявив, що коли втікати й шукати притулку раба змусила нестерпна жорстокість господаря, то втікача треба продати іншому власнику, а прибутки від його продажу підуть власникові колишньому. Це було розумне рішення: суспільство зацікавлене, щоб люди не використовували свою власність неналежним чином. Хоча влада господаря над рабом має бути абсолютною, власники також прагнуть, щоб людина, яка просить захисту від жорстокості, голоду чи несправедливості, завжди його отримувала.

Колись, у часи Республіки, голова домогосподарства міг карати рабів на свій розсуд, як своїх синів, і навіть страчувати їх. Зараз же подібну владу над життями віддано суддям. Нині господар не може поводитись із рабами жорстоко, якщо не має для цього правових підстав. Дійсно, за законом божественного імператора Антоніна Пія, той, хто вбив власного раба без належної на те причини, має бути покараний так само, як і будь-який громадянин, який убив раба іншого громадянина.

Отже, підіб'ємо підсумки. Ви маєте повне право карати своїх рабів: бити палицею, батогом або нагайкою, заковувати в кайдани та тримати під вартою. Вас не звинуватять у скоєнні злочину, навіть якщо раб випадково помре під час покарання. Але ви будете звинувачені в убивстві, якщо свідомо вбили його палицею чи каменем, завдали смертельної рани, використовуючи ту чи іншу зброю, повісили його, викинули з великої висоти чи отруїли. Проти вас також буде відкрито кримінальне провадження, якщо ви скалічили раба, застосовуючи покарання, що є прерогативою держави. Ідеться про ті інструменти тортур, які я опишу детальніше в наступному розділі.

Проте варто окремо згадати один із різновидів негідної поведінки рабів. Я маю на увазі втечі. Втечі рабів — це надзвичайно поширена проблема, яка рано чи пізно постане перед вами, якщо ви виконаєте обов'язки голови домогосподарства. Таке може статися, навіть якщо ви чесно намагались поводитися зі своїми рабами справедливо та шляхетно, давали їм достатньо їжі, забезпечували їх житлом та одягом і карали тільки тоді, коли вони на це заслугоували. Ви виявите, що ці невдячні створіння скористаються будь-яким натяком на війну чи нестабільність, щоб утекти, сподіваючись, що всі навколо будуть надто зайняті поточними подіями і не помітять їхнього зникнення.

Безперечно, ви будете зацікавлені в поверненні втраченого майна. Рекомендую запропонувати винагороду тому, хто поверне раба, або розклеїти де-небудь на ринку оголошення про втечу й надати якомога повніший опис утікача. Викладіть факти і обов'язково вкажіть на якусь особливу прикмету раба, щоб його можна було легко впізнати. Ось яке оголошення написав свого часу я:

Утік хлопчик на ім'я Гермон, вік близько п'ятнадцяти років, одягнений у балахон із паском. Полюбляє напускати на себе вигляд поважної людини, багато говорить, голос високий, верескливий. За повернення втікача заплачу триста сестерціїв, за інформацію про місце його перебування — сто сестерціїв. Прохання будь-яку інформацію повідомити представникам влади.

Можна також залучити до пошуків і професійних ловців, але вони беруть дорого. Важливо, наскільки швидко ви до них звернетесь: якщо втікачі ще не встигли відійти далеко, розшукати їх допоможуть собаки. Можна звернутися по допомогу до влади. Я часто помічав, що корисно використовувати свої знайомства, аби чиновники заворушилися і зробили все від них залежне. Напишіть листа до будь-якого представника влади в тій місцевості, де, на вашу думку, може ховатися втікач; почніть із шанобливих привітань і пообіцяйте віддячити за допомогу. Попросіть, аби цей представник влади уважно поставився до свідчень, наданих йому вашим представником, а потім знайшов раба й повернув його вам.

Коли ніщо з описаного вище не допомогло, ви можете вдатися до магії й накладти на втікача заклинання, хоча я не можу сказати, що підтримую таку забобонну поведінку. Ви краще використовуєте час і гроші, якщо застрахуєте себе від подібних втрат.

Якщо втікачів буде затримано та повернуто вам, я рекомендую поставитися до них поблажливо, хоча багато хто буде налаштований протилежним чином. Більшість роблять вибір на користь тюремного ув'язнення раба-втікача, добрячої хльости або ж і позбавлення кінцівок. Із багатьох міркувань це може бути виправданим, але існує ризик, що повернений вам раб, боячись очікуваної жорстокої розправи, накладе на себе руки.

Простим, але й ефективним рішенням буде випекти рабові на тілі тавро, щоб більше не втікав. Цей метод найкращий, адже якщо раб знову спробує втекти, його буде дуже легко відшукати. А дехто примушує раба носити металевий нашійник, на якому вибито «Ловіть мене, я втікач» або «Поверніть мене Фалксу й отримайте золоту монету». Перший напис узагалі можна скоротити до абрєвіатури, всім і так буде зрозуміло, що це означає.

Якщо виявилось, що втікач сховався в храмі, маючи на меті звернутися по милість до богів, то вам доведеться пройти через належну правову процедуру. Дозвольте судді чи священникові розглянути справу і вирішити суперечку між вами і вашим рабом. Якщо він прийме рішення на вашу користь, то ви мусите прихильно

прийняти раба назад і обіцяти під присягою, що не триматимете на нього гніву. Якщо суддя винесе рішення, спрямоване проти вас, то що ж? Немає ніякої ганьби в тому, щоб поступитися перед волею божественного імператора, і вам пропонується спосіб зберегти обличчя: дати рабові те, чого він, як правило, хоче,— нового господаря, а собі взяти гроші, яких той раб коштує. Серед рабів завжди будуть незадоволені, які не вміють цінувати того, що ви для них робите. Воно й на краще, що існує спосіб повернути кошти, витрачені на невдячного. Інакше ви втратите всю вартість свого раба, наприклад, якщо його втеча буде успішною, або він загине під час спроби втекти, або суд якоїсь віддаленої провінції, де його вдалося схопити, віддасть його на розтерзання хижим звірам.

Хочу розповісти вам одну неймовірну історію, пов'язану з утечею раба. Я чув її від одного знайомого, а той бачив усе на власні очі, коли був у Римі. Якось на арені Великого цирку²⁹ в місті Римі демонструвалася грандіозна сутичка між різноманітними дикими звірами та людьми, засудженими за тяжкі злочини. Сотні тварин були доправлені для участі в такій розвазі, причому не які-небудь безпечні антилопи чи жирафи, а величезні страшні хижакі, що вражали як своїми розмірами, так і жорстокістю. Серед цього страхітливого зібрання окремо тримали левів. Особливо привертав до себе увагу один лев: величезний, з могутньою шиєю і розкішною гривою, він час від часу голосно гарчав. Не годований кілька днів звір жадав живої плоті.

²⁹ Circus Maximus — найбільший цирк у Римі, розташований у долині між пагорбами Авентином і Палатином. Існував із V ст. до н. е. до VI ст. н. е.

І ось до цирку прибули засуджені, яких мали кинути на поталу звірам. Одним із них був раб на ім'я Андрокл, який колись належав консулові. Його вивели на арену, туди ж випустили і лева. Натовп глядачів облизував губи в очікуванні того, що жадливий хижак зробить із беззахисною людиною. Але сталося неймовірне. Коли лев побачив чоловіка здалеку, то чомусь не кинувся на нього, а зупинився, наче блискавкою вдарений. Потім почав наближатися до раба повільно й тихо, ніби впізнав його. Нарешті, лагідно метляючи хвостом, лев підійшов упритул до напівмертвого від страху чоловіка й ніжно облизав йому ноги та руки. Від такої ласки лютого звіра Андрокл трохи прийшов до тями, розплющив очі й поглянув на лева. Було видно, що він упізнав хижака. Обличчя раба осяяла широка усмішка, і він обійняв жадливого царя звірів.

Увесь натовп глядачів був настільки вражений цим неймовірним видовищем, що вибухнув криком, бажаючи знати, що коїться. Імператор наказав привести Андрокла і, коли той постав перед ним, запитав, чому жорстокий лев пожалів чоловіка. Тоді Андрокл розповів дивовижну історію.

«Мій господар,— сказав він,— був проконсулом в Африці. Він був жорстокою людиною. У мене вже не ставало сили витримувати щоденні хльости, на які я не заслуговував, і я вирішив тікати. Сховатися від такої поважної особи можна було лише в пустелі, що лежала за плодючою долиною. Я думав: якщо не зможу знайти їжі й води, то скоріше накладу на себе руки, ніж повернуся до господаря. І от одного разу, рятуючись від полудневої спеки, я сховався в якійсь печері. Незабаром до печери, кульгаючи, зайшов лев. З його лапи сочилася кров, і поранений звір стогнав від болю.

Спочатку я вжахнувся на вигляд лева. Адже я опинився в полоні у хижака і не знав, що робити. Та коли звір побачив, як я зіщулюся в глибині печери, він покійно підійшов до мене і підняв лапу, наче просив про допомогу. У його кінцівку ввігнувся якийсь гострий уламок, і я на превелику силу його витягнув. Потім вичавив гній, що заповнив рану, витер кров. Мені зовсім не було страшно. Лев, вочевидь, отримав значну полегкість від того, що я подбав про його рану. Він поклав свою лапу в мою руку, ліг на підлогу печери й заснув. Цілих три роки ми з левом жили в одній печері, навіть ділили їжу. Він приносив мені найкращі шматки зі своєї здобичі. Вогню, на якому б я міг приготувати собі їжу, не було, тож я сушив м'ясо на сонці й так харчувався.

Але зрештою я втомився жити серед дикої природи. Одного чудового дня, коли лев пішов на полювання, я залишив печеру. Проблукавши три дні, я потрапив до рук салдатів, які й доставили мене з Африки до Рима, куди вже повернувся мій господар. Мене негайно засудили до страти на цирковій арені з дикими звірами. Та схоже, що лева також спіймали й привезли до Рима для участі в ігрищах. Тут ми й зустрілися. І він відплатив мені за доброту — за те, що я колись вилікував йому лапу».

Натовп жадав знати, що там Андрокл розповідає імператорові. Тому імператорські вісники записали розповідь на плакатах і рознесли їх по всьому цирку. Щойно люди дізналися про пригоду Андрокла, зараз же почали вимагати його звільнення. Імператор узяв на себе цей обов'язок, а також подарував чоловікові лева, як того й вимагав народ. Ще довго по тому можна було побачити Андрокла, який ходив вулицями Рима з левом на тоненькому повідку. Захоплені натовпи кидали їм гроші та обсыпали лева квітами. Люди кричали: «Ось він, той лев, який зробився другом людини! І ось та людина, яка стала лікарем для лева!»

•• КОМЕНТАР ••

У цьому розділі Фалкс знову показує себе жорсткою і навіть жорстокою за нашими мірками людиною. Однак у Давньому Римі фізичні покарання рабів вважалися справою абсолютно нормальною, цілком прийнятною і навіть рутинною. У комедіях Плавта, наприклад, усі помисли пересічного раба спрямовані на те, як уникнути хазяйського батога. Проте це не означає, що з усіма рабами поводитися грубо та жорстоко. Немає сумніву, що становище кожного з них залежало від того, як до нього ставився господар. Самі римляни засуджували власників, які були жорстокими до своїх рабів, і можливо, що цей вид суспільної охорони порядку через репутацію стримував деяких власників від того, щоб передати куті меду під час виконання покарань.

Ця суспільна занепокоєність зрештою знайшла вираження в державному законодавстві, що обмежувало можливості господарів у покараннях рабів. Відому оповідь про те, як Ведій Полліон намагався віддати одного зі своїх рабів на поживу хижим риbam у покарання за розбиту кришталеву чашу, наведено саме тому, що подібні дії вважалися неприйнятними та жорстокими. Втручання імператора Августа свідчить не стільки про те, що він мав палке бажання поліпшити умови життя рабів, як про те, що імператори цікавилися всіма аспектами життя своїх підданців і мали встановлювати прийнятні стандарти соціальної поведінки.

Раби були жертвами забаганок і примх своїх власників. Історія з імператором Адріаном, котрий виколов своєму рабові око пером, була, ймовірно, неординарною, і їй приділяли стільки уваги саме тому, що в цілому така поведінка не була характерною для нього. Та все ж він зробив це. І якщо навіть такий загалом позитивний імператор, будучи не в гуморі, міг учинити бездушно, то легко уявити, як часто звичайні рабовласники зривали гнів на своїх рабах. І ще в цій оповіді привернуло увагу римської публіки те, що раб «посміливішав», коли його спитали, якої компенсації він хоче. Для римського раба було немислимим виявити неповагу до свого господаря, особливо коли той милостиво запропонував йому компенсацію за завдану шкоду. Складається враження, ніби Адріан шкодує про те, що втратив самовладання, а не про те, чим це обернулося для невільника. Тобто акцент робиться на характері власника, а не на долі раба.

Вважалося, що раби, засуджені до праці в шахтах або на галерах чи кинуті на розтерзанні диким звірам у цирку, заслуговують на подібну долю. Хотілося б думати, що римляни відчували певний жаль до чоловіків і жінок, яких віддали на поталу левам, але доказів цього ми не маємо. Схоже, вони вважали таке покарання заслуженим для людей, які були настільки нікчемними, що навіть рабами стати не зуміли.

Постійною проблемою для рабовласників були втікачі. Фінансові втрати від утеч були неминучими. В «Оракулах» Астрампсиха³⁰ одним із запитань, на які шукає відповідь господар, є таке: «Чи зможу я знайти втікача?» Приємно відзначити, що шанси, як видно з десяти можливих відповідей, були переважно на боці втікача. За цими відповідями, шістьдесят відсотків утікачів не знайдуть, тридцять — знайдуть і десять — знайдуть через деякий час. Можливо, саме тому багато рабів і намагалося втікати: це частіше за все їм вдавалось. Можливості господаря знайти раба-втікача на просторах Римської імперії були обмеженими. Не існувало органів правопорядку, які могли б надати необхідну допомогу, і якщо рабові вдавалось залишити ті місця, де його знали і могли впізнати, у нього з'являлася певна можливість почати нове життя як вільній людині.

³⁰ Астрампсих — за уявленнями стародавніх авторів, маг, який жив у Персії до завоювання Александром Македонським, або єгипетський мудрець, який служив одному з царів Птолемеїв. Йому приписують багато творів, серед яких «Оракули» — популярні греко-римські ворожіння.

Оповідь про Андрокла і лева, наведена тут, є пізнім, доповненим переказом давньої байки Езопа. Цікаво, що в римській версії раб наводить власну мотивацію втечі: жорстоке та несправедливе ставлення до нього. Ця історія напевно є вигаданою (хоч автор і стверджує, начебто почув її від очевидця), однак вона дає певне уявлення про те, наскільки обурювала рабів поведінка їхніх власників. Раби готові були ризикувати життям, щоб отримати можливість жити на волі. Див. *Кім Бредлі «Рабство і суспільство в Римі», с. 107–108.*

Оповідь про Ведія Полліона можна знайти у Діона Кассія, 54.23.1. Дії Полліона також критикує Сенека у творі «Про гнів», 3.40. Опис рабів, покараних тяжкою працею на млині, взято з роману Апулея «Золотий осел», 9.12. Стосовно жадливих умов на шахтах див. Діодор Сицилійський, 5.36–8. Оповідь про Статилію можна знайти в Кодексі Юстиніана, 3.36.5. Про рабовласників, які поранилися, караючи своїх рабів, див. у праці Галена «Хвороби розуму», 4. Приклад багатого рабовласника, котрий намагається використовувати свої зв'язки для того, щоб повернути раба-втікача, можна знайти в листах Сіммаху, 9.140. Відомості про право раба звернутися до богів або до статуї божественного імператора див. в Інституціях Юстиніана, 1.8.2.

• РОЗДІЛ VI •

КОЛИ ДОПОМОЖУТЬ ЛИШЕ ТОРТУРИ

Покарання, про які я розповів у попередньому розділі, повинні допомогти вам підтримувати дисципліну й авторитет у домогосподарстві на належному рівні. Проте може статися так, що кого-небудь із ваших рабів буде притягнуто до судової відповідальності. У випадках, коли раб мусить давати свідчення в суді, закон вимагає застосування до нього тортур. Причина цілком очевидна. Раби, як усім відомо, є злісними брехунами, і правду можуть сказати, лише якщо змусити їх корчитися від болю. Однак тут слід дотриматися однієї умови: власник має передати раба для тортур із власної волі. Раб не може давати свідчень лише проти свого господаря, окрім випадків державної зради.

Самі раби переважно є нікчемими за своєю суттю, що виявляється вже в їхній украй боягузливій поведінці перед лицем випробування. На них дивитися шкода, коли вони починають нажахано скиглити й сипати зізнаннями, побачивши катівські знаряддя. Звичайно, все це не має сенсу, оскільки їхні свідчення будуть визнані правдивими тільки після тортур. Інакше вони скажуть будь-що, аби тільки викрутитись. Розважливість і гуманність цього підходу можна побачити на прикладі раба Примітивна. Цей раб-утікач одразу зізнався у скоєнні вбивства та назвав своїх спільників. І лише під тортурами з'ясувалася істина, яка полягала в тому, що ніякого вбивства взагалі не було. Коли б не тортури, раба було б страчено, інших невинуватих людей, начебто його спільників, відправлено в копальні, а його законслухняний господар утратив би своє майно!

Застосування тортур до рабів є звичайним явищем у судочинстві. Я лише раз чув, щоб хтось заперечував проти катування раба. То був випадок спільного володіння — вродлива рабиня належала двом чоловікам; вони потім посварилися через свої комерційні справи і

зчинили бійку, в якій одного з них було тяжко поранено. Потерпілий звернувся до суду, а звинувачений не дозволив застосувати торттури до рабині, бо, за його словами, був у неї закоханий. Ясна річ, позивач стверджував, що рабиня ідеально підходить для надання свідчень у цій справі, оскільки вона належала обом чоловікам і могла бачити, хто розпочав бійку та завдав першого удару. Він також сказав, що власні раби обвинувачуваного, яких він охоче надав для допиту, ймовірно, постарались ошчасливити господаря й наговорили всіякої брехні про позивача. На жаль, я не пригадую, чим усе це скінчилося.

Існує декілька стандартних способів проведення торттур. Під час застосування першого способу рабові зв'язують руки, підвішують його на мотузку і шмагають ременем або нагаєм. Іноді нагайка має гострі металеві чи кістяні наконечники, що впинаються в тіло. Другий спосіб полягає в тому, що раба розтягують на дерев'яній рамі, відомій як «малий кінь», або на пристрої під назвою «струни ліри»; і те й інше призначене для того, щоб за допомогою системи вагів повільно розтягувати тіло, зміщуючи суглоби і зрештою відділяючи кінцівки. Також використовують дві важкі колоди, щоб зламати ноги. Ще один спосіб проведення торттур — це палити живе тіло. Для одержання свідчень, потрібних суду, використовують розігріту смолу, розпечені металеві пластини або запалені смолоскипи. Зрештою, існують і гострі гаки, якими роздирають тіло жертви. Усі ці процедури проводять публічно, прямо в судовій залі.

Попри жорстокість наведених методів, під час допитів завжди дбають, щоб раби не помирали, хоча варто зауважити, що на практиці вони таки часто це роблять. Та на що не підеш заради отримання свідчень... А треба пам'ятати, що ми тут говоримо про рабів. Їм ніколи не можна повністю довіряти, і вам слід мати на увазі, що декотрі з них так і не кажуть правди, а верзуть, що спаде на думку, тільки б припинити торттури. Тому-то й треба застосовувати цей засіб тільки в найостаннішу чергу, коли когось дійсно підозрюють у скоєнні тяжкого злочину, а іншими засобами доказів одержати не вдалось.

Я вже казав, що рабів не можна катувати для отримання свідчень проти їхніх господарів без згоди останніх. Однак наш божественний імператор Август створив прецедент, який дозволяє уникнути цих правових тонкощів. Він постановив, що в разі виникнення такої ситуації потрібний раб має бути викуплений через державну казну або проданий самому імператорові. Тоді раб уже не належатиме попередньому власникові, і його можна буде допитати у звичайний спосіб. Не дивно, що знайшлися люди, котрі заперечували проти такого «фальшивого» продажу і стверджували, що це начебто перетворює закон на посміховисько. Але інші відповідали, що такі транзакції є життєво необхідними, оскільки інакше не вдасться виявити змови

проти імператора, що становить постійну загрозу для стабільності держави.

Слід окремо розглянути випадок убивства господаря. За законом, якщо на момент убивства раби перебували під одним дахом із господарем і нічого не зробили, щоб допомогти йому unikнути такої долі, вони мають бути допитані під тортурами, а потім страчені. Підстави ухвалення такого закону, як на мене, очевидні. Перш за все, родина рабовласника не може почуватися в безпеці, якщо раби не захищають життя свого пана від будь-якої загрози, навіть коли при цьому їм доводиться ризикувати власним життям.

Існують, однак, деякі юридичні тонкощі, що їх необхідно обговорити. Що означає вираз «під одним дахом»? Це значить «в одному будинку» чи «в одній кімнаті»? Як правило, тут мають на увазі «у тих межах, де чути голос», бо якщо раби перебували достатньо близько, щоб почути заклики господаря про допомогу, то вони були також достатньо близько для того, щоб цю допомогу надати. Звичайно, хтось має гучніший голос, а хтось — кращий, у порівнянні з іншими, слух, тому в кожному конкретному випадку рішення має винести суд. Окрім того, будь-який заповіт убитого господаря не буде відкритий, доки не закінчиться слідство. Інакше раби, про яких ідеться у справі, можуть бути названі бенефіціарами і одержать свободу, яка потім убереже їх від вимог закону про катування рабів.

Убитими закон вважає всіх, хто помер у результаті насильства чи кровопролиття; це могло бути задушення, скидання з великої висоти, удар тупим предметом або іншим зняряддям. Але на таємне отруєння господаря закон про катування і страту рабів не поширюється. Адже його мета — змусити рабів надати допомогу їхньому панові, коли буде очевидним, що він її якнайбільше потребує. Оскільки раби не зможуть дізнатися про таємне отруєння, вони не зможуть йому й запобігти (у цьому випадку діють інші закони, згідно з якими за вбивство відповідь винний у його скоєнні). Згаданий закон діє лише тоді, коли отруту було введено із застосуванням сили.

Якщо господар здійснює самогубство, то цей закон не діє, і рабів, які жили із самогубцем під одним дахом, не слід катувати і страчувати. Та якщо господар наклав на себе руки за присутності рабів і вони могли втримати його, але цього не зробили, закон застосовується повною мірою і рабів буде покарано. Якщо ж вони були не в змозі допомогти, то будуть виправдані.

Божественний імператор Адріан уточнив, що закон, безумовно, мусить застосовуватися до тих, хто перебував у тій самій кімнаті, що й убитий. Він також заявив, що ніякого жалю не має бути до тих рабів, які нічого не вдіяли просто через страх бути вбитими, і що раби мусять допомагати своєму панові в будь-якому випадку, хоч би закричати, щоб

привернути увагу інших. І все ж таки він визнав: якщо вбивство було скоєне, коли господар перебував у своєму сільському маєтку, де крику можна не почути через великі відстані, то було б дуже несправедливо катувати й карати всіх його рабів. З великої своєї ласки імператор видав указ, згідно з яким достатньо допитати лише тих рабів, які перебували поряд із господарем, коли його було вбито, і які підозрюються у скоєнні вбивства або в тому, що є спільниками вбивці. Якщо ж господар подорожував самотою, цей закон не застосовується. Окрім того, не можуть зазнавати тортур раби та рабині, які не досягли шлюбного віку: їм надається пільга через молодість.

Якщо й можна заперечити проти використання наданих рабами свідчень, то не через те, що їх було отримано під тортурами,— тортури потрібні як інструмент для одержання істини,— а тому, що свідчення надані людьми, переважно нікчемними за своєю суттю. Це, звичайно, стосується випадків, коли раби свідчать проти вільних людей. Навряд чи буде правильним вірити словам раба, а не вільної людини. Окрім того, раби, безперечно, скоюють безліч ганебних вчинків у своєму житті, у той час як вільна людина робить усе можливе, щоб чесно служити державі.

Задля справедливості слід зазначити, що в минулому деякі власники заходили надто далеко, катуючи своїх рабів, щоб примусити їх сказати так звану «правду». Жінка на ім'я Сассія колись намагалася сфабрикувати докази того, що її син Клуенцій убив свого вітчима Оппіанніка. Для цього вона катувала трьох рабів (їх звали Стратон, Аскла та Нікострат), але вони витримали тортури й нічого не сказали. Яка жінка втихомириться, доки не досягне бажаного? Вона продовжувала, застосовуючи все більш і більш досконалі тортури. Свідки вже не могли на це дивитися. Під кінець опустив руки навіть кат. Розлючена Сассія вимагала продовження, але один зі свідків заявив, що такий допит уже спрямований не на те, щоб домогтися істини, а на те, щоб примусити рабів сказати неправду. Інші свідки погодилися з цим, і всі вони залишили залу. Але шалена жінка продовжувала мучити своїх рабів. Зрештою Нікострат помер, а Стратона вона розіп'яла, перед тим вирвавши йому язик, щоб він не міг звинуватити у злочині її саму.

У ті часи Сассія мала повне право катувати своїх рабів, щоб вони допомогли дізнатися правду про те, що сталося. Та вона робила це з такою жорстокістю, якої ніхто не дозволив би нині, коли наші великі імператори вирішили особисто втручатися у відносини між господарем і його рабами. Як ми з'ясували, господарі вже не можуть без вагомості причини вбивати своїх рабів. Раби мають право звернутися до магістрату, а також право на захист від жорстоких власників. До

того ж, як я вже казав, вони можуть знайти прихисток біля статуї імператора.

Особливо шокує те, що навіть один із наших імператорів зловживав тортурами для отримання від рабів свідчень, які б допомогли засудити їхніх господарів. Щоразу, як Доміціан хотів поповнити державну скарбницю і власну кишеню, він вибирав для досягнення цієї мети певних дуже й дуже багатих людей. Але, не маючи змоги засудити цих людей за нормами права, він звинувачував їх у державній зраді. Після цього він віддавав на тортури їхніх домашніх рабів (дозвіл власника був йому не потрібен, зважаючи на тяжкість звинувачення), щоб підтвердити так звані факти щодо заколоту власників цих рабів проти імператора. Власне кажучи, найчастіше він не бруднив рук тортурами. Він просто заохочував і підкуповував рабів, щоб вони свідчили проти своїх господарів. Тим самим Доміціан продемонстрував, що за рівнем моральних принципів і чеснот він аж ніяк не був вищим від раба.

• • КОМЕНТАР • •

Рутинна практика тортур, які застосовувалися до рабів у судочинстві, сучасному читачеві здається нечуваним зловживанням. Та римляни розцінювали таку поведінку як абсолютно нормальну. Раби вважалися надто нікчемними істотами, про моральну стійкість яких не варто було й думати, а покладатися на те, що вони скажуть правду, — і поготів. Тортури застосовували просто як спосіб добути істину, через те їх вважали і доцільними, і такими, що слугують вищій меті — встановленню справедливості. Раби майже не мали законних прав, і це означало, що з ними можна було поводитися дуже жорстоко. Фактично через їхній низький соціальний статус вважалося, що до них необхідно виявляти жорстокість, аби впевнитися, що вони роблять усе правильно і не брешуть.

Звичайно, римляни розуміли, що до свідчень, отриманих під тортурами, треба ставитися з обережністю. Адже раби часто обмовляли себе та інших, аби лише припинити тортури. Але з погляду римлян такі приклади не перекреслювали переваг катування в цілому. Окрім того, римляни не вдавалися до тортур легко і бездумно. Їх

застосовували тільки на останніх стадіях кримінального розслідування, коли було вже зрозуміло, що злочин скоєно, але доказів, одержаних з інших джерел, для винесення вироку було недостатньо.

Закони, що стосувалися вбивства рабами своїх господарів, були особливо суворими. Позбавлення життя всіх присутніх під час убивства викликало незручні правові питання, але також зробило рабів зацікавленими у викритті заколотів, що їх могли готувати інші раби в домогосподарстві. Результатом цього суворого закону стало також і те, що раби почали частіше допомагати панові під час будь-якого нападу на нього. У римських джерелах, що дійшли до нас, приклади вбивства господарів зустрічаються дуже рідко. Важко сказати, як слід інтерпретувати цей факт. Можливо, відносини «господар — раб» не були аж такими напруженими, як це прийнято вважати. А може, жорстокі закони досягли успіху в залякуванні рабів, і ті воліли не зачіпати господарів. Може бути й так, що в наших джерелах представлені лише деякі випадки, що мали найбільший розголос, тоді як насправді вбивства рабовласників були більш поширеними, особливо в позаелітних групах.

Рабовласники колись мали право поводитися з рабами як їм заманеться, що передбачало й тортури. Оповідь про Сассію показує, що дехто впадав у крайнощі, хоча цей епізод було зафіксовано саме через його унікальність. Різні імператори обмежували це право, так що пізніше господарі мусили виправдовувати свої дії. Раби також отримали законне право оскаржувати жорстоке поводження з ними. Як і всі інші правові норми імперії, що стосувалися рабів, це право, ймовірно, не слід інтерпретувати як бажання імператорів поліпшити умови життя сервільного населення. Оскільки імператори схилилися до все більш активної та всебічної участі в житті імперії, люди просто чекали від них настанов і в тому, якими мають бути обмеження в ставленні до рабів.

Закони про катування рабів можна знайти в «Дигестах», 48.18. Правові дискусії про формальності та технічні деталі покарання рабів, коли їхнього господаря вбито, див. у «Дигестах», 29.5; про обмеження прав власників на покарання рабів — у «Дигестах», 18.1.42 і Кодексі Феодосія, 9.12.1. Про те, як Август обійшов обмеження на тортури щодо рабів, які дають свідчення проти свого господаря, див. Діон Кассій, 55.5; про катування рабів для одержання свідчень проти їхніх господарів у випадку державної зради — Кодекс Феодосія, 9.6. Історію про коханця, який бажав уберегти від тортур рабиню, що перебувала у спільній власності, взято у Лісія, 4. Розповідь про Сассію можна знайти в промові Цицерона «На захист Авла Клуенція Габіта».

• РОЗДІЛ VII •

РОЗВАГИ ТА ІГРИ

Долею рабові призначено тяжко працювати. Усе його життя — це сумлінна праця, спрямована на те, щоб задовольнити пана. Він мусить уважно ставитися до бажань свого володаря, до бажань і потреб його родичів і друзів. Але життя раба складається не тільки з виснажливо тяжкої праці. У ньому має бути час і для відпочинку та простих розваг. Дозволяти такі розваги — дуже мудро з боку господаря, звичайно, якщо раби виконують усю свою нелегку роботу та пристойно поводитися. Адже задоволений раб у майбутньому краще працюватиме. І навпаки: нужденні раби, змучені злигоднями та стражданнями, завжди намагатимуться ухилитися від будь-якого призначеного їм завдання. Або ж вони будуть постійно тужити та скаржитися на власну долю. Свято сатурналій якраз і є тією нагодою, котра надасть їм добру можливість трохи перепочити та випустити накопичене незадоволення від свого рабського життя.

Святкування сатурналій бере початок із сивої давнини. Це свято є нагадуванням про час, коли бог Сатурн правив світом,— золотий вік рівності. Тоді не існувало соціальної ієрархії, не було ані рабства, ані навіть приватної власності — все було спільним. Свято починається сімнадцятого грудня і триває декілька днів. У давнину вважалося, що відзначати його достатньо й один день, але тепер, у наш розніжений і схильний до неробства вік, часу на сатурналії відводиться більше. В усьому Римі панує піднесення і вирують пристрасті. Загальне святкування починається із жертвопринесення перед храмом Сатурна, звідусіль лунають вигуки: «Io Saturnalia!»²¹. Емоції сягають апогею. Люди веселяться, співають легковажних і непристойних пісень; вони роблять це навіть на вулицях та ринкових площах, що в будь-який інший день року для багатой людини вважалося б ганебним і сміховинним, а для бідняка — й узагалі божевільям. Бенкети їхні нестримні, а танці соромітні. Це гуляння —

час розкошів для всіх, а не лише для обраних, у яких щодня сатурналії. Це не просто свято. Це такий час, коли весь світ перевертається з ніг на голову. Те, що зазвичай вважається гарною поведінкою, тепер знецінюється й позбавляється сенсу: сьогодні можна і навіть треба бути непоштивим, безсоромним і п'яним як чіп. У театрах і амфітеатрах ідуть вистави, на вулицях відбувається карнавальна хода, на ринкових площах — комічні видовища. Виїзні артисти, жонглери та заклиначі змії заповнюють Римський Форум. Звідусіль лунають анекдоти про міських чиновників. Натовп висміює все на світі, у тому числі й богів, і навіть глузує з імператора, лихословить і регоче біля його статуї.

21 «Слава сатурналіям!»

Усі вбираються святково — у яскраві туніки замість буденних тог. Багато хто надягає фетрові шапки, що їх зазвичай носять вільновідпущеники, бо ці головні убори символізують знищення ієрархії. Навіть імператор ходить у такій шапці. Усі обмінюються подарунками, що за звичайних умов відбувається тільки між рівними за статусом людьми. Дозволено грати в азартні ігри. Навіть сором'язливий домашній раб не боїться глянути прямо в очі едилові та потрусити перед його носом гральними костями. Рабів не карають, і їм дозволяється навіть критикувати власних панів. Та й взагалі саме ви, господар, і маєте прислуговувати рабам за столом під час сатурналії! Вино лється рікою. Чоловіки перевдягаються в жіноче вбрання. Раби обирають собі на вечір короля блазнів, він надягає корону та мантию і роздає всім смішні завдання: «проїхати верхи на кухарі, наче на коні» або «кожному випити вина, налитого у склянку на три пальці».

Яку саме роль у святі гратимете ви, залежить тільки від вас. Один мій друг — страшенний зануда, то він у розпал святкування сатурналії ховається у віддаленій тихій кімнаті, щоб не чути гамору вечірки, що відбувається у нього вдома. Він каже, що йому приємніше пересидіти там сатурналії, почекаати, доки всі перебісяться. Усі ж інші в його домі в цей час бувають охоплені веселим шаленством, з усіх боків до нього долинають захоплені вигуки людей, які радісно святкують. Мій товариш стверджує, що така його поведінка є найліпшою з усіх можливих: він не заважає веселошам своїх рабів і ні в чому їх не обмежує. Та й окрім цього, вони не відволікають його від наукових занять.

Яка нудьга! Ні, як на мене, краще розділити з людьми їхній настрій. Ви здивуєтеся, наскільки покращується ставлення до вас ваших рабів, якщо ви берете участь у їхньому святі. Особисто я впиваюся, горлаю, граю в ігри і кидаю кості, співаю голяка, плескаю в долоні й трясю животом, а інколи навіть, вимастивши обличчя сажею, кидаюся сторчголов у холодну воду. Моїм домашнім це подобається.

Сатурналії — це чисте шаленство. Це світ, де звичні підвалини

суспільства перевернуто догори дригом: жінка й чоловік, господар і раб — усі вони міняються місцями. Рабам у цей день дозволено створити образ того життя, якого вони, без сумніву, прагнуть. Це світ, де на зміну красі класичних форм приходить гротеск. Усі звичаї опускаються до найнижчого рівня, і обід відбувається під звуки лайки та гучного випускання газів. Непристойні жести, ніякої пошани ні до кого. Святкувальники розкидають речі, тож переконайтеся, що в цей час використовується тільки дешевий посуд. Подекуди задля розваги навіть мучать тварин.

Свято наскрізь еротичне, та це й не дивно. Безсумнівно, колись воно символізувало родючість і достаток, але тепер це просто можливість для молоді дозволити собі певні надмірності та непристойності. Вулицями вештаються збуджені натовпи; ринковий майдан переповнений чоловіками, котрі хижо позирають на жінок і роблять їм недвозначні пропозиції. Із настанням ночі ніхто й не думає лягати спати. Простий люд розважається як уміє: гультьяйські пісні, дикі танці, кпини та кривляння. Заходять і до торговельних кварталів: грюкають у кожні двері, горлають і лаються, висміюють усіх, хто тільки трапляється на їхньому шляху. Спати такої ночі просто неможливо. Декого сердять ці гультьяї й те, що вони кажуть. Інші ж вважають, що треба просто посміятися разом з усіма, та й ніхто не буває розлючений до такої міри, щоб вимагати заборони свята. Навіть найбільш стримані люди іноді регочуть над усілякими витівками та жартами тих, хто святкує.

Простий народ приєднується до всіх цих неподобств із величезним задоволенням, адже так приємно познуватися з тих, до кого у звичайному житті вони мусять виявляти пошану. Іноді зустрічаються цілі процесії людей, перевдягнених у богів або сатирів. Вони неквапом прогулюються, роблячи впізнавані смішні жести й рухи тіла: висміюють манери відомих людей. Я бачив одну карнавальну ходу, в якій усі учасники вдавали чудовиськ або мали на собі тільки звірячі шкури. Неподалік показували й різних виродків: телицю з двома вим'ями, карликів та карлиць різного стибу. У подібних процесіях є щось бридке, вони навіть шокують, тому деякі господарі забороняють своїм рабам приєднуватися до них, хоча, на мою думку, це вже занадто.

Не буду заперечувати, що буйний дух святкувань може перекинутися й на реальний світ і вилитися в протести та масові заворушення. Але, мабуть, це просто неминуче — такі гульбища час від часу виходитимуть з-під контролю. Адже сатурналії — це, по суті, альтернативний світ, який ми контролюємо. Влада царя сатурналій дуже коротка, і коли його вбивають у жартівливому ритуалі наприкінці святкування, дух рівності помирає разом із ним. Дехто вважає, що такі свята несуть загрозу владі й соціальній стабільності, даючи рабам надію

на помсту та майбутню справедливість. Насправді ж, гадаю, це просто можливість для людей випустити пару, нічого не змінюючи в реальному житті. Фактично святкування сатурналій якраз і підкреслює ті норми поведінки, що їх усі мусять дотримуватися в інший час. Люди нечасто користуються свободою, яку надає це свято, щоб озвучити скарги на можновладців. Більше того, коли під час одного свята якийсь божевільний захопив вінок Цезаря і надів його на себе, це викликало такий гнів натовпу, що нещасного розірвали на клоччя. Сатурналії швидше закріплюють соціальну ієрархію, підкреслюючи тимчасовість порушення правил і звільнення від відповідальності. Про це свідчить той факт, що після свята нерідко миряться громадяни, котрі між собою ворогували, і залагоджуються давні родинні сварки. Це свято знімає напругу та закладає основи нормального життя. У результаті суспільство функціонує тільки краще: адже ми на власні очі побачили, яким недолугим і некерованим може зробитися світ, якщо відмовитися від дотримання нинішніх норм і правил. Думати інакше — значить бути безнадійним оптимістом. Це те саме, що очікувати: якщо чоловіки іноді перевдягаються в жіночий одяг, то жінки зможуть опанувати чоловічі ролі в реальному житті. Ні. Сатурналії навчають нас, а перш за все рабів, того, як нерозумно намагатися змінити наявний лад: ні до чого, окрім хаосу, це не призведе.

Але вкрай важливо наступного дня після закінчення свята не допустити його продовження. Я раджу вам із самого ранку прибрати якнайсерйознішого вигляду. Це саме той час, коли треба поставити на місце неробу — можливо, якраз того, хто надто захопився перевагами свободи, наданої йому святом, і якимось чином вас образив.

Однак, коли все вже увійшло в норму, корисно залишитись у дружніх стосунках із вашими рабами — звичайно, у межах, що потрібні для підтримки авторитету і поваги. Зі своїми сільськими рабами я схильний говорити дещо панібратськи, якщо вони поводитися як слід. Рік за роком я переконуюся, що їхня тяжка праця робиться трохи легшою, коли господар ставиться до них по-дружньому. Інколи я навіть жартую з ними, зрідка дозволяючи пошуткувати і їм. Однак із міськими рабами використовувати такого підходу я не рекомендую. Їхня доля значно легша, і вони тільки й чекають можливості, щоб поширити це панібратство на всі повсякденні ситуації, у яких ви з ними взаємодієте. Ні до чого, окрім втрати вашого авторитету, це не приведе.

Із цього правила я роблю виняток лише для свого дуже літнього наставника: він і досі топче ряст, хоча йому вже далеко за сімдесят. У дитинстві я його любив і навіть слухався, хоча я був вільною людиною,

а він — рабом. Через це мені здається, що буде якимось недоречно напучувати його зараз із суворим виразом обличчя. Він пам'ятає деякі смішні звички, що їх я мав, коли був дитиною. Або може розповісти, як я прогулював уроки, ризикуючи дістати різок. Це нагадає мені про те, як найвеличніший із відомих полководців, Александр Великий, у дитинстві отримав догану від свого раба. Александр накладав на вівтар для жертвопринесень цілі гори надзвичайно дорогого ладану, а його наставник Леонід сказав, що хлопець зможе закликати богів у такий марнотратний спосіб хіба що тоді, як завоює країни, багаті на пахощі. І коли Александр дійсно здобув контроль над Аравійським півостровом, він надіслав Леонідові корабель, ущерть завантажений ладаном, і переказав, щоб той більше не скнарував із богами.

Що ж до відпочинку рабів, коли вони вже повернулися до звичних буднів, то я дозволяю їм перепочити дві години після вечері. А вина виділяю небагато — щоб уникнути неспокою та сварок.

Рекомендую вам не дозволяти рабам приєднуватися до будь-яких спілок або колегій для осіб низького соціального стану. Хай навіть то будуть похоронні клуби, створені з досить мирною метою подбати про грошове забезпечення поховань, слід пам'ятати, що спілки такого штибу призводили до заворушень у багатьох містах. Адже, хай би якими були їхні назва чи мета, усі вони зрештою перетворюються на політичні об'єднання, що будуть використані для підбурювання рабів до заворушень.

Ні за яких обставин не дозволяйте своїм міським рабам узяти за звичку приїжджати до середмістя й вештатися там без ніякої мети. Не встигнете ви й озирнутись, як вони вже перетворяться на нероб, звиклих до збавляння часу без будь-якої користі для вас. Такі бродять по Марсову полю, вештаються біля цирку й театрів, охочі до азартних ігор, сидять по шинках і корчмах, займаються розпустою в борделях. І навіть якщо ви силоміць повернете їх до виконання призначених їм обов'язків, усе одно вони вже ніколи не перестануть мріяти про ці безумства.

• • КОМЕНТАР • •

У сфері дозвілля, як і в усіх інших аспектах античного рабства, реальне ставлення до рабів різнилося залежно від мети, з якою їх використовували. Міські домашні раби зазвичай не мали такого надмірного фізичного навантаження, як ті, кому доводилося працювати на плантаціях у сільській місцевості. Вони також, імовірно, мали більше можливостей для відпочинку та дозвілля: місто забезпечує широкий вибір різноманітних занять, на відміну від сільського маєтку. Домашні раби не перебували під настільки жорстким контролем, як ті, що працювали в полі, і через це могли вигадати часинку для дозвілля, навіть коли їм цього не дозволялося. Натомість сільські раби надзвичайно потребували відпочинку й відновлення сил, але наскільки вони мали змогу задовольнити цю потребу, залежало від позиції господаря. Деякі господарі, особливо після великих війн, коли рабів було забагато, могли змушувати їх працювати до смерті, адже вони тоді були дешевими і їх не було шкода. Такі періоди не були нормою в римському суспільстві: зазвичай купівля раба вимагала значних грошових вкладень. Статус «цінного активу», ймовірно, означав, що більшість сільських рабовласників прагнули забезпечити своїм рабам достатній відпочинок, аби надати їм можливість відновити сили та підготуватися до наступного трудового дня.

Святкування сатурналій було щорічним, для багатьох рабів воно означало нові можливості. Особливими привілеями володіли, очевидно, домашні раби: їхній безпосередній зв'язок із господарем і його родиною означав, що вони матимуть реальну винагороду за свою роботу протягом року. В античних джерелах є ціла низка згадок про це свято, його зображують щедрим, яскравим і життєрадісним, чимось схожим на тиждень Масниці. Важко сказати, чи так воно було насправді. Пліній розповідає, як він ховався у своєму кабінеті, щоб не брати участі в галасливій вечірці й не псувати своїм смутним виглядом задоволення іншим людям, і, можливо, це було звичним для багатьох великих домогосподарств. Чимало рабів почувалися досить скуто, не наважуючись по-простому спілкуватися зі своїми панами, і дуже ніяковіли б, якби господар надумав прислуговувати їм за столом. Але ми не знаємо, чи так було скрізь: Пліній навряд чи може вважатися пересічним рабовласником. Він був дуже заможною людиною і, окрім того, видатним ученим, схильним уникати масових простонародних розваг. Рим багато в чому являв собою доіндустріальне суспільство з дуже простими звичаями, і якщо вже святкував, то робив це на повну

силу. Стосовно ж рабів, які працювали на плантаціях, неважко збагнути, що всі їхні радощі зводились, у кращому разі, до додаткової пайки їжі та трохи більшої кількості вина.

Хай би якою була реальність сатурналій, незаперечним є одне: після свята завжди наставали будні, і все поверталось у звичну колію. Відомо лише декілька випадків, коли народні гулянки виходили з-під контролю і виливалися в заворушення та інші вияви незадоволення з боку соціальних низів. Раби точно не намагалися використовувати тимчасові послаблення для переходу до активних насильницьких дій на захист своїх людських прав.

Короткий опис того, що відбувалося під час сатурналій, можна знайти в «Епіграмах» Марціала, 14.1; «Листах» Сенеки, 18; «Сатурналіях» Лукіана; «Проповіді» Августина, 198.1; «Анналах» Тацита, 13.15; «Бесідах» Епіктета, 1.25.8 і «Промовах» Лібанія, 9.5–6. Про зануду Плінія, який ховався у своєму кабінеті від галасливого свята, див. його листи, 2.17.24. Обговорення сатурналій і відпочинку нижчого класу в цілому можна знайти в розділі 3 («Перевернутий світ») моєї книги «Масова культура в Стародавньому Римі».

• РОЗДІЛ VIII •

!ПАМ'ЯТАЙТЕ ПРО СПАРТАКА

«Ви маєте стільки ж ворогів, скільки у вас рабів». І навіть якщо ми самі робимо їх своїми ворогами, ви як рабовласник завжди маєте тримати це прислів'я в голові. Адже хай там якими вірними та відданими ваші раби можуть вам видаватися, майже всі вони ніколи не прогавлять можливості отримати свободу. Якщо ви дасте їм такий шанс, вони не відмовляться. І в програвші залишитеся тільки ви.

Величезна маса рабів у нашому суспільстві — це ніби оманливо спокійний вулкан. Він, як той Везувій, очікує нагоди для виверження, щоб зруйнувати нашу славетну римську цивілізацію. Умови існування наших рабів не завжди задовільні та справедливі, й раби плекають на нас образу за свою поразку, за своє безправ'я та приниження. Тому ви не мусите дивуватися, коли побачите, що чимало рабів виявляють непокору вашій владі. Деякі з цих дій справді небезпечні та загрозливі, інші ж просто викликають роздратування, хоча, по суті, не можуть ніяк вам нашкодити. Дозвольте мені розповісти про деякі ризики, щоб ви змогли від них захиститися.

Повстання рабів, на щастя, трапляються нечасто, але не робляться від цього менш жахливими. Перші заколоти відбулися невдовзі після другої війни з Карфагеном, коли римська держава була виснажена довгими роками боротьби. Та це ще не все. У результаті нашої перемоги ми стали власниками великої кількості рабів в Італії та Сицилії, яких іще не було розпродано в приватні домогосподарства. Мабуть, найнебезпечнішим був той факт, що ці раби мали однакове етнічне походження, а через те могли легко спілкуватися між собою, підбурювати одне одного до непокори та вступати у змови. Якби при цьому вони залишалися набродом, що не мав сильного лідера, наслідки не виявилися б такими серйозними. Та серед них були їхні колишні командири, які змогли їх очолити, щойно виникла можливість повстання.

Небагато громадянських війн було такими виснажливими та тривалими, як повстання рабів на Сицилії. Цілі міста обернулися на руїни, людські жертви були величезними, на долю жінок і дітей випали невимовні страждання, і весь острів замалим не дістався рабам-утікачам. Розлючені раби хотіли лише одного — зруйнувати все навкруги, і спрямували свою лють на вільне населення, ніби прагнучи помститися за те, що були рабами. Більшість жителів була приголомшена неочікуваним повстанням, але ретельніший аналіз того, що сталося, показує, що повстання не відбулося випадково і спалахнуло зовсім не без причини. Сицилія була квітучим островом, її мешканці насолоджувалися багатими врожаєми. Люди робилися все багатшими, а також — усе бундючнішими. Отака от гримуча суміш. Через це вони поводитися з рабами все гірше й гірше, а раби дедалі більше ненавиділи своїх господарів. У той же час великі землевласники закупували для роботи у своїх маєтках рабів цілими партіями. Дехто з невольників був закутий у кайдани, багато хто знесилений тяжкою працею, до якої їх змушували. На чолі у кожного було випечене принизливе тавро.

Сицилію наповнило стільки рабів, що ті, хто про це чув, не йняли віри і вважали це перебільшенням. Бундючність власників зроста до того, що замість забезпечити пастухів їжею, їм радили красти її в інших. Відсутність їжі, таким чином, спонукала людей до грабунків, які потужною хвилею прокотилися по всьому острову.

Спочатку голодні пастухи нападали на самотніх подорожніх, які опинилися у безлюдних місцях. Потім злочинці почали об'єднуватися в групи і вночі здійснювали набіги на ферми. Грабували власників і вбивали тих, хто чинив опір. Набіги ставали дедалі зухвалішими. Подорожувати Сицилією зробилося небезпечно, та й жити за межами міст — також. Усюди панували насильство, пограбування і вбивства. Пастухи, котрі звикли жити просто неба і мали зброю, дедалі частіше скидалися на озброєні банди. Вони харчувалися здебільшого м'ясом і молоком і ставали все дужче схожими на диких тварин. Так розпоршені групи озброєних, здичавілих рабів захопили увесь острів. Намісники хотіли взяти ситуацію під контроль, але, перебуваючи на грошовому утриманні у великих землевласників, не наважувалися виступати проти рабів. Вони були змушені дивитися крізь пальці на розграбування провінції.

Тим часом раби, котрі обробляли землю, були змучені важкими умовами свого життя і часто потерпали від несправедливих та принизливих побойв. Урешті-решт їхній терпець урвався. Раби зібралися разом, коли випала така нагода, і обговорили план повстання; офіцери допомогли розробити його детально. Їхній лідер,

однак, не належав до «своїх» — то був сирієць із Апамеї³². Він був відомий як чарівник і міг чинити неймовірні дива. Цей чоловік стверджував, що може передбачати майбутнє, бо, коли він спить, із ним розмовляють боги. І багато хто вірив йому, адже прикидався він майстерно. Він говорив навіть, що бачить видіння й тоді, коли не спить, а також чує безпосередньо від богів, що мусить статися.

³² Апамея — місто античної доби в Північній Сирії.

Сирійцеві таланило, і деякі з його фантазій здійснювались. Через це його репутація лише вигравала, він став відомим і здобув підтримку по всій Сицилії. Зрештою він так ужився у свою роль, що в трансі вивергав із рота вогонь і полум'я, а потім виголошував богонатхненні пророцтва. Йому вдалося це зробити за допомогою хитрої штуки: він уміщував жарину в горіхову шкаралупу, в якій було просвердлено отвори. Потім непомітно клав горіх до рота, а коли починав говорити, з його рота вилітали іскри та язики полум'я.

Перед початком повстання вагажок проголосив, що йому явилася сирійська богиня. Вона сказала, що його коронують і він стане царем. Повстання набирало сили, і його пророцтво здійснилось: він зробився лідером десятків тисяч рабів, об'єднаних ненавистю до своїх господарів і прагненням їх знищити.

Цей перший заколот рабів аж ніяк не можна порівнювати з великим повстанням під проводом Спартака. Повсталі раби Сицилії зовсім не прагнули створювати власну державу, вони просто хотіли повернутися до своїх племен на далекій півночі з награвованою здобиччю — награвувати стільки, скільки зможуть забрати з собою. Але у випадку зі Спартаком, як і на Сицилії, саме надмірна жорстокість рабовласників стала тією іскрою, що запалила повстання.

Воно почалося з того, що чоловік на ім'я Лентул Багіат зібрав рабів у власній гладіаторській школі в Капуї. Багато з них були галлами та фракійцями, і їм довелося стати гладіаторами не тому, що вони скоїли якийсь злочин, а просто з примхи їхнього власника. Двісті душ вирішили втекти, але хтось виказав їх. Підняли на ноги додаткову варту, і лише сімдесят вісім людей, озброєних сокирами та ножами, що знайшлися на кухні, змогли пробитися з казарми, у якій їх тримали. Незабаром на своєму шляху вони зустріли кілька возів, що везли гладіаторські обладунки та зброю до іншого міста. Повстанці відібрали все це і озброїлись.

Спартак зробився їхнім лідером. То був фракієць із кочового племені, не лише хоробрий і фізично сильний, але й розумніший та гуманніший, ніж можна було очікувати від людини, котрій було призначено рабську долю. Його навіть легко було прийняти за грека. Розповідають, що коли його вперше доправили до Рима для продажу,

приповзла змія і обвилася навколо голови Спартака, доки він спав, а його дружина, котра походила з того самого племені й була пророчицею, сказала: «Це означає, що він досягне влади й успіхів». Він привів свою групу втікачів на вершину Везувію, звідки й почав здійснювати набіги на околиці. Популярності Спартака сприяло те, що він порівну ділив зі своїми людьми здобич, і чутки про це приваблювали до нього нових рабів із найближчих плантацій.

Першим їхнім боєм була коротка сутичка із солдатами з Капуї. Повстанці легко здобули перемогу та заволоділи солдатською зброєю. Коли вони проходили сільською місцевістю, до них приєднувалося дедалі більше й більше рабів, які побачили шанс здобути свободу і повернутися додому. Бунтівників стало так багато, що проти них виступив римський претор³³ Клодій із трьохтисячним військом. Наздогнавши повстанців, він зі своїм військом обложив їх на вулкані. Зійти на гору можна було лише однією вузькою і крутою стежкою, яку охороняв Клодій. З усіх інших боків височіли стрімчаки, на які було неможливо ступити ногою. Але повстанці змайстрували драбини з лози дикого винограду, за їх допомогою спустилися вниз із протилежного боку вулкана і оточили римські війська. Ті не розуміли, що відбувається: раптовий напад спричинив у війську такий безлад, що воно в паніці відступило.

³³ Претор (*лат.* praetor, від praesire — йти попереду, очолювати) — державна посада, зміст і функції якої змінювалися в ході історичного розвитку Давнього Риму.

Наступним полководцем, якого послали в бій проти повстанців, був Публій Вариній. Спартак спочатку розбив його помічника, Фурія, із загоном у дві тисячі осіб, а потім і Коссинія, Варинієвого радника, завдавши супротивникові важких втрат і заволодівши його зброєю. Сам Публій Вариній зволив нарешті виступити проти Спартака, але, хоча й провів кілька боїв, так і не зміг розбити його. Після кожної перемоги Спартак спалював усе спорядження, що більше не було потрібне, вбивав усіх полонених і різав в'ючних тварин, аби його армію ніщо не обтяжувало та не затримувало.

Але Спартак, як я вже казав, був розумною людиною. Він ні на секунду не вірив у те, що здатен повалити владу Риму, хоча його армія вже й налічувала сімдесят тисяч осіб. Він знав, що на нього чекає в підсумку,— поразка і смерть. Він міг урятуватися лише в тому разі, якби залишив територію Риму. Тому Спартак повів свою армію на північ, у бік Альп, плануючи перейти через гори так, аби кожен повстанець міг повернутися на свою батьківщину — у Галлію, Фракію чи Германію. Але його військо сп'яніло від легких перемог і багатой здобичі. Зухвалість і самовпевненість бунтівників зростала разом із їхньою кількістю, вони вважали себе непереможними. Через те

повстанці відмовилися йти за своїм ватажком і рушили Італією, руйнуючи все на своєму шляху.

Сенат тепер уже непокоївся не так через принизливість ситуації з повстанням, як через паніку, яку воно спричиняло. Проти Спартака виступили двоє консулів, що зазвичай бувало лише під час найважчих війн. Один із них, Геллій, атакував германців, які відділилися від основного війська Спартака заради грабунку, і вщент розгромив їх. Другий консул, Лентул, який мав більше військо, оточив самого Спартака, але тому знову вдалося виграти бій. Наступним був Кассій, проконсул Цизальпійської Галлії³⁴, який із десятитисячною армією перекрив Спартакові шлях до Альп. Відбулася ще одна битва, і ще одна римська армія зазнала поразки.

³⁴ Цизальпійська Галлія — регіон на півночі Італії.

Сенат уже був охоплений гнівом. Спочатку римляни не ставилися до цієї війни серйозно: хіба можна по-справжньому воювати з гладіаторами та рабами? Але війна тривала вже третій рік і спричинялася до значних збитків. Отже, було скликано консулів і головнокомандувачем у війні проти повстанців призначено найбагатшу людину Риму — Красса. Він послав за Спартаком свого помічника Муммія з двома легіонами і дав йому суворий наказ не вступати з повстанцями в бій. Але Муммій не втримався від спокуси, адже йому протистояла лише банда рабів! І в результаті зазнав ганебної поразки, точнісінько як інші римляни перед ним. Втрати були важкими, і багато легіонерів, рятуючись, покидали свою зброю. Красс переозброїв ці війська і прийняв від них урочисту обітницю, що вони ні в якому разі не залишатимуть зброї, бо вона є джерелом життєдайної сили для Спартака. А щоб відновити у своїй армії дисципліну, Красс повернув давню практику децимації³⁵. Перші п'ять сотень римських утікачів, які виявили найбільше боягузтво, було розділено на п'ятдесят груп, і одного з кожного десятка, вибраного за жеребом, забили до смерті інші дев'ятеро. Легіонери зрозуміли, що вони мають боятися Красса дужче, ніж поразки від супротивника.

³⁵ Децимація (від *лат.* *decimatio*, від *decimus* — «десятий») — страта кожного десятого за жеребом, вища міра дисциплінарних покарань у римській армії.

Коли таким чином «бойовий дух» солдатів було піднято, Красс повів своє військо на Спартака. Та Спартак відступив, аби перебраться на Сицилію: він був упевнений, що його підтримають тамтешні раби. Однак через неможливість роздобути кораблі Спартак опинився в глухому куті в «носаку» Італії³⁶. Красс «відрізав» цей «носак» стіною, щоб завадити Спартакові втекти чи отримати підкріплення. Це була нелегка справа, але римляни дуже швидко викопали рів завдовжки у

триста стадій³⁷, що перетинав увесь півострів, мав ширину п'ятнадцять футів і таку саму глибину. За ровом було зведено високу та міцну стіну.

³⁶ Ідеться про носак «чобітка», на який візуально схожий на мапі Апеннінський півострів.

³⁷ Стадія, або стадій, стадіон (*грец.* Στάδιον) — старовинна одиниця вимірювання; відстань, яку може пройти людина спокійною ходою, доки сходить сонце (приблизно за 2 хв). Римська стадія дорівнювала 185 м.

Спочатку Спартака це не дуже стривожило. Але коли можливість для пограбувань зникла, а запаси продуктів вичерпалися, колишні раби почали нервувати, і ватажок зрозумів, що треба йти на прорив. Тому він дочекався вітряної зимової ночі, коли пішов сніг, таємно закидав рів землею та гілками і зник приблизно з третиною своєї армії. Спочатку, правда, він розіп'яв римського полоненого на ділянці між двома арміями, аби показати, що на них чекає, коли вони зазнають поразки.

Красс вирішив першим напасти на повстанців, які залишилися без керівника. Він послав у бій шість тисяч воїнів, які в жорстокій битві знищили дванадцять тисяч рабів. Про те, яким запеклим був бій, свідчить той факт, що лише двох рабів було знайдено з ранами на спині. Решта прийняла смерть обличчям до римлян. Такою була їхня ненависть до колишніх господарів і рішучість битися до кінця.

Тим часом Спартак завдав іще однієї поразки помічникам Красса. Але цей успіх виявився для нього останнім, оскільки колишні раби зробилися вкрай самовпевненими. Вони відмовлялися виконувати накази Спартака, рвалися до бою з римлянами і не збиралися залишати Італію. Вони примушували Спартака виступити проти Красса. Повстанці з власної ініціативи почали атакувати табір римлян, і чим далі вони просувалися, тим менше контролювали ситуацію.

Спартак зрозумів, що не має іншого виходу, як вишикувати військо до бою. Б'ючись урукопашну, він особисто прорвався до Красса, але не зміг його дістати. Урешті-решт побратими Спартака повтікали, а він залишився сам-один в оточенні величезної кількості наших солдатів. Його вбили, коли він чинив опір арешту. Залишки його армії зламали свої лави, і почалася страшна різанина. Убитих неможливо було полічити. Тіло Спартака так і не знайшли. Після низки «зачисток» римляни захопили в полон шість тисяч рабів, решту було вбито. Їх розіп'яли на хрестах, що стояли вздовж усієї дороги від Капуї до Рима. Красс не міг вимагати тріумфальної зустрічі — зробити так означало б для нього ганьбу та приниження, адже він переміг звичайнісіньку банду рабів.

Ми можемо лише дякувати долі, що після рішучого придушення тих давніх повстань упродовж багатьох наступних десятиліть вони не повторювались. Але незначні бунти все одно трапляються і нині.

Найчастіше їх призвідником стає певний харизматичний лідер, якому вдається надихнути рабів і повести їх за собою. Буває також, що гурт пастухів виходить з-під контролю і розпочинає спустошливі набіги на маленькі містечка й ферми. Незалежно від причин, це викликає велике хвилювання у нас, рабовласників, які не можуть спокійно спати вночі, боячись нападу.

Одне таке повстання відбулося в Італії за часів імператора Августа. Чоловік на ім'я Тит Куртизій, який колись служив у преторіанській гвардії, підбурював здичавілих сільських рабів, що пастушили на віддалених пасовищах, до здобуття свободи. Попервах він робив це потайки, тримаючи в секреті зустрічі в Брундизії та сусідніх містах, а потім відкрито поширював заклики до непокори серед пастухів. Але сталося так, що три кораблі римського флоту зайшли до порту саме тоді, коли в місті перебував квестор³⁸. До його обов'язків входило перевіряти стежки, якими ходить худоба. Він організував моряків із кораблів і виступив проти повстанців; йому вдалося швидко придушити заколот, оскільки він зробив усе правильно. Хоча загрозу було усунуто, імператор відправив великий загін, щоб доправити керівника заколотників до Рима для покарання. Він учинив так, бо Рим був нажаханий: кількість домашніх рабів, і без того значна, дедалі більше зростала, а кількість вільних громадян неухильно скорочувалася, тож містяни переймалися через свою незахищеність від можливого рабського повстання.

³⁸ Квестор (quaestor, від *лат.* quaerere — букв. «розпитувати», «розслідувати») — у Давньому Римі помічник консула в судових і фінансових справах.

Пізніше, за часів Септимія Севера³⁹, Італію діймав могутній розбійник на ім'я Булла Фелікс. Чи був він рабом, невідомо. Він зібрав банду з шестисот осіб і два роки здійснював набіги та грабунки в різних частинах Італії, просто під носом у імператора та його солдатів. Хоча проти нього неодноразово посилали військо, він, здавалося, завжди опинявся не там, де мусив би бути, його ніколи не знаходили, а якщо й знаходили, то не могли впіймати, бо він вирізнявся і розумом, і вмінням підкупити кого слід. Він одержував інформацію про кожного, хто виходив із Рима, і про кожного, чий шлях лежав до Брундизія: хто вони, скільки їх і скільки мають із собою майна. У більшості з цих людей Булла просто відбирав частину того, що вони взяли з собою в дорогу, і одразу відпускав. Ремісників він затримував на якийсь час, щоб використати їхні вміння, та потім дозволяв їм йти далі й винагороджував за виконану роботу.

³⁹ Луцій Септимій Север — римський імператор у 193–211 рр.

Одного разу, коли двох із його людей було схоплено і їх уже збиралися кинути на поживу диким звірам, Булла прийшов до власника в'язниці та назвався намісником свого рідного регіону. Він

сказав, що йому потрібні люди, засуджені до виконання найважчих і найнеприємніших робіт, і тюремник віддав йому тих двох чоловіків. Іншим разом Булла підійшов до центуріона, який полював на нього, назвався чужим ім'ям і пообіцяв показати, де ховається Булла, якого він нібито вистежив. Коли центуріон погодився, Булла повів його до віддаленої, зарослої чагарником долини, де люди розбійника схопили занадто довірливого сердегу. Того ж дня в одязі магістрата Булла викликав центуріона, велів поголити йому голову й сказав:

— Передайте вашим господарям, нехай годують рабів, і ті не муситимуть іти в бандити.

Насправді в групі Булли було багато імператорських вільновідпущеників: їм мало платили або не платили зовсім. Як бачите, навіть імператор може інколи поводитися безвідповідально зі своїми рабами. Імператор дуже розлютився, коли йому розповіли про ці події: він виграв великі війни в далекій Британії, але неспроможний був упоратися зі звичайним бандитом у себе вдома, в Італії. Зрештою він відправив військового трибуна із власної варти і багато вершників, щоб ті розібралися з Буллою. Трибуна він попередив, що на нього чекає суворе покарання, якщо він повернеться з порожніми руками. Тож трибун, дізнавшись, що у бандита був зв'язок із чужою дружиною, переконав її через чоловіка допомогти їм. Натомість пообіцяв захистити її від переслідування. У результаті Буллу було заарештовано, коли той спав у печері. Він постав перед префектом Папініаном, який запитав у нього:

— Чому ти став злочинцем?

Але у відповідь почув нахабне:

— А чому ти став префектом?

Пізніше Буллу, згідно з вироком, кинули на поталу диким звірам у цирку, а його банду легко розбили, тому що вся сила шестисот осіб концентрувалася лише в ньому.

Із цих, на щастя, нечастих епізодів рабських бунтів і повстань ми можемо зробити такий висновок: коли ми, господарі, не піклуємося як слід про своїх рабів і вони залишаються голодними або зазнають жорстокого ставлення, то раби не мають іншого вибору, окрім як ужити активних заходів для поліпшення власного становища. Підозрюю, що багато з цих сумних подій відбувалися в ті часи, коли наші завоювання зробили рабів дешевими, як маслини. Якщо раби коштують якесь копійки, звідки ж у господаря візьметься стимул піклуватися про них? Та тепер, коли вартість рабів повсюдно зросла, вони дорого обходяться господарям, які беруть їх у своє домогосподарство.

Хоча небезпека колективного повстання наших рабів зменшилась, ви однаково маєте бути готовими до можливого ризику загинути від

рук тих, ким зараз володієте. Дозвольте мені розповісти про префекта Рима на ім'я Педаній Секунд — чоловіка, наділеного владою, якого, тим не менш, убив звичайний раб. Незрозуміло, чому раб був охоплений бажанням помсти. Чи тому, що Педаній відмовився дати йому свободу, чи раб закохався в одного з хлопчиків свого пана і не міг стерпіти того, що мусить ділити з кимось коханця. Та хай би якою була причина, факт залишається фактом: раб убив свого господаря. Через це, згідно зі стародавнім звичаєм, усі раби домогосподарства Педанія були приречені на смерть, бо не змогли захистити його. Адже хоча б один із них мав би щось знати або підозрювати і мусив втрутитись, аби не дозволити скоєння вбивства.

Педаній був багатою людиною, він мав чотириста домашніх рабів. Коли ця довжелезна процесія рухалася до місця страти, римський люд залопонив усі навколишні вулиці, намагаючись перешкодити розправі. Протестувальники дійшли до того, що взяли в облогу сенат. Навіть деякі сенатори були проти масової страти рабів, оскільки вважали, що це занадто жорстоко. Але більшість сенаторів стверджували, що не слід змінювати стародавньої практики. Якщо людину такого високого статусу, як Педаній, може вбити звичайнісінький раб, то як узагалі можливо захистити всіх інших? Раби мусять переконатися на власній шкурі, що за смерть господаря вони заплатять своїми життями. Безперечно, загине багато невинуватих. Але ж усі величні приклади бувають позначені якоюсь несправедливістю. Ця несправедливість компенсується користю для суспільства в цілому.

Проте чимало сенаторів усе одно не давало своєї згоди, наголошуючи на тому, що серед рабів є жінки та діти і негуманно вбивати їх усіх. Та здоровий глузд узяв гору, і прибічники страти перемогли. Однак натовп був розлючений і заважав виконувати вирок. Зрештою імператор був змушений виставити солдатів обабіч дороги, якою йшли засуджені на смерть. Один особливо консервативний сенатор запропонував, щоб навіть вільновідпущеники, котрі жили під одним дахом із Педанієм, були вислані з Італії. Та імператор відкинув цю пропозицію через побоювання, що надмірна жорстокість лише посилить примітивний звичай, який і так не вдалося пом'якшити шляхом вияву милосердя.

Ще один випадок убивства господаря, про який вам треба пам'ятати, — це вбивство колишнього претора на ім'я Ларцій Македон. Його вбили раби. Усі знали, що він був зарозумілим і жорстоким паном — можливо, через те, що його власний батько був рабом і він чосили намагався вивести тавро рабства зі своєї пам'яті. Одного разу колишній претор приймав ванну на своїй віллі, коли його оточила група рабів. Один із них ухопив його за горло, другий ударив у лице, третій бив по грудях і животу, а четвертий, не повірите, у пах. Коли раби побачили,

що їхній господар знепритомнів, то кинули його на розжарену підлогу лазні, щоб подивитися, чи він живий. Господар лежав нерухомо, але було незрозуміло, чи він непритомний, чи просто прикидається. У всякому разі, раби подумали, що він мертвий.

Тож вони винесли чоловіка з лазні, начебто він зомлів від спеки. Деякі з найвідданіших слуг і жінки господаря прийняли його і оплакали, гадаючи, що він помер. Та під час цієї метушні чоловік прийшов до тями, великою мірою завдяки тому, що його винесли з лазні на свіже повітря. Він закліпав очима й заворушив руками та ногами, аж усі зрозуміли: живий. Раби, котрі вчинили на нього напад, утекли, позаяк їхня таємниця розкрилася. Більшість із них було затримано, а сам Македон прожив ще декілька днів, але потім помер. Утіхою для нього стало те, що хоча б тих рабів, які брали участь у нападі і яких вдалося схопити, було піддано тортурам і страчено.

Тож із цих прикладів ви можете зрозуміти, скільки різноманітних небезпек нам, господарям, загрожує. Поводьтеся з вашими рабами жорстоко — і ці небезпеки зростуть. Та якщо ви ставитеся до рабів м'яко і поблажливо, це зовсім не означає, що ви можете спати спокійно. Не всі господарі, котрих убили раби, заслужили на таку долю своєю жорстокістю. Багато хто просто став жертвою схильних до насильства рабів, здатних на будь-який злочин.

Навіть якщо вороже налаштовані раби не заходять так далеко, щоб убити вас, вони все одно можуть наробити вам багато шкоди. Під час однієї з війн проти Ганнібала прибічники карфагенян учинили низку терористичних нападів у самому Римі. Від навмисних підпалів постраждали суд, навколишні крамниці, державна в'язниця та чимало приватних будинків. Насилу вдалося врятувати тільки храм Вести, не в останню чергу завдяки зусиллям двадцяти трьох рабів, які випадково опинилися поблизу, принесли води й залили вогонь. У винагороду за це вони пізніше отримали волю. Пожежа була жахливою, а оскільки вона виникла в кількох місцях водночас, не було сумнівів у тому, що це підпал. Сенат оголосив, що той, хто надасть інформацію про винуватців, одержить грошову винагороду, якщо він є вільним громадянином, і свободу — якщо він є рабом. У результаті цієї ініціативи раб на ім'я Манус, який належав шляхетній сім'ї з Кампанії, вийшов наперед і звинуватив у підпалі своїх господарів. Батькам тієї родини за наказом Квінта Фульвія⁴⁰ зітнули голову, і п'ятеро синів, як заявив раб, зайнялися підпалами, щоб помститися й допомогти Ганнібалу. Він також сказав, що вони планували здійснити набагато більше подібних злочинів.

⁴⁰ Квінт Фульвій Флакк (помер 205 до н. е.) — військовий, державний та політичний діяч Римської республіки.

Усіх п'ятьох синів було затримано. Спочатку вони все заперечували й говорили, що раб утік після покарання батогами і просто хоче їм помститися. Та після того, як їх разом із їхніми спільниками допитали в суді, вони зізналися. Їх усіх було страчено, а Манусові подарували свободу і видали близько десяти тисяч сестерціїв. Без усяких сумнівів, у цьому випадку ми маємо радіти, що сміливий раб виявив ворогів вітчизни. Та вам варто згадати, що незадоволені раби в домогосподарстві мають прекрасну можливість оприлюднити будь-яку інформацію про вас, яка в кращому разі поставить вас у незручне становище, а в гіршому — може викликати смертельну небезпеку.

Ви також маєте зрозуміти, що більшість способів, якими раби виявлятимуть вам свій спротив, не буде в дусі Спартака, чия відвага зовсім не відповідала рабському становищу. Ваші раби можуть застосувати безліч хитрощів, аби здобувати маленькі перемоги над вами в повсякденному житті. Саме з такою дріб'язковою непокрою вам доведеться стикатися постійно. Вони брехатимуть вам про те, скільки вони з'їли, або обманюватимуть у дрібницях, заявляючи, ніби щось коштує десять сестерціїв, коли насправді його вартість становить лише вісім. Вони прикидатимуться хворими, щоб не працювати, стогнучи так жалібно, що ви перейматиметесь, чи виживуть вони взагалі, а раби просто гратимуть виставу, щоб уникнути виконання важких завдань. Вони стоятимуть біля кухонної печі, щоб спітніти, а потім демонструватимуть вам цей піт як ознаку тяжкої пропасниці.

Ваші сільські раби казатимуть, що вони висіяли насіння більше, ніж насправді. Вони крастимуть із комори ваші запаси, щоб урізноманітнити свій раціон; шахруватимуть із господарськими книгами, щоб довести, ніби врожай не такий великий, як ви очікували, а різницю продаватимуть на місцевому базарі. Та й просто тягтимуть kota за хвіст і ту роботу, яку можна виконати за годину, розтягнуть на цілий день. І коли ви їх викриєте, присягатимуться та божитимуться, що насправді ця робота набагато важча, ніж вам здається, і що вони роблять усе від них залежне. І якщо ви повірите в цю брехню, то скоро будь-яка справа забиратиме в них удвічі більше часу, ніж потрібно насправді. Ось як діють раби. Вони перевіряють вас, постійно видивляючись, що і де можна увірвати для себе. І вам доведеться весь час послаблювати свою над ними владу, доки вона не зійде нанівець, а раби ставитимуться до вас зі все більшим презирством.

Ледачі й розжирілі міські раби тікатимуть до міста і стирчатимуть у шинках, дивитимуться змагання на колісницях або гратимуть в азартні ігри на розі вулиці. Або підуть до лазні, цілий день відкисатимуть і паритимуться вашим коштом, а потім сидітимуть і теревенитимуть із друзями з інших домогосподарств чи заграватимуть з рабнями. А коли ви питаєте, де вони були, вони розкажуть вам, скільки народу на

вулицях і які довжелезні скрізь черги. Або просто витріщатимуться на вас, прикидаючись дурниками, які не розуміють, про що ви взагалі говорите.

Та більшість рабів не є аж такими дурними, як хочуть здаватися. Ви, ймовірно, чули розповідь про надзвичайно розумного раба на ім'я Езоп, якому завжди вдавалося обхитрувати господаря. Він прикидався, ніби розуміє все буквально.

— Звідки ти родом? — спитав у нього господар.

— Із живота моєї матері, — відповів Езоп.

— Та ні, де ти народився? — ще раз спробував з'ясувати господар.

— Мама не казала мені, спальня то була чи їдальня.

Ви маєте пам'ятати давню приказку: «Розумний раб користується владою нарівні з господарем». Це означає: якщо ви не остерігатиметесь, то матимете господарство, в якому раби самі вирішуватимуть, що, хто і коли робитиме.

А ще вони поводитимуться наче справжнісінькі боягузи, коли очікують на якусь небезпечну роботу. Або ж закликають вас до милосердя. Це один із найнеприємніших моментів у володінні рабами: вони постійно підходять до вас і слізно просять або щось їм вибачити, або що-небудь дозволити. Звичайно, ви маєте виявляти твердість, але коли так поводитимуться ваші домашні раби, які добре служать, іноді буває дуже важко їм не поступитися. Однак треба бути насторожі з тими рабами, які можуть хвицятися, як віслюки. Вони плюватимуть вам у суп або ховатимуть ваші книжки, просто для того, щоб дозолити вам, або, як це одного разу трапилося зі мною, вдадуть, що зашпортались, і розіллють рибний соус вам на голову. Можу вас запевнити, що мене не ввела в оману ця здавна відома хитрість. Утечі є ще одним способом, у який вони можуть красти вашу власність; повертати рабів — справа марудна, та й часу забирає немало. Але навіть якщо це вдається зробити, ви залишаєтеся наодинці з непокірним рабом, котрий не має ніякого бажання вам поступатися.

Ви завжди повинні мати на увазі, що типовий раб — це нахаба, пліткар, базікало, він брехливий, нечистий на руку, недоброчесний. Дуже небагато з них відповідають вашим уявленням про відданого, працьовитого, сумлінного й ощадливого робітника. Іще менше тих, хто готовий коритися вам зі страхом і трепетом, із сердечною прямою, як це їм належить. Замість того більшість рабів, ледачих та ненадійних, гайнує час, намагаючись уникнути вашого нагляду. Вони почнуть влаштовувати нічні вечірки в години, відведені для сну, а ви потім дивуватиметесь, як це так сталося, що всі рабині одночасно завагітніли.

Вони пліткуватимуть про вас, а якщо ви поставитесь до них суворо, візьмуться за вашу спину розповідати про вас жадливі побрехеньки рабам з інших домогосподарств. Вони з більшою охотою вибовкають

таємниці свого господаря, ніж поцуплять його найкраще фалернське вино. А тоді раптом ваші друзі на званих обідах почнуть ставити вам зухвали питання про ваші нібито розпусні дії з рабами. Домашні раби роблять усе це винятково з метою змусити вас змінити свою поведінку. Вони міркують так: ви ж не захочете, щоб серед ваших друзів і знайомих пішов погolos про вас як про жорстокого й несправедливого пана? Кому потрібна така репутація?

Тому з домашніми рабами треба бути обережними, особливо якщо ви плануєте обіймати політичні посади, адже шкідливі плітки часто поширюють саме раби з домогосподарств. А якщо ви розумно розпоряджаєтесь домашніми запасами, незабаром почуете розповіді про те, який ви великий скнара. До речі, коли я претендував на важливу посаду, мені хтось дав цінну пораду: найважливіше, що треба робити,— це запам'ятовувати імена людей, навіть рабів. Ніщо інше не зробить вас таким популярним і приємним для публіки.

Звичайно, жоден раб ніколи не скаже нічого образливого просто вам в обличчя. Для цього вони занадто боязкі. Якщо вони дійсно хочуть поговорити з вами про щось важливе, то вдаються до алегорії. Байки фактично й винайшли для того, щоб раб міг висловити свої думки й почуття, які інакше не наслідився б озвучити, остереігаючись покарання. Так, якщо раби вважають, ніби ви робите щось надто швидко, вони почнуть вам розповідати байку про черепаху та зайця. Це часом позбавляє терпіння.

Рабські теревені просто дратують, але заколоти є небезпечними. Саме таємні зустрічі, на яких розмовляють увіголоса, треба уривати в першу чергу. А також заборонити рабам використовувати власну мову, якщо вони почали це робити. Тому що вони іноді винаходять особливі слова та фрази, котрі для вас нічого не означають, і приховують за ними свої справжні наміри. У такої спеціальної мови можливе тільки одне використання — підготовка до бунту.

Збираючись разом, раби займаються й більш невинними справами: переказують одне одному недолугі оповідки, де вони в чомусь перевершують свого господаря. У своїй уяві вони здатні обхитрувати вас і пошити в дурні. Гадаю, це допомагає їм підвищити самооцінку і менше зважати на свій соціальний статус і безпорадність. А ще вони дають одне одному корисні поради. Якось я чув оповідку про галченя, яке тримали на шворці як домашнього улюбленця. Воно намагалося втекти, але заважала шворка, і, помираючи, пташатко промовило: «Яке ж я дурненьке! Не змогло змиритися з рабством, а тепер позбавляю себе самого життя...» Як підсумував оповідач, «слуги сумують за попередніми господарями лише тоді, коли як слід познайомляться з новими». І це правда.

Іще одним злодійством, яке незадоволений раб може спрямувати

проти вас, є чорна магія. Звичайно, сам я не вірю в те, що ворожба може якось мені зашкодити, але більшість моїх домашніх у це вірить, і якщо одного чудового дня почне ширитися чутка, що на вас накладено закляття, вони почуватимуться кепсько. На жаль, чаклунство дуже складно викрити. Часто раби просто записують своє прокляття на свинцевій табличці й закопують її серед могил на околиці міста. Ідея полягає в тому, що їхнього господаря скоро буде поховано там серед інших мерців.

Такий анонімний вид спротиву є дуже поширеним. Це залишає неприємний осад: ті, з ким ви прагнули поводитися чесно та справедливо, висловлюють своє невдоволення у вас за спиною. Та насправді все не так уже й страшно: вони діють анонімно лише через те, що бояться вас і того, що ви зробите, коли дізнаєтесь. Такі речі ви маєте навчитися сприймати як свідчення власного авторитету і організованості, з якою ви керуєте своїм господарством.

• • КОМЕНТАР • •

У цьому розділі Фалкс описує побоювання й тривоги, які не давали спокою рабовласникам. Історія Спартаківсім відома з фільму Стенлі Кубрика 1960-го року з Кіркком Дугласом у головній ролі. Та образ героїчного борця за свободу, який надихає своїх послідовників підхопитися й хором вигукувати «Я Спартак!», дає глядачам викривлене уявлення про відносини між рабами і їхніми власниками в Давньому Римі. Зважаючи на те, що Італія часів Римської імперії була одним із найбільших рабовласницьких суспільств в історії, не дивно, що раби досить часто чинили спротив. У римському прислів'ї сказано, що людина має стільки ворогів, скільки й рабів (quot servi tot hostes). Але цей спротив не завжди набував таких драматичних форм, як у випадку зі Спартаком у 73–71 рр. до н. е. Насправді виступи рабів відбувалися рідко, і їх, за винятком повстання Спартаків, легко придушували. Ці виступи належать до тих періодів, коли в одному географічному регіоні зосереджувалися великі групи рабів. Ці раби часто мали однакове етнічне походження; це означало, що їм було простіше обговорювати

свої плани на звільнення. Допомогало також і те, що в лавах поневоленних воєнків перебувало і їхнє військово командування. Великий вплив рабів після блискучих перемог Рима часів республіки зробив невільників дешевими, вони не являли собою великої цінності. У господарів не було ніяких стимулів поводитися зі своїм «майном, яке вміє говорити» делікатно. Склався небезпечний збіг обставин, а це траплялося нечасто.

На час імперії система рабовласництва була надто добре налагодженою, щоб зіткнутися із серйозними, масштабними загрозами. Спротив рабів обмежувався дріб'язковими вчинками: брехня, крутість, шахрайство на кшталт прикидання хворим, повільна робота. Така непокора набувала різноманітних форм і не завжди виливалась у конфронтацію, передбачаючи скоріше пасивну тактику: ухилитися від виконання певних обов'язків, прикинутися дурником. Не варто драматизувати відносини в римському суспільстві та уявляти, що воно постійно було втягнуте в конфлікт між власниками і їхнім людським капіталом.

Персонажів, подібних до Булли Фелікса, зараз можна легко сприйняти за таких собі Робін Гудів — соціальних розбійників, котрі перекидають несправедливість звичайного світу з ніг на голову і формують егалітарне суспільство, щоби протистояти корупційному режиму. Але тексти, у яких вони згадуються, написано для представників вищого класу, і більш імовірно, що подібні герої — художня умовність, яка використовується, щоби увиразнити незадовільну роботу деяких корумпованих чиновників та імператорів. І все ж таки бандитські оповідки зачіпають дійсно популярні в народі теми несправедливості, бідності та корупції й мають за мету впливати на поганих правителів. Такі розповіді наче жбурляють в лице правителям ті соціальні норми, які вони встановлюють, але самі не в змозі забезпечити їх виконання.

Деякі акти спротиву можна розглядати як своєрідну техніку перемовин між рабами і їхніми власниками. Намагаючись зрозуміти, що для них минеться без покарання, раби прагнули розширити межі дозволеного. Боягузтво могло бути корисною тактикою для раба, оскільки вберігало його від небезпечних ситуацій. Ще однією хитрістю було звертатися до доброти свого господаря, якщо вона була йому властивою. Сенека згадує, що у володінні рабами його драгує, зокрема, необхідність мати справу з людьми, які щохвилини плачуть (Сенека «Про спокій душі», 8.8). Ці сльози могли і справді бути виявом тяжких переживань або ж просто тактикою, що дозволяла уникнути неприємного завдання чи покарання. Власники часто заперечували людську природу своїх рабів, вважаючи їх майже тваринами. Своїм риданням раби, можливо, намагалися це змінити й заявити про свою

людську природу, демонструючи наслідки жорстокого до себе ставлення. Проте ймовірно, що ця тактика ставала в пригоді лише домашнім рабам, які мали можливість звернутися безпосередньо до господаря.

Плітки й теревені також були для рабів способом, у який вони намагалися змінити поведінку господарів. Пліткуючи, раби давали знати ширшому колу людей про жорстокість свого пана. Тим самим вони завдавали шкоди його репутації, виставляючи його перед іншими непорядною людиною. Коли Цицерон претендував на виборну посаду, він отримав пораду, яка свідчить, що плітки часто розходилися з домогосподарств. Йому радили перед виборами навіть із рабами поводитися більш розсудливо. Оповідки про спритників — наприклад, ті, що наведені в життєписі Езопа,— дозволяли пригнобленим і безправним людям насолодитися ситуацією, де «маленька людина» виграє, хоч би й тимчасово. Головний герой був розумним бешкетником, котрий полюбляв вивертати навиворіт звичний світ, у якому володарює його господар. Таке символічне вирівнювання різниці між рабом і паном сьогодні видається своєрідним психологічним реваншем, який начебто збільшує повноваження пригнобленої людини. Однак чи давав щось рабам такий пасивний спротив, сказати важко.

Розповідь про перше повстання рабів на Сицилії (135–132 рр. до н. е.) міститься у Деодора Сицилійського, 34.2. Опис повстання Спартака подано в Плутарха («Життя Красса») і Аппіана («Громадянські війни», 1.14). Розповідь про терористичні акти в Римі на підтримку Ганнібала можна знайти в Лівія, 26.27. Убивство Ларція Македона описано в «Листах» Плінія Молодшого, 3.14. Згадки про Буллу Фелікса можна знайти в Діона Кассія, 77.10.

• РОЗДІЛ ІХ •

ЗВІЛЬНЕННЯ РАБІВ

Багато рабів жадають свободи. Хоч вони не мають ніякої суспільної цінності, однак почуваються приниженими через те, як до них ставляться власники. І хоча в моральному сенсі їм, як правило, буває гріш ціна, вони вважають, що заслуговують на те, щоб бути вільними. Багато хто з них, схоже, невиразно відчуває якусь несправедливість свого становища: з якого це дива вони мусять бути рабами? Навіть із урахуванням того, що моральні та правові аргументи, які їм наводять, є вагомими та неспростовними, такі раби завжди знають, що їх звільнять, якщо це буде вигідно їхньому господареві. Звільнення є тією самою морквиною, за допомогою якої раба, неначе віслюка, можна примусити працювати старанно та чесно. Водночас воно є і палицею, що нею можна покарати невільників, якщо так чи інакше вони не виправдовують ваших очікувань. Надія допомагає людині витерпіти будь-які страждання. Безнадія ж може підштовхнути до відчайдушних кроків.

Насправді здобути волю бажають не всі раби. Дехто настільки задоволений родиною, у якій живе, тісними взаєминами з господарем, що, схоже, не дуже багато виграє, коли отримає свободу й перебере на себе всі турботи та відповідальність, що їх накладе на нього новий статус. Відомий випадок Гаю Мелісса, який народився вільним у місті Сполето, але його покинули немовлям, оскільки батьки не змогли між собою домовитися, що з ним робити. Місцевий житель урятував його і зробив своїм рабом, однак дав йому добру освіту. Фактично він подарував раба близькому другові імператора Августа Меценатові, щоб той міг використовувати його для ведення листування. Мелісс скоро зрозумів, що Меценат ставиться до нього як до рівного собі завдяки блискучому інтелекту раба і навіть вважає його своїм товаришем. Аж тут з'являється Мелісова мати і намагається повернути йому свободу, безперечно, сподіваючись отримати деякі фінансові переваги від

наявності сина, настільки близького до центральної влади. Та Мелісс вирішив, що краще йому залишитися рабом і товаришем Мецената, бо звільнення ніяк не покращить його статусу. Щоправда, Меценат невдовзі дав йому свободу, керуючись своїми шляхетними почуттями, і Мелісс пізніше потоваришував із самим Августом. Імператор навіть довірив йому створення бібліотеки в Портику Октавії⁴¹.

⁴¹ Портик Октавії — споруда в Римі, збудована в 33–23 рр. до н. е. і присвячена сестрі імператора Августа Октавії.

Свобода, дарована згідно із заповітом, є найбільш поширеною формою звільнення рабів. А якщо ви хочете зайнятися звільненням ще за життя, для цього існує спеціальна стародавня церемонія. Ви як господар виступаєте перед магістратом, який публічно підтверджує звільнення раба. Потім ви даєте своєму вже колишньому рабові символічного ляпаса (як останню образу, що її він від вас терпить).

Існують також і неформальні способи звільнення, якщо ви не бажаєте проходити через цей ритуал. Старомодний спосіб звільнення полягає в тому, щоб узяти раба за руку, сказати: «Я хочу, щоб ця людина була вільною» — і відпустити. Звідси й походить слово манумісія⁴², адже ми буквально випускаємо раба зі своїх рук.

⁴² Латинське слово *manumissio* походить від слів *manus* — буквально «рука» і *mittere* — «звільняти, відпускати».

Часто я просто пишу своєму рабові листа або запрошую його посидіти за столом і приєднатися за обідом до мене та моїх друзів, які будуть свідками звільнення. Мені подобаються такі невимушені посиденьки. Найкращими рабами є ті, хто стає частиною вашої родини, й тому буває приємно виконувати процедуру звільнення за присутності інших членів сім'ї. Особливо я радію, коли вдається їх здивувати; це така насолода — побачити суміш подиву, радості та вдячності на обличчях. Єдиною прикрістю є те, що офіційна церемонія все одно потрібна, щоб звільнений раб міг законно перетворитися на повноцінного громадянина, але через цю формальність можна пройти пізніше.

На жаль, церемонія звільнення раба не безкоштовна. Державний податок складає п'ять відсотків від вартості раба. На волю відпускають так багато рабів, що це стало непоганим джерелом прибутку для держави. Як власник ви також маєте знати про обмеження на манумісію, накладені Августом. Імператор був стурбований тим, що масове звільнення рабів може послабити римське громадянське суспільство, у якому з'явиться багато слабкодушких людей і чужоземців. Через це він видав декрет, згідно з яким лише певний відсоток господарських рабів може одержати свободу за заповітом. Цей відсоток змінюється залежно від того, скільки рабів має господар. Якщо в його власності перебуває від двох до десяти рабів, що на сьогодні є найбільш

імовірним, господар може відпустити на волю половину з них. Якщо він має від десяти до тридцяти рабів, він може відпустити третину, а якщо від тридцяти до ста — то лише чверть. Великі рабовласники, що мають від ста до п'ятисот рабів, можуть відпустити лише п'яту їх частину. Імператор Август також запровадив цілу низку додаткових умов, аби завадити найгіршим рабам перетворитися на вільних громадян. Тому раби, які коли-небудь зазнавали торгур або мають на собі випечене тавро, тепер уже не можуть стати громадянами, навіть якщо вони отримали свободу.

Коли звільняти раба? Це дуже складне питання. Тут найбільше важить мотивація: звільняєте ви раба через емоційну прихильність, що сформувалася за багато років, чи тому, що він вам заплатив. На мою думку, яку поділяють багато моїх знайомих, вірні домашні раби, які віддано служили вам багато років, мають отримати звільнення як нагороду. Це буде правильно і справедливо. Одного разу я звільнив дуже кмітливого секретаря на ім'я Тирон, тому що він завжди демонстрував відданість і старанність, та ще й був настільки освіченою особою, що його реальне життєве становище зовсім йому не пасувало. Я хотів би мати його за друга, а не раба, і вся моя родина поділяла цю точку зору. Дружина стрибала з радощів, коли дізналася про моє рішення. Та щось давненько він не дає про себе знати. Я чув, що він хворіє, написав йому кілька разів, але він не відповідав. От уже ці звільнені! За таку поведінку він заслуговує добрячого прочухана!

Нерідко власник звільняє рабину через те, що має до неї ніжні почуття і хоче, щоб їхні стосунки перетворилися на законний шлюб. Можливо, це якоюсь мірою й заслуговує на осуд, але немає нічого дивного в тому, що господар-одинак сходиться з привабливою молодою рабинею, яка прагне догодити йому. Якщо ви опинитесь в такому становищі, не забудьте підкреслити: ви звільняєте дівчину на умовах шлюбу. Я знаю кілька таких випадків, коли старий дурень уклепається в молоденьку, звільнить в надії на шлюб — а вона втече з якимсь молодиком. Або ж нерідко буває, що ваш вільновідпущеник хоче заплатити вам за звільнення рабині, з якою він мав стосунки, коли ще сам був рабом. У таких випадках було б жорстоко позбавити відданого слугу надії на сімейне щастя. Одного разу навіть сталося так, що до мене повернулася звільнена рабиня, щоб викупити свого чоловіка. Знову ж таки, мені важко було відмовити, зважаючи на довгі роки її вірної служби й на те, що вона народила мені трьох здорових синів.

Рабинь я зазвичай не звільняю раніше, ніж вони вийдуть із дитородного віку або народять достатньо дітей. Моє господарство має надто велику потребу в доморощених рабах, щоб я міг дозволити собі таку поблажливість.

Скільки потрібно прослужити, щоб заробити свободу? Існують докази на користь обмеження максимальної кількості років служби. Двадцять або тридцять років, як на мене, — це занадто суворо. Я взагалі вважаю, що давати свободу треба тридцятирічним: у звільнених має бути час, щоб знайти своє місце в суспільстві й далі служити вам як лояльні вільновідпущеники. Дехто вважає, що достатньо, аби раб прослужив вам п'ять або шість років. Якщо римський солдат, захоплений у полон під час війни, потрапляє в рабство і його викуповує держава, він п'ять років працює як державний раб, щоб відшкодувати вартість викупу. У часи республіки оратор Цицерон сказав, що перші шість років диктатури Юлія Цезаря були еквівалентними повному строковій рабства для римлян.

Деякі особливі ситуації вимагають від господаря гнучкості. Нещодавно, наприклад, я був дуже засмучений спалахом хвороби в моєму домі, унаслідок якої загинули двоє молодих рабів. Я завжди готовий дарувати свободу за таких обставин, коли раб уже на смертній постелі, щоб він і його родичі могли знайти певну розраду в тому, що він помирає вільною людиною. Однак я зазвичай роблю застереження на випадок одужання, щоб раби не симулювали хвороби або не втекли, якщо раптом якимось дивом одужають. Можу також додати, що я дозволяю моїм домашнім рабам складати власні заповіді і заповідати їхнє майно, як вони самі побажають. Хоча раби не мають на це права, я вважаю їхні заповіді законними, доки раби тримають успадковане майно в моєму домі. Зрештою, за законом це все — мої гроші.

Для загальної поінформованості, напевно, вам варто знати, що державні раби теж можуть отримати свободу. Це буває, наприклад, тоді, коли раб купує собі заміну. При цьому можуть виникнути правові проблеми. Пам'ятаю, одного разу раб, який належав нашому муніципалітету, купив собі свободу, привівши на заміну іншого раба, а той незабаром утік! Муніципалітет спробував примусити звільненого знову надіти ярмо рабства, але той написав імператорові. Імператор сказав, що звільнення відбулося законно й не передбачало такої умови, за якою звільнений мав би повернутися в рабство, якщо його заміна втече. Так і залишився герой цієї історії вільною людиною.

Зрідка держава звільняє рабів, аби вони могли служити у війську, бо бути солдатами можуть тільки вільні. Як ви розумієте, це може трапитися лише за найтяжчих обставин — наприклад, після страшної поразки, що її зазнали наші війська в Каннах від рук Ганнібала⁴³, або коли Вар утратив три легіони в Тевтобурзькому лісі⁴⁴ за часів імператора Августа.

⁴³ Битва при Каннах — битва, що відбулася 2 серпня 216 до н. е. біля міста Канни на південному сході Італії. Армія карфагенського полководця Ганнібала завдала нищівної поразки набагато чисельнішій римській армії.

⁴⁴ Битва в Тевтобурзькому лісі — бій у вересні 9 року між германцями і римською армією, у результаті якого три римські легіони були знищені, а римський командувач Квінтілій Вар загинув. Битва привела до звільнення Германії з-під влади Римської імперії.

Існує чимало недостатньо поважних причин для звільнення рабів. Свобода має бути винагородою за вірну службу, господар не повинен дарувати її з власної примхи. На жаль, були випадки, коли рабів звільняли за допомогу господареві у скоєнні злочинів, навіть убивств. Або з метою отримання щомісячної допомоги, яку держава надає вільним громадянам. Таким чином вони збиралися існувати за рахунок держави, а не свого господаря. Інших звільняли з іще безглуздіших причин. Я особисто знаю людей, які дарували свободу після своєї смерті такій кількості рабів, якій лише змогли, щоб мати показний похорон. Їхні труни супроводжувала довга процесія вільновідпущеників у фетрових шапках, що символізують свободу, хоча деякі з цих людей свого часу були зовсім негодящими рабами. Більшість римлян була не в захваті від таких процесій; імовірноше, люди жахалися від того, що такі покидьки суспільства зробиляться їхніми співгромадянами.

Ви мусите також знати, що не можете просто «викинути на смітник» ваших хворих і старих рабів, як радить Катон. Раніше, за часів імператора Клавдія, деякі власники відвозили таких на острів посередині Тибру, де був розташований храм бога здоров'я Асклепія. Імператор видав указ, що будь-який раб, від якого відмовилися таким чином, має бути звільненим і в разі одужання не мусить повертатися до свого господаря, оскільки обов'язок раба перед господарем припиняється, якщо господар забув свої обов'язки перед рабом. Клавдій також заявив, що будь-якого господаря, котрий убив раба замість того, щоб відмовитися від нього, буде притягнуто до відповідальності за вбивство. Він ухвалив ці закони не стільки через те, що переймався гуманним ставленням до рабів, скільки через невизначеність правових норм стосовно подібних ситуацій. Видавалося правильним, що імператор має виробити одну процедуру для всіх.

Раб може викупити у вас свою свободу — це ще одна з вагомих підстав для його звільнення. Продаж рабам їхньої свободи приносить велику користь господареві. На перший погляд це може здаватися нелогічним, адже за таких обставин ми втрачаємо своїх рабів. Та ви маєте пам'ятати, що сукупність рабів є цілісним організмом, який постійно розвивається. Йому необхідна свіжа кров, це допоможе зберегти організм здоровим і працездатним. І якщо ви можете взяти з раба гроші за його свободу, це чудово: він дає вам капітал для свого заміщення. Вам це нічого не коштуватиме.

Тому господар частково може підігрівати прагнення раба до отримання свободи. Раби мають власні гроші та майно, хоча юридично і те, й те є вашою власністю. Вони мають змогу накопичувати майно, бо за добру роботу їм заведено платити. Це вигідні інвестиції, адже ви отримаєте все назад. Ви побачите, що раби сумлінно вам платитимуть, аби отримати свободу, навіть якщо вона пов'язана з якоюсь досить непевною датою в майбутньому, як-от смерть їхнього господаря.

Вам необхідно знати про деякі пастки, що при цьому виникають. Бажання свободи у багатьох рабів настільки велике, що вони йдуть на будь-які жертви, щоб її отримати. Звичайною практикою є давати домашнім міським рабам трохи грошей, щоб вони могли купувати собі їжу. Та нерідко вони починають економити, щоб викупити свободу за рахунок власного шлунка. Якщо це не припинити, то швидко виявиться, що ваші люди скидаються на ходячі кістяки.

Угоди між господарем і рабом мають законну силу. Тому якщо раб заявляє, що купив свободу за власні гроші, а господар не визнає угоди, раб може подати скаргу міському префектові. Якщо ж раб не зможе довести чинності угоди, його пошлють працювати в шахти. Це буде кара за марнування часу і спробу зіпсувати репутацію власника. Окрім того, господар може вимагати, щоб йому повернули раба і він сам накладе на нього покарання, якщо воно не буде важчим, ніж робота в копальнях.

З огляду на те, що домовленості між рабом і господарем мають юридичну силу, важливо скласти контракт і викласти в ньому всі умови. Коли я роблю це з кимось із моїх домашніх рабів, контракт потім передається до найближчого храму на зберігання.

Надання рабові свободи таким шляхом не завжди означає, що він одразу може чинити все, що йому заманеться. Зазвичай я ставлю низку умов для звільнення. По-перше, строк подальшої служби такого раба складає переважно кілька років. Протягом цього періоду він практично залишається рабом, навіть якщо номінально звільнений і є власністю бога, якому присвячений храм. Раб, про якого йде мова, мусить дати обіцянку служити добре, а головне — дотримати своєї обіцянки. Він мусить підтвердити, що й далі прийматиме як належне фізичні покарання від мене — у тій формі, в якій я того побажаю. Якщо йдеться про рабиню, я, як правило, ставлю умову, що вона мусить передати мені когось зі своїх дітей собі на заміну. Зазвичай вони охоче на це погоджуються, оскільки хочуть свободи, мають інших дітей, сподіваються купити свободу для своєї дитини в майбутньому, та й, у кожному разі, дитина вже звикла до свого становища в моєму домі. Іноді, коли мені особливо не хочеться втрачати раба, котрий виконує

для мене яку-небудь важливу роботу, я встановлюю час його служби до кінця мого життя.

Я також передбачив у своєму заповіті, що окремих рабів буде звільнено. Однак я поставив умови їхнього звільнення, а саме: вони мають продовжувати надавати певні послуги моїй удові. На декого з рабів я наклав зобов'язання протягом трьох-п'яти років сплачувати внески на користь мого сина і спадкоємця. Так, мій син матиме вигоду як від цих надходжень, так і від того періоду, коли звільнені раби продовжуватимуть працювати. До сина я також висунув низку вимог: він має піклуватися про двох моїх старих слуг навіть після того, як я помру. Милість, яку я виявив, не стане для нього важким тягарем, а мені буде значно легше на душі.

Не могу не наголосити на тому, наскільки важливим є оформлення договорів належним чином. Один мій друг, нині покійний, під час хвороби поспіхом складав заповіт і неправильно написав ім'я улюбленого раба: виходило, що він звільняє Кратина, тоді як насправді раба звали Кратистом. Справа дійшла до суду, де, на щастя, вирішили, що раб має бути звільнений — на підставі того, що свободі завжди треба віддавати перевагу, де це буває можливо.

Після звільнення ваші вільновідпущеники продовжують підтримувати з вами тісні стосунки. Тепер ви їхній патрон, як раніше були господарем. І якщо в статусі рабів вони мали вам безумовно підкорятися, то тепер їм належить виявляти до вас ту покору, яку син виявляє до батька. Тому що постать батька або патрона має завжди бути священною для сина чи вільновідпущеника. Навіть якщо звільнені раби живуть деінде, вони все одно лишаються частиною вашого домогосподарства.

Після звільнення я беру зі своїх колишніх рабів обітницю, що вони продовжуватимуть безоплатно працювати на мене певну кількість днів на рік. Від них очікується допомога, коли вона знадобиться, а також надання різноманітних незначних послуг. Ці послуги можуть бути будь-якими, але повинні відповідати їхньому ремеслу: якщо колишній ваш раб є маляром, нехай пофарбує кімнату, якщо ж перукарем — хай зробить зачіску тощо. Такі послуги можуть вимагатися навіть від дітей, свободу яким купили батьки. Діти можуть бути корисними вам у багатьох різноманітних ситуаціях: хтось оголошує імена прибулих гостей, інший добре їх розважає. Звичайно, не треба вимагати від своїх вільновідпущеників занадто багато, коли справа доходить до роботи. Не слід примушувати їх робити те, чого вони робити не можуть або що в них виходить погано. І ви не повинні змушувати вільновідпущеника працювати на вас стільки, що в нього не залишиться часу заробляти собі на прожиток в інших місцях. Якщо ви спробуєте так вчинити, він притягне вас до суду — і ви програєте.

Звільнені раби бувають особливо корисними там, де можуть представляти ваші інтереси. Я підшукав «теплі» місця для багатьох своїх вільновідпущеників: серед них є не лише працівники банківської сфери та лихварі, дехто працює навіть у зовнішній торгівлі. Усі ці види діяльності приносять чималий прибуток, але людині з високим соціальним становищем не личить займати такі посади.

За надані послуги вільновідпущеники одержують ваше заступництво. Воно може виявлятися у вигляді фінансової підтримки (наприклад, допомоги у відкритті власної справи), забезпеченні потрібних контактів. Часто мої колишні раби просять мене написати їм рекомендаційні листи: я завжди радий це зробити, якщо вони є порядними людьми. Їхній статус як осіб, залежних від моєї родини, передбачає також, що я підтримуватиму їх у літньому віці. А після смерті вони мають можливість скористатися родинною гробницею Фалксів; однак я можу позбавити такої честі тих, хто її не гідний. Я також слідкую за тим, аби ключ від мого родинного склепу був доступним для їхніх сімей і вони могли доглядати могили та здійснювати жертвопринесення на власний розсуд.

Деякі господарі бувають дуже прихильними до своїх рабів, і відомі випадки, коли вони виявляли надзвичайну щедрість. Я знаю прислужницю однієї старовинної сім'ї, котра пішла на спочинок із невеликим маєтком. Вона була родинною нянею і майже матір'ю для дітей свого господаря. Через те, коли син отримав спадщину, а няня зробилася надто старою, щоб далі служити, він виділив їй невелику ферму вартістю в сто тисяч сестерціїв. Проте маю визнати, що такі випадки трапляються досить рідко.

Згодом ви з'ясуєте, що ваші відпущеники загалом є цілком приемними та вдячними людьми. Мое ім'я вирізьблене на надгробках багатьох моїх колишніх рабів, яких уже немає серед живих. Один із останніх написів такий: «Моему шляхетному патрону, Маркові Сидонію Фалксу, за його доброту». Мило та справедливо. Не варто дивуватися, що наші вільновідпущеники вдячні нам. Ми купили їх як нікчемних рабів, полонених із варварських племен, або, якщо вони були виховані в нас удома, ми виростили їх за свій кошт. Потім, після їхньої служби, ми дозволили їм знайти власний шлях у найвеличнішому суспільстві світу. Як повноправні громадяни вони разом зі своїми нащадками будуть серед найбільш успішних і цивілізованих громадян на землі.

Ваше домогосподарство пропонує їм дім і вогнище як основу, на якій можна побудувати життя. Багато моїх рабів міцно потоваришували між собою, і ця дружба триває навіть на волі. Двоє з моїх вільновідпущеників уперше зустрілися на помості работорговця, разом вивчали латину, а коли звільнились, заснували спільну справу.

Коли один із них помер, другий поставив йому коштовний пам'ятник. У сільських маєтках усе відбувається зовсім інакше: там зазвичай лише управителі маєтків можуть собі дозволити такі надгробки. Та й маючи гроші, більшість із них зазвичай ніяких написів на них не роблять — не тому, що не вміють читати й писати, просто читати буде нікому. Я сам, власним коштом, установив надгробок для найвірнішого та найкмітливішого управителя, який колись мені належав. Рабам, які працюють на плантаціях, як правило, буває не до того, щоб думати про свої надгробки: вони не мають на це ні часу, ні грошей.

Зробитися рабом — жахлива доля, але в Римі це зовсім не означає кінець життя. Я закликаю рабів вважати таку долю випробуванням. Якщо вони пройдуть його з честю — покажуть себе добрими і відданими працівниками, що заслуговують на довіру, — це відкриє їм шлях до свободи, і тоді вони зможуть стати справжніми, повноцінними римлянами.

• • КОМЕНТАР • •

Для багатьох римських рабів перебування в неволі було тимчасовим. Якщо вони працювали старанно й чесно, добре служили своєму господареві, то мали всі підстави розраховувати на те, що їм подарують свободу. Чого ми знати не можемо, так це того, який відсоток рабів мав такі підстави. Незрозуміло також, як довго рабам доводилося чекати цієї свободи. Здається очевидним, що домашні раби з більшою ймовірністю могли отримати свободу, оскільки дехто з них мав змогу налагодити особисті стосунки з господарем. Та не всі раби, особливо у великих домогосподарствах, були здатними це зробити, оскільки в таких умовах господар переважно був особою відстороненою та байдужою.

Манумісії були явищем, характерним переважно для міста. Існують приклади, коли управителі в сільських маєтках отримували свободу, але більшість рабів на плантаціях, наймовірніше, працювали, поки ставало сил. Неважко зрозуміти, чому було саме так. Контакти господаря з такими рабами зводилися до мінімуму, він навряд чи міг отримати користь від їхніх послуг після звільнення, і до того ж йому

довелося б шукати когось замість них. Мабуть, найбільше, на що можна було сподіватися,— це заміна важкої роботи в полі на легші завдання для рабів літнього віку. Та до старості в таких умовах доживали далеко не всі.

Тривалість служби, після якої домашній раб міг розраховувати на звільнення, схоже, варіювалася досить сильно. У коментарях, які до нас дійшли, вона часом становить п'ять-шість років, а іноді сягає й двадцяти. Цікавий погляд на це питання можна знайти в «Оракулах» Астрампсиха. Одне з питань формулює безпосередньо раб: «Чи отримаю я свободу?» Відповіді показують, що для більшості рабів перспектива свободи була віддаленою і постійно відкладалася. З десяти відповідей п'ять були «поки що ні», дві — «через якийсь час», іще одна — «якщо зможеш заплатити». Останнє могло означати будь-який час, але, ймовірно, досить віддалений, адже раб спочатку мав накопичити гроші, щоб заплатити за свою свободу. Одна з відповідей становить категоричне «ні», до якого ще й додається порада рабові «помовчати». І лише одна відповідь дає надію: раба буде звільнено «за заповітом і з хорошим дарунком». Саме так і жило чимало рабів, постійно втішаючи себе сподіваннями на краще майбутнє. А власникові було вигідно залишати раба у стані очікування якомога довше, щоб отримати від нього якнайбільше користі, коли раб у сподіванні на волю працюватиме чесно та старанно.

Деталі, обумовлені в дельфійських манумісіях, засвідчують: навіть коли свободу було надано, її фактичне отримання часто відкладалося на роки і відбувалося тільки за умови продовження служби господареві. Вільновідпущеник і далі мав численні обов'язки перед колишнім паном, і це вказує, що на практиці чіткої межі між свободою і рабством не існувало. І все ж таки очевидно, що багато з рабів прагнули стати вільними й заради цього були готові докласти великих зусиль.

Рабство для римського суспільства було способом асимілювати велику кількість іноземців. Але римляни намагалися ввести, так би мовити, «контроль якості», щоб негідні особи не могли стати громадянами римського суспільства. Закон Елія Сенція (*Lex Aelia Sentia*), наприклад, забороняв звільняти рабів, яких господарі коли-небудь карали заковуванням у кайдани; яких було загавровано; тих, кого із застосуванням тортур допитували щодо здійснених ними злочинів; тих, кого було засуджено стати глдіаторами й битись із дикими звірами. Якщо навіть господар звільняв таких рабів, вони набували статусу переможених чужоземців. Закон Фуфія Канінія (*Lex Fufia Caninia*) 2 р. до н. е. встановив додаткові обмеження на відсоток рабів, яких господар мав право звільнити (див. Ґай «Інституції», I, 1; 8–55; Светоній «Август», 40).

Висловлювання Цицерона про те, що перші шість років диктатури Юлія Цезаря були еквівалентними повному строковій рабства, можна знайти в «Філіппіках», 8.11.32. Одним із найсуворіших заходів соціального захисту з боку імператора Августа була заборона звільняти рабів раніше, ніж через тридцять років служби (див. Светоній «Август», 21). Про закони, які стосуються обов'язку вільновідпущеників працювати на їхніх патронів, див. «Дигести», 38.1. Про заборону Клавдія відсилати хворих і старих рабів на Тибрський острів писав Светоній у життєписі Клавдія, 25. Про господарів, які звільняють своїх рабів для того, щоб вони отримували державну благодійну допомогу, див. у Кодексі Феодосія, 14.17.6, а також у праці Светонія «Август», 42. Про те, як старій няні було подаровано ферму — в листах Плінія Молодшого, 6.3. У записі ILS 8365 є приклад того, як гробницю було відкрито для ширшого кола членів домогосподарства, зокрема й для рабів та вільновідпущеників. Розповідь про Гая Мелісса див. у творі Светонія «Про граматикив і риторів», 5.

• РОЗДІЛ X •

ПРОБЛЕМИ ЗІ ЗВІЛЬНЕНИМИ РАБАМИ

Амбіції людини є інтелектуальним еквівалентом запаху її тіла. Так от, про деяких рабів, відпущених на волю, можна сказати, що вони не просто мають специфічний запах — вони нестерпно смердять і викликають відразу. Щойно їх офіційно визнають римськими громадянами, як вони починають відчайдушно прагнути до підвищення свого соціального статусу. Нікого не здивує, якщо вільновідпущеник із тавром чи татуюванням, яке він отримав у рабстві, захоче приховати це фізичне нагадування про своє колишнє становище і звернеться до лікарів, які видаляють подібні малюнки, зішкрябаючи або випалюючи їх так, що залишаються шрами. Та більшість вільновідпущеників іде набагато далі. Вони вперто прагнуть успіху — треба відзначити, набагато впертіше, ніж вільнонароджені громадяни. Щастя, що колишнім рабам заборонено займати державні посади, бо всі вони чимдуж би пнулися вгору, на найвищі політичні пости. Натомість їхнє непогамовне бажання особистих досягнень виливається в прагнення хоча б розбагатіти. Але навіть цього вони досягають за допомогою грубих засобів. Замість того щоб отримувати прибуток від довгострокової оренди та управління маєтностями, вони зазвичай намагаються заробляти на торгівлі. У результаті вони стають казково багатими.

Звільнення рабів завжди є милістю. Господар, з приємністю згадуючи роки відданої служби певного раба, розчулюється і прагне відчувати тепло і схвалення, що їх викликає акт манумісії. Як і він, ми можемо вважати, що звільнені раби житимуть із почуттям вдячності до нас, що вони захочуть відплатити нам за наші щедрість і доброту, що не буде нічого такого, чого б вони не зробили, аби допомогти нам хоч трохи. Ми очікуємо, що раб після звільнення буде радий виявити належну пошану до свого колишнього пана, котрий посідає вище

соціальне становище. На жаль, ми помиляємося. Найчастіше вільновідпущеники не виявляють до колишніх господарів тієї поваги, яку б мусили. Замість цього у них виникають ідеї щодо досягнення швидкого успіху, стрімкого покращення свого добробуту, хай яким би високим він уже був.

Для прикладу розкажу вам про свого вільновідпущеника Сервія. Він був дуже освіченим чоловіком, і я віддав йому належне, подарувавши свободу. А він, як заведено, взяв моє ім'я: Марк Сидоній Сервій. Та щойно він звільнився від кайданів рабства, як почав поводитися зі мною так, ніби став мені рівнею. Він звертався до мене по-панібратськи й рідко приходив уранці, щоб виявити свою повагу до мене. Одного разу він навіть урвав мене, коли я пояснював йому, як, на мою думку, він має розвивати свою справу, якій я надав фінансову підтримку. Я спалахнув, дав йому кілька легких ляпасів і недвозначно висловився про його поведінку. Ви не повірите, що було далі. Він потягнув мене до суду. Ото зухвалець! Він стверджував, що такою своєю поведінкою я зганьбив його як вільного римського громадянина. Звичайно, суддя, котрого я знаю багато років як людину зі здоровим глуздом, підійшов до питання інакше. Він припинив справу, заявивши, що колишній власник не може зганьбити свою колишню власність — це було б абсурдно. Як колишній раб, він ніколи не мав ніякої честі в очах свого господаря, тому й безчестя йому заподіяти неможливо.

На жаль, не завжди вільновідпущеники відчувають до вас вдячність, і не всі виконують свої обов'язки, як то мусило б бути. Кілька разів я сам змушений був звертатися до суду, щоб поскаржитися на деяких своїх колишніх рабів. Суди абсолютно правильно засуджують таку поведінку вільновідпущеників: колишнім рабам вона не може сходити з рук. Якщо вони поведуться зухвало або образливо, їх, як правило, карають: можуть навіть тимчасово вислати з країни. Якщо ж вони здійснили напад на свого патрона, то будуть засуджені до тяжкої праці в копальнях. Таке саме покарання чекає на них, якщо вони поширюватимуть ганебні чутки про свого покровителя або підбурюватимуть до висунення обвинувачень проти нього. Якщо вони просто не змогли виконати своїх трудових обов'язків перед колишнім господарем, то зазвичай одержують лише догану і попередження, що будуть суворо покарані, якщо з'явиться повторна скарга. Імператор Клавдій пішов далі: він вимагав знову продавати в рабство вільновідпущеника, який відмовився демонструвати належну вдячність до колишнього патрона або яким колишні власники обґрунтовано невдоволені.

Палкі амбіції, що не дають спокою деяким вільновідпущеникам та їхнім родинам, іноді ведуть до феноменального злету в суспільстві. Нам видається обурливим, що колишній раб може власною працею або

через успадкування маєтку свого колишнього пана зробитися рівним у статках із визнаними землевласниками, що давно мають добру репутацію. Я мав сумнівне задоволення бути сусідом одного з таких у Кампанії, де вільновідпущеник купив явно претензійну дорогу нерухомість. Його звали Тримальхіон. Незабаром він запросив мене на вечерю, і я, не бажаючи видатися відлюдькуватим, прийняв запрошення. Весь вечір він розповідав, як заробив усе це майно ціною тяжкої праці.

— Я вклав у цю справу стільки сил! — казав він.— Купую дешево і знаю, коли та як продати дорожче, причому я дуже поміркований та ошадливий.

До Рима він прибув хлопчиком-рабом із Азії й був фаворитом у свого господаря впродовж чотирнадцяти років. Із часом він почав керувати всім господарством і був названий спадкоємцем господаря, від якого й отримав спадок у належний час. За його словами, «неробство не приносить задоволення», тож він вирішив зайнятися якоюсь справою. Побудував п'ять кораблів, завантажив їх вином, та всі вони потонули на шляху до Рима. Він стверджує, що втратив на цьому тридцять мільйонів сестерціїв, але люди такого штибу зазвичай перебільшують. Потім він побудував судна більшого розміру та вищої якості й завантажив їх різними товарами: вином, солоним і сушеним м'ясом, бобами, пахощами, рабами. Каже, що за один рейс одержав прибутку на десять мільйонів сестерціїв,— вірити йому чи ні, вирішуйте самі,— а потім придбав величезний будинок, багато рабів і земельну ділянку.

Такий відвертий успіх новобогатків є просто обурливим. Вам здається, що вони просто радітимуть свободі та відчуватимуть вдячність до римлян за те, що ті прийняли їх до своїх лав. Римський народ зробився своєрідним тиглем для чужоземців усіх мастей і колишніх рабів. Інколи тут навіть ігнорується величезна різниця в статусі між вільними і рабами. Відколи імператор Август постановив, що до стану вершників⁴⁵ можуть належати лише ті, хто володіє сумами більшими, ніж чотиреста тисяч сестерціїв, у цьому стані з'явилося повно багатих вільновідпущеників. Соціальні межі робляться настільки розмитими, що звільнені раби навіть примудряються потрапляти на високі виборні посади. Барбарій Філіп, наприклад, був рабом-утікачем, але його незаконно вибрали претором Риму. Це змушує замислитися, чи слід усі його декрети вилучити з законодавства, чи зберегти їх заради стабільності.

⁴⁵ Вершники, або еквіти (*лат. equites*, від *equus* — «кінь») — один із привілейованих станів у Давньому Римі.

Звичайно, коли виявляється, що вільновідпущеники та раби торують собі шлях до державних посад брехнею та обманом, їх

необхідно суворо карати. Один раб на ім'я Максим збирався ввійти до кабінету квестора, коли господар упізнав його та потягнув геть. Але Максим, виявляється, був наділений недоторканністю державного службовця. Натомість іншого такого самого вискочня, якому теж вдалося зробитися претором, було скинуто з Тарпейської скелі Капітолійського пагорба⁴⁶. У наші дні все стало таким хаотичним і непередбачуваним, найкращі традиції римської держави повсюди настільки ігноруються, що раби купують свою свободу і перетворюються на римлян за гроші, які одержали шляхом пограбувань, проституції та інших недостойних громадянина видів діяльності.

⁴⁶ Тарпейська скеля Капітолійського пагорба — прямовисна скеля на західному боці Капітолійського пагорба в Римі, з якої в часи Римської імперії скидали засуджених на смерть злочинців.

Мені відомі випадки обурення з боку місцевих громад, коли якийсь багатий колишній раб починає каламутити воду на їхній території. От що сталося поблизу мого маєтку в Африці. Звільнений раб на ім'я Хресим почав отримувати значно багатші врожаї зі своєї маленької ферми, ніж його сусіди з набагато більших ділянок. Його зовсім зацькували: люди почали говорити, що він якимось чином краде їхній врожай... Мабуть, за допомогою магії чи чаклунства. Відбувся суд, під час якого Хресим приніс на загальний огляд усе устаткування ферми і привів своїх рабів. Його знаряддя були в доброму стані й готові до використання, раби були здоровими, добре одягненими та доглянутими.

— Ось моя магія і моє чаклунство! — вигукнув він.— Але є ще один невидимий складник — це моя праця і мій піт, який я проливаю з раннього ранку й до пізнього вечора.

Його було виправдано одноголосно.

Правду кажучи, існує чимало звільнених рабів і їхніх синів, які досягли великого успіху в землеробстві. Ацилій Стенел, який був сином вільновідпущеника, славний тим, що виростив виноград на ділянці, не більшій від шістдесяти югерів⁴⁷ на території Номентума і продав цей виноградник за чотириста тисяч сестерціїв. Стенел ще й допоміг своєму другові Ремію Полемону, котрий не більш ніж двадцять років тому придбав за шістсот тисяч сестерціїв маєток у тому самому Номентумі, за десять миль від Рима. Відомо, який незначний прибуток буває у всіх приміських маєтках, а там він був іще нижчим, адже Полемон купив землю в занедбаному стані. Під керівництвом Стенела він відновив виноградники, угноїв землю та відремонтував будівлі. Результат виявився приголомшливим. Уже на восьмий рік він продав увесь урожай винограду за чотириста тисяч сестерціїв. Урешті-решт великий філософ і політик Сенека купив той виноградник учотверо

дорожче від його початкової ціни всього лише через десять років дбайливого обробітку.

⁴⁷ Югер (*лат. jugerum*) — у давніх римлян одиниця вимірювання, яка дорівнювала площі, що її можна зорати за день парюю (шпо jugo) волів, запряжених у ярмо.

Ми також маємо визнати, що не всі відпущені на волю раби є грубими й неотесаними. Деякі з них мають дуже світлі голови, завдяки чому зробили свій внесок у наукові дослідження. Це сталося не лише тому, що освічені господарі використовували їх як читців і секретарів. Марк Антоній Гніфон, наприклад, народився в Галлії вільним, але був покинутий батьками і вихований як раб. Власник, що виростив його, дав йому освіту й звільнив. Кажуть, що Марк виявився дуже талановитим, був наділений унікальною пам'яттю, вивчив грецьку та латину, мав приємні та невимушені манери. Він ніколи не просив плати за свої уроки, замість цього покладався на щедрість учнів. Він навіть викладав у домогосподарстві, де виріс Юлій Цезар. Або от іще Стаберій Ерос, імовірно фракієць, якого було куплено на відкритому аукціоні, а потім звільнено через його любов до літератури. Він любив республіку, навчав убивць Цезаря — Брута і Кассія. І був наділений таким шляхетним характером, що за часів диктатури Сулли⁴⁸ безкоштовно вчив дітей тих, хто потрапив у немилість тирана. А ще був Ленею, вільновідпущеник Помпея Великого і його супутник майже в усіх походах. Розповідають, що коли він був іще рабом, то втік із неволі та повернувся на батьківщину, де викладав літературу. Потім він надіслав своєму господареві ту суму грошей, яку той заплатив за нього, але господар звільнив його безплатно, оскільки мав добрий характер і був високоосвіченою людиною.

⁴⁸ Диктатура Сулли — період перебування при владі римського полководця Луція Корнелія Сулли, що супроводжувався великими жертвами.

Вільновідпущеники родини божественного імператора також, безперечно, не належать до вульгарних парвеню. Їхня близькість до батька держави забезпечує їм особливе становище в суспільстві. Імператор їм платить, і вони часто накопичують величезні статки, а потім і самі стають рабовласниками. Музик Скуран, наприклад, був рабом Тиберія, але при цьому сам володів шістнадцятьма рабами. Вони виконували для нього різноманітну роботу — від обов'язків рахівника і кухаря до камердинера. Більше того, унікальність таких імператорських вільновідпущеників була визнана законодавчо за правління імператора Клавдія, котрий дозволив їм брати шлюб із вільними римлянами та дарував їхнім дітям римське громадянство. Прості раби, звичайно, були б жорстоко покарані, коли б мали зв'язок із римськими громадянами, а їхні діти залишалися б рабами. І є багато імператорських вільновідпущеників, які виконують низку обов'язків в

імператорському домі. Я навіть зустрів одного, який був хранителем одягу, що його імператори надягають під час тріумфів.

Деякі з цих вільновідпущеників бувають настільки близькими до імператора, що робляться його довіреними особами. Клавдій, як добре відомо, радився зі своїми звільненими рабами стосовно найрізноманітніших питань, навіть державного значення. Він стверджував, що, оскільки вони не можуть претендувати на державні посади та брати активну участь у політичному житті, на їхню думку можна покладатися як на об'єктивну. Були навіть деякі вільнонароджені громадяни, котрі добровільно ставали рабами імператора, щоб приєднатися до його дому і допомагати йому керувати імперією. Як мені відомо, багато представників старовинних сімей обурені тим, що робота, котру раніше виконували сенатори, тепер довірена рабам. І, треба сказати, це іноді має досить дивний вигляд. Один із відпущеників Клавдія, Палас, одержав від сенату винагороду в п'ятнадцять мільйонів сестерціїв і можливість стати почесним претором за проект закону про те, щоб імператорським рабам було дозволено одружуватися з вільними римлянками. Бажаючи продемонструвати свою некорисливість, він повернув гроші, стверджуючи, що йому достатньо свого скромного прибутку, а від честі бути претором не відмовився. Так сенат опинився в абсурдній ситуації, коли був змушений хвалити старомодну «невибагливість» колишнього раба, котрий володіє статками в триста мільйонів сестерціїв. У той же час брат Паласа, якого звали Фелікс, не продемонстрував подібної стриманості. Клавдій призначив його прокуратором Юдеї, і той, почуваячись у безпеці через близькі стосунки з імператором, безкарно здійснював різноманітні злочини та конфіскації в провінції.

Ці імператорські раби та вільновідпущеники є самі собі господарями. Вони відокремлені від решти суспільства, і це найбільш яскраво виявляється в тому, як тісно вони пов'язані одне з одним. Я бачив кілька майстерно виготовлених надгробків, які вони створили для товаришів, що працювали в тому самому підрозділі імператорської адміністрації. Я навіть бачив могили, де вони мали б після смерті лежати разом — настільки близькими були їхні стосунки за життя.

Та це радше винятки. Більшість відпущених на волю рабів не можуть утриматися від демонстрації того, що вони, хай і до певної міри, є справжніми римлянами. Це можна побачити скрізь на їхніх могилах. Вони, схоже, вважають надгробки тим місцем, де можна заявити про себе вічному місту⁴⁹ і його громадянам. Частково це можна зрозуміти, але їхні могили завжди мають такий пишний вигляд і так хитромудро прикрашені, що від них аж пашіє самозвеличенням, але досягнення тих, хто в них лежить, часто є більш ніж скромними.

Вільновідпущеники нерідко чіпляються до вас із детальними розповідями про те, наскільки багатими вони стали, і не можуть зрозуміти того простого факту, що справжнє багатство не потребує похвалби, бо виявляє себе у стриманій поведінці та відповідному характері людини. Той мій сусід, Тримальхіон, якого я згадував раніше, закидав мене розповідями про те, скільки пшениці дають його маєтки та скільки волів упрягли до роботи сьогодні зранку. Він навіть мав спеціального раба, котрий приходив до нього й докладно розповідав про все, що сталося за день: у рабинь Тримальхіона народилося тридцятьоро дітей, раба на ім'я Митридат було покарано за лайку на адресу господаря, десять мільйонів сестерціїв було віддано на зберігання, а в садах Помпеї сталася пожежа.... На цьому місці Тримальхіон урвав його:

⁴⁹ Вічним містом прийнято називати Рим.

— А це ще до чого? — запитав він. — Коли це я купив сади Помпеї?

— Минулого року, — покірно відповів раб. — Але у звітах вони з'являються й досі.

Тоді Тримальхіон почервонів від злості й велично проголосив:

— Я забороняю згадувати у звітах куплені для мене маєтки, якщо мені нічого не говорили про них протягом шести місяців.

Усе це мало вигляд досить жалюгідної спроби справити на мене враження, і, звичайно, я не повірив жодному слову з почутого.

Це було перед вечерею. А коли ми лежали, чекаючи на їжу, до нас підбігли єгипетські хлопчики-раби і злили нам води на руки, а інші з дивовижною спритністю крізь сандалі підрізали нам нігті на ногах. Роблячи це, хлопчики голосно співали. Співав, здавалося, весь будинок. Навіть коли я наказав хлопчикові принести напій, він голосно проспівав моє замовлення. Враження було таке, що я прийшов не на вечерю, а на концерт. Потім з'явилася їжа. Принесли величезну тацю. На таці стояв бронзовий віслюк, на якому висіли два кошики з білими та чорними маслинами. На двох тарелях були делікатеси. Були там ліскульки⁵⁰, посипані маком і побризкані медом, а також гарячі ковбаски на срібній пательні, прикрашені чорносливом і зернами граната. На таці було позначено ім'я Тримальхіона і вагу срібла, з якого її виготовили.

⁵⁰ Ліскульки — дрібні гризуни, страви з яких у Давньому Римі вважалися делікатесом. Ліскульки подавалися фаршированими горіхами або варені в меду.

Ми вже взяли до цих закусок, коли під звуки музики занесли Тримальхіона. Він розташувався на купі маленьких подушок. Його виголена голова стриміла з червоного плаща, а навкруг шії було пов'язано серветку з широкою пурпуровою смугою, як у сенатора. На мизинці лівої руки виблискувала масивна золота каблучка, а на

сусідньому пальці — трохи менша, з дрібними залізними зірочками. А потім, на випадок, якщо цих коштовностей не буде видно, він вивільнив праву руку, прикрашену золотим браслетом і браслетом зі слонової кістки з пластиною зі щирого золота.

Та найгіршим у цьому всьому несмаку було те, як вихвалявся ним господар. Коли Тримальхіон побачив мою посмішку, це його відверто роздратувало.

— Над чим смієтеся? — запитав він.— Ви, звичайно, шляхетний римлянин, але і я є людиною серед таких самих людей. Я не маю ніяких боргів, навіть копійчаних. Під судом ніколи не бував, бо не заборгував нікому. Тепер от я купив нерухомість, різні срібні вироби... Вдома маю двадцятьох слуг і собаку! Я зробився членом колегії шести жреців Августа⁵¹. Я навіть викупив рабину, з якою жив, так що тепер ніхто не буде її мацати.

⁵¹ Колегія жреців у стародавньому Римі, заснована для шанування культу імператора Августа.

— Досить уже,— озвався я.

Та він так розійшовся, що його неможливо було спинити.

— Ви не знаєте, як воно — бути рабом. О, як я ненавидів, коли ви, чванливі римляни, підкликали мене: «Хлопчику, ходи-но сюди!» Особливо коли це робив шмаркач, у якого ще й пушок на підборідді не пробився. Або коли від мене чекали, щоб я приніс нічного горщика. Чи коли в мене бурчало в животі і я пас очима недоїдені кремові тістечка на столі й зовсім неторканих курчат, а мені казали, що зі столу господаря нічого брати не можна, бо така їжа — не для рабів. А що бісило мене найбільше, так це коли пани називали нас, рабів, жадібними ненажерами, хоча нам нічого взагалі не діставалось. Ви не гірше за мене знаєте, Фалксе, що не лише вільновідпущеники — усі римляни купують рабів, аби похизуватися перед сусідами та друзями. Усі ми купуємо їх, скільки зможемо,— не через те, що аж так потребуємо їхньої праці, а просто щоб продемонструвати іншим, які ми багаті та поважні пани.

• • КОМЕНТАР • •

Звільнені раби не залишали своїх господарів, щоб дійсно жити на волі. Від колишніх невільників очікувалося, що вони демонструватимуть шанобливе ставлення до людини, яка тепер вважалася їхнім покровителем (патроном), і, як залежні особи, вони були зобов'язані надавати колишньому господареві певні послуги. Необхідність надання таких послуг могла бути підтверджена через суд, якщо відпущений на волю раб відмовлявся від виконання обов'язків. Юридично колишній господар не міг застосовувати до свого колишнього раба фізичні покарання, але існує приклад, коли суддя відмовився розглядати скаргу вільновідпущеника, який розцінив ляпаси від покровителя як приниження своєї гідності. Листи Цицерона до його розумного й освіченого колишнього раба Тирона містять низку жартівливих погроз: він каже, що треба було б добряче відшмагати Тирона за те, що той не відповідає на листи. Схоже, що господарі продовжували спілкуватися з колишніми рабами в певній манері, яку вони, безсумнівно, вважали «веселою», але ми розуміємо, що адресатам вона такою не здавалася. Дивись Статтю Мері Бірд «Як створити книжку з листів» у книжці «Класика в дії: нариси Давньої Греції та Рима» під редакцією П. Вайсмана (P. Wiseman. (ed.) *Classics in Progress: Essays on Ancient Greece and Rome*. P. 103–144).

Після звільнення чимало колишніх рабів наполегливо працювали, щоб досягти того, чого не змогли домогтись у стані невільників. Про те, як вони пишалися своїми досягненнями, найвиразніше свідчать могильні плити, що збереглися до наших часів. Померлих зазвичай зображено одягненими в тоги, що їх могли носити тільки вільні громадяни Риму. Деякі з колишніх рабів здобули неймовірне багатство та владу. Звичайно, ці щасливчики становлять лише верхівку айсберга. Проте була й незчисленна кількість звільнених рабів, які хоч трохи піднялися соціальною драбиною і так чи інакше покращили умови життя для себе і своїх родин.

Саме такий різновид соціальної мобільності відрізняє рабство Риму від рабства Афін, де громадянський корпус був більш фіксованим і сталим. За рахунок звільнення великої кількості рабів римське суспільство було здатне асимілювати багато нових громадян. Проте це не означає, що соціальний успіх колишніх рабів не викликав обурення. Одним із документів, у якому міститься чимало насмішок над цими скоробагачками, є «Сатирикон» Петронія, написаний у середині I ст. н. е. У цьому творі описуються прикрі пригоди чоловіка на ім'я Енколлій

та його шістнадцятирічного товариша Гітона. Немало сторінок «Сатирикону» присвячено обіді, що відбувся в будинку казково багатого вільновідпущеника на ім'я Тримальхіон, куди було запрошено двох друзів. Їжа, що її вони бачать перед собою, є рідкісним поєднанням екстравагантності й несмаку, а гостинний господар докладає всіх можливих зусиль, аби справити враження на своїх шляхетних гостей за допомогою показної розкоші. Увесь текст написано в глузливому тоні, автор висміює як уже згадану поведінку, так і мову та манери Тримальхіона і подібних до нього людей. Але «Сатирикон» є художнім твором, у якому все навмисно перебільшено, щоб зробити оповідь кумеднішою. І все ж таки в цьому творі неважко побачити сліди прихованого обурення та неприязні, що їх римське суспільство відчувало до тих, чиє соціальне становище хоч трохи поліпшувалося.

Не всі відпущені на волю були однаковими, як не однаковими були й самі раби. Деякі з них посідали впливове становище, наприклад ті, котрі мали стосунок до імператорського дому. Завдяки їхній близькості до центральної влади ставлення до них було окремо прописане в законі. Інші — обдаровані вчені та письменники — досягли видатних успіхів. Проте більшість із них були зовсім не такими успішними, як Тримальхіон. Не слід вважати, що ворожнеча між вільновідпущениками і їхніми колишніми господарями була поширеним явищем. Багато колишніх рабів згадують про вдячність до своїх покровителів за те, що ті надали їм допомогу в подальшій кар'єрі. А інші скористалися привілеєм бути похованими в родинній гробниці свого патрона.

Про законні права патронів можна прочитати в «Дигестах», 37.14. Про особливе поводження з імператорськими вільновідпущениками див. Кодекс Феодосія, 4.12. Оповідь про Ацилія Стенела можна знайти в «Природничій історії» Плінія Старшого, 14.5. Щодо звинувачень у магії, висунутих проти Фурія Хресима, дивись Пліній Старший «Природнича історія» 18.8.41–3. Про раба Максима, який зробився квестором, дивись Діон Касій, 48.34. Раб Барбарій Філіп, якого було незаконно обрано претором у Римі, згадується в «Дигестах», 1.14.3. Опис бундючного прийняття Тримальхіона міститься в «Сатириконі» Петронія, 26–78.

• РОЗДІЛ ХІ •

ХРИСТІЯНИ І ЇХНІ РАБИ

На превеликий жаль, у світі, де ми зараз живемо, з'являється дедалі більше християн. Раніше це лихе марновірство стримували своїми енергійними діями такі імператор, як Нерон, котрий знищив багатьох християн за їхню ненависть до людства. Та це зло знову відродилося в Юдеї й повернулося назад до Риму, де, схоже, все бридке та сороміцьке знаходить собі прихисток і поширюється. Я відчуваю, що наостанок треба додати кілька зауважень про цю дивну секту на той випадок, якщо хтось із читачів-варварів необачно потрапив до її тенет.

Це марновірство звертається до наших рабів із розмовами про смиренних, які успадкують землю. Але запевняю вас: єдина річ, яку мої раби можуть успадкувати після моєї смерті, — це скромна сума грошей і, можливо, дарована їм свобода, якщо вони зуміють її заслужити. З якоїсь незрозумілої причини християни хочуть вважати себе рабами. Вони називають себе рабами Христа, а свого бога — «паном». Та хоч би скільки вони не говорили про благодійність і милість, не варто уявляти собі, що християни поведуться зі своїми рабами інакше, ніж ми — ті, хто шанує істинних язичницьких богів.

Насправді кожен заможний християнин із тих, з ким я коли-небудь знався, має рабів, як і будь-який римлянин того самого соціального статусу. Їхня церква так само володіє рабами, як наші муніципальні ради. І не уявляйте, що християни дозволяють своїм рабам бунтувати. Вони кажуть, що раб мусить коритися своєму господареві, а коли він цього не робить, то його шмагають так само, як це заведено в нас. Я чув про одну жінку-християнку, яка забила свою рабіню до смерті. За цей вчинок релігійна влада покарала її відлученням від церкви на п'ять років; жінку відлучили б на сім років, якби було доведено, що вона забила рабіню навмисно. Християни також зобов'язані повернути раба-втікача його власникові. Один із їхніх лідерів, чоловік на ім'я

Павло⁵², відіслав раба-втікача, який прийшов до нього, назад до його власника Филімона. Я вірю, що Павло намагався переконати законного власника раба поводитися з ним більш м'яко. Чи йому це вдалося, я гадки не маю, але тут це й неважливо, а важливо те, що Павло виконав свій обов'язок перед законом — не переховувати втікача.

⁵² Ідеться про апостола Павла.

Християни, як і ми, невисокої думки про рабів. Ті християни, які вважають себе інтелектуалами, завжди критикують вади, що їх начебто мають заможні члени їхньої секти. Вони говорять, що ті поводяться не краще від своїх рабів, що вони демонструють ті самі ганебні риси, які притаманні їхнім рабам (нерідко крадіям і втікачам), або є ненажерами та скнарами. Вони, як і ми, римляни, приймають за належне той факт, що раби погані за своєю рабською суттю. Вони поділяють наші уявлення про те, що раб завжди є морально нижчою, нищою істотою. Звичайно, християни також вважають, що навіть найбільші нікчеми можуть бути здатними на шляхетні вчинки. Але такі вчинки є лише винятком, який підтверджує загальне правило.

Християни, правду кажучи, самі часто бувають рабами або мають рабське походження. Навіть один із їхніх найвищих керівників, якого вони називають «папою», колись був рабом, і до того ж шахраєм. Відомо, що колись жив раб на ім'я Калікст, господарем його був один багатий чоловік, якого звали Карпофор. Карпофор був ревним християнином і, окрім того, сановником при імператорському дворі, через що й нажив свої статки. Одного разу він передав Калікстові велику суму грошей, оскільки вважав того надійною людиною. Він порадив рабові розпочати банківську справу на рибному базарі. Невдовзі по тому багато християн довірили Каліксту значні внески, адже за ним стояла фінансова міць Карпофора, пов'язаного з імператором. Але Калікст потайки все розтринькав, а що своїх грошей у нього не було, він опинився у великій скруті.

Хтось про це дізнався й розповів усе Карпофорові, а той прийшов до Калікста з вимогою надати йому рахунки для перевірки. Калікст, усвідомлюючи своє становище, вирішив утекти і сховатися за морем. Він знайшов корабель, який вирушав до Портуса, і зійшов на його борт. Але про це негайно доповіли Карпофорові. Карпофор поспішив до гавані й спробував сісти на той самий корабель. Калікст налякався тяжкого покарання, якого не зміг би уникнути, коли б його влімали, і кинувся в море: він вирішив утопитися. Та на березі здійнявся гвалт, моряки спустили шлюпки і витягли його. Раба було передано законному господареві та вивезено до Рима.

Розгніваний шахрайством і нездарністю раба, господар відправив його працювати на ступальному колесі. Але через деякий час до Карпофора звернулася група християн і благала його звільнити Калікста від покарання. Карпофор мав добре серце і зрештою погодився звільнити раба за умови, що той поверне всі витрачені гроші. Та грошей раб не мав і втекти вже не міг, бо його тримали під вартою, то й вирішив ще раз спробувати вбити себе. Точніше, Калікст хотів, аби його вбили. Через те в суботу він пішов до синагоги, де зібралися євреї, і вчинив там колотнечу. Євреїв обурило його поведінка, вони почали принижувати та бити його. Потім вони потягли Калікста до міського префекта Фусціана й поскаржилися, що цей християнин порушив громадський спокій. Суддя був налаштований рішуче, але хтось знову доповів Карпофорові про все, що сталося. Той прибув до суду і сказав судді, що цей раб не християнин, а просто шахрай, який хотів, щоб його вбили, бо він украв багато грошей. Однак євреї вирішили, що Карпофор хоче хитрістю звільнити свого раба. Тому вони звернулися до префекта ще більш ворожо. Префект поступився їм, і Калікста відшмагали й заслали до копалень Сардинії.

Але й тут витівки цього раба не припинилися. У копальнях були християни, які мали зв'язки в імператорському домі. Калікстові вдалося з іними порозумітися, і незабаром він опинився в списку християн, яких мали помилувати. Однак римський єпископ, котрий займався помилуванням, дуже збентежився, з'ясувавши, що ненароком звільнив відомого злочинця, і відіслав Калікста до міста Анціум зі щомісячною допомогою. А ще кажуть, що злочинцем бути не вигідно! Врешті-решт цей злодійкуватий і брехливий раб зробився адміністратором⁵³ у християнській церкві, а згодом — і самим папою. Ось такі люди й керують християнами: люди найнижчого соціального статусу й такої самої низької моралі.

⁵³ Посада адміністратора в ранньохристиянській церкві дорівнювала сучасній посаді диякона.

Я розумію, що християни хочуть дещо змінити у ставленні до рабів. Вони вважають, що неправильно продавати рабів і розбивати сім'ї. Ці люди кажуть, що якби імператором зробився християнин — ото ще вигадали! — то він би видав декрет, згідно з яким під час продажу рабів не можна було б розлучати чоловіка й дружину, дітей і батьків. Ще він би заборонив ставити рабам-утікачам тавро на чоло. Але, зауважте, тут ідеться не про співчуття до втікачів, а про обличчя, яке, з погляду християн, відбиває лик бога, і через те його не можна травмувати чи спотворювати. Тому християни наполягають, щоб рабам випікали тавро на носі. Гадаю, вони також хотіли б видати закон, за яким рабиню, котру господар змушує займатися проституцією, одразу б звільняли.

Християни, звичайно, не стверджують, що рабів не має бути взагалі, на відміну від того вразливого алана, котрий надихнув мене на написання цієї книги. Та вони поділяють нашу думку про те, що раба, який вірно служив нам багато років, належить звільнити. Я так розумію, що в них заведено робити це на Великдень, після того, як раб відслужив шість років. Християнська церква часто допомагає в проведенні манумісії. Адже з погляду більшості християн церковний суд єпископа має таку саму, якщо не більшу, силу, як і судові органи римської держави.

Християни, здається, завжди приділяли надто багато уваги сексу. Не менше вони переймаються цією темою й тоді, коли йдеться про рабів. Дехто з них, схоже, вважає, що це неправильно, коли господар ділить ліжко з рабом. Вони заявляють: якщо голова родини живе з рабіннями, як з жінками, то його дружина теж недалеко відійшла від рабині. Християни говорять, що коли власник домогосподарства поводиться аморально, то він підриває мораль рабів. Вони справедливо стверджують, що господар є головою свого маєтку: його стиль життя визначає стандарти поведінки для всіх інших. Але християни йдуть далі й наполягають, що коли господар лягає з рабіннями, то спонукає їх до безчесної поведінки, адже вони не мають вибору і змушені йому підкорятися. Вони стають рабами чужої похоті. Але ви будете напрочуд наївними, коли повірите, що багаті християнські власники і справді такого не роблять. Чому б їм відмовлятися? Хіба існують, зрештою, такі рабині, які не зустрічали б господаря з радістю?

• • КОМЕНТАР • •

У ранніх християнських творах міститься безліч образів, пов'язаних із рабовласництвом. Латинське слово, яким християни називають Бога (Dominus) використовується й на позначення господаря рабів. Поняття «спокута» називають тим самим латинським словом, що означає й купівлю для когось свободи. У Новому Заповіті зустрічаємо багато фрагментів, які стосуються поводження з рабами. Це може бути зумовлено тим, що раннє християнство було релігією пригноблених і зверталось переважно до рабів. Або ж рабство було

настільки поширеним явищем, що його мова проникла в усі сфери соціального життя, навіть у новітні форми вияву релігійних почуттів. А можливо, багато рабовласників були прихильниками християнства і впливали на способи його самовираження. Але не варто приймати за істину те, що раннє християнство за своєю суттю було прихильнішим до рабів, ніж інші форми античної думки, наприклад стоїцизм.

Нам хочеться думати, що християнське вчення сприяло покращенню умов життя рабів. Але немає беззаперечних доказів, що християнські рабовласники поводитися зі своїми невільниками краще, ніж язичники-римляни. Багато християнських письменників, схоже, були так само байдужими до проблем рабів, як і їхні колеги-язичники. У Євангелії від Луки, 7:1–10, Христос зцілює раба, який належить центуріону, і уславлює віру господаря. Статус раба він ніяк не коментує. До того ж християнські автори чекають від рабів аморальної поведінки. У результаті ми знаходимо безліч прикладів, де християнські письменники порівнюють погану поведінку своєї пастви з тією, якої можна очікувати від рабів. Однак у християнських текстах, як і в текстах письменників-стоїків, часто підкреслюється, що раби бувають здатними і на шляхетні вчинки.

Апостол Павло виявив велику обережність, щоб не порушувати римського закону про заборону переховування втікачів. Він відіслав раба-втікача до його власника Филімона. Павло робить усе для того, щоб забезпечити поблажливе ставлення Филімона до раба. Це принаймні засвідчує: за християнськими ідеалами, господар має поводитися з рабами м'яко та поблажливо. Водночас такий ідеал існує і в язичницькій філософії, про яку розповідається в четвертому розділі цієї книги. Наскільки значним був його вплив на повсякдення римлян і їхніх рабів? На це питання відповісти неможливо.

Павло також казав рабам, що вони мають коритися своїм господарям. Але крім того він говорив, що їхні страждання співвідносні зі стражданнями Христа. Тим самим апостол підкреслював, наскільки гарними є їхні перспективи на майбутнє спасіння. Але в його словах немає й натяку на те, що раби мають повставати або хоч би просто опиратися наявним обставинам. Замість цього їх навчають «коритися своїм господарям, догоджати їм у всьому, не перечити, не красти, але виявляти всю добру вірність» («Послання Павла до Тита», 2:9–10) Пізніше християнські письменники, такі як Іоан Золотоустий, інтерпретували вчинок Павла, коли той відправив раба до Филімона, як указівку на те, що рабство не має бути скасоване.

Навернення імператора Костянтина у християнство в 1320 р. н. е. не привело до великих змін у важкому становищі рабів. Були прийняті закони, що забороняли розбивати сім'ї рабів за умови їхнього продажу (Кодекс Феодосія, 2.25), ставити тавро на обличчя раба,

використовувати рабів для проституції. Цей останній закон відображає турботу християн про тіло як вмістилище моралі. Це означало, що сексуальна поведінка господарів стосовно їхніх рабів набула значення, якого раніше не мала для римлян.

Не раніше ніж у кінці IV ст., Григорій Нісський написав перший християнський текст, спрямований проти рабства як інституту (четверта бесіда з «Тлумачення Екклезіаста»). Багато хто вважає цей текст першим як серед язичницьких, так і серед християнських античних творів, що закликає до скасування рабства, хоча лишається незрозумілим, чи приймає сам Григорій цю радикальну для свого часу позицію. Можливо, він просто хотів переконати християнських рабовласників поводитися краще зі своїми рабами. Навіть якщо він справді відстоював скасування рабства, його голос так і залишився самотнім у всьому античному світі.

Історію про те, як раб Калікст витратив чужі гроші, а з часом зробився папою (217–222 рр. н. е.), переказав його суперник Іполіт у праці «Спростування всіх ересей», 9.12.1. Отже, ми маємо сприймати цю розповідь більш ніж скептично. Вона також допомагає зрозуміти, що не варто визначати якийсь однотайний християнський погляд на рабство. Ставлення християн до рабства, як і в римлян, було дуже різним і постійно змінювалося.

Приклад християнської проповіді, у якій припускається, що раби є морально неповноцінними, можна знайти в праці Сальвіана «Про управління Боже, або провидіння», 4.3. Про більш суворе ставлення християн до сексуальної експлуатації рабів їхніми господарями див. також у Сальвіана, 7.4. Закон імператора Костянтина, спрямований проти присилування рабів до проституції, входить до Кодексу Феодосія, 15.8.2. Про те, як Павло відіслав раба-втікача Онисима назад до господаря, дивись у його «Посланні до Филимона».

• ЕПІЛОГ •

!У ДОБРУ ПУТЬ

Отож такими є принципи, що застосовуються у володінні та керуванні рабами. Якщо ви прочитали й обміркували мої слова з такою самою увагою та старанністю, якої очікуєте від своїх рабів, то ви здобули знання, необхідні для ефективного й успішного управління вашим господарством. Тепер ви знаєте, як приймати остаточні рішення та вимагати поваги від своїх підлеглих. Ви знаєте дещо з теорії рабства. Ви розумієте, що змушує раба працювати сумлінно, як із ним необхідно поводитись і як використовувати ваше майно з найбільшим задоволенням. Ви зрозумієте, коли настане час відпустити ваших рабів на свободу, щоб вони стали відданими послідовниками вашої справи. Ви також зможете оцінити ті труднощі та підводні камені, що завжди виникають на шляху керівника і людини, яка має високий соціальний статус. Але ваші знання допоможуть вам їх подолати. Словом, тепер ви знаєте, як бути Господарем.

• • КОМЕНТАР • •

Нині ніхто вже не стверджує, як це робить Фалкс, що рабовласництво є прийнятним або виправданим. Та перш ніж вітати себе з цими змінами, слід усвідомити один дуже сумний факт: хоча рабство в усіх країнах світу є незаконним, воно й досі існує. За оцінкою неурядової організації «Свободу рабам» (Free the Slaves), у наші дні двадцять сім мільйонів осіб змушені працювати під загрозою застосування сили, без заробітної плати й без надії на звільнення. У

сучасному світі існує більше рабів, ніж було в Римській імперії в будь-який момент її існування.

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ ДОДАТКОВОГО ЧИТАННЯ

Хороші переклади оригінальних текстів можна знайти переважно у всесвітньо відомих книговидавців, наприклад у колекціях Loeb Classical Library чи Penguin Classics. У трьох наведених нижче першоджерелах містяться чималі добірки античних текстів, присвячених проблематиці рабства в стародавньому світі. Уявлення щодо оригінальних латинських і грецьких текстів найлегше отримати, читаючи видання серії Loeb Classical Library. У книжках цієї серії паралельно подано оригінальні тексти та їх англійські переклади. У Тойбнерівській серії (Teubner series) можна знайти деякі дуже рідкісні видання грецьких і латинських першоджерел.

Загальні праці на тему рабовласництва в античному світі

Finley, M. I., *Ancient Slavery and Modern Ideology*, revised ed. by B. D. Shaw, Princeton, NJ: Markus Wiener Publishers, 1998.

Finley, M. I. (ed.), *Classical Slavery*, with a new introduction by W. Scheidel, London: Cass, 1999.

Garnsey, P., *Ideas of Slavery from Aristotle to Augustine*, Cambridge: Cambridge university Press, 1996.

Heuman, G., and Burnard, T., (eds), *The Routledge History of Slavery*, Abingdon, Oxon: Routledge, 2011.

Першоджерела

Lewis, N., and Reinhold, M. (eds), *Roman Civilization: A Sourcebook*, New York: Harper Row, 1966.

Shelton, J., *As the Romans Did: A Sourcebook in Roman Social History*, Oxford: Oxford university Press, 1998.

Wiedemann, T. E. J., *Greek and Roman Slavery*, London: Croom Helm, 1981.

Праці на тему римського рабовласництва

Beard, M., 'Ciceronian Correspondences: Making a Book out of Letters', In T. P. Wiseman (ed.), *Classics in Progress: Essays on Ancient Greece and Rome*, Oxford: Oxford university Press, 2002, pp. 103–44.

Bradley, K., *Slavery and Rebellion in the Roman World 140 B.C. – 70 B.C.*, Bloomington, Ind.: Indiana university Press, 1989.

Bradley, K., *Slavery and Society at Rome*, Cambridge: Cambridge university Press, 1994.

- Bradley, K., *Slaves and Masters in the Roman Empire: A Study in Social Control*, Oxford: Oxford university Press, 1984.
- Fitzgerald, W., *Slavery and the Roman Literary Imagination*, Cambridge: Cambridge university Press, 2000.
- Glancy, J. A., *Slavery in Early Christianity*, Oxford: Oxford university Press, 2002.
- Harper, K., *Slavery in the Late Roman World, AD 275–425*, Cambridge: Cambridge university Press, 2011.
- Harris, W. V., 'Demography, geography and the sources of Roman slaves', *Journal of Roman Studies*, 89 (1999), 62–75. Hopkins, K., *Conquerors and Slaves*, Cambridge: Cambridge university Press, 1978.
- Hopkins, K., 'Novel evidence for Roman slavery', *Past & Present*, 138 (1993), 3–27.
- Joshel, S. R., *Slavery in the Roman World*, Cambridge: Cambridge university Press, 2010.
- Mouritsen, H., *The Freedman in the Roman World*, Cambridge: Cambridge university Press, 2011.
- Rathbone, D., 'The slave mode of production in Italy', *Journal of Roman Studies*, 73 (1983), 160–68.
- Scheidel, W., 'Human Mobility in Roman Italy, II: The Slave Population', *Journal of Roman Studies*, 95 (2005), 64–79.
- Scheidel, W., 'Quantifying the sources of slaves in the early Roman Empire', *Journal of Roman Studies*, 87 (1997), 156–69.
- Schiavone, A., *Spartacus*, trans. J. Carden, Cambridge, Mass.: Harvard university Press, 2013.
- Shaw, B. (ed. and trans.), *Spartacus and the Slave Wars: A Brief History with Documents*, Boston, Mass.: Bedford, 2001. Toner, J., *Popular Culture in Ancient Rome*, Cambridge: Polity, 2009.
- Wiedemann, T. E. J., *Slavery* (Greece & Rome New Surveys in the Classics 19), Oxford: Clarendon, 1987.
- Праці на тему грецького рабовласництва**
- Cartledge, P. A., 'Like a worm i' the bud? A heterology of classical Greek slavery', *Greece & Rome*, 40 (1993), 163–80.
- Cartledge, P. A., 'Rebels and Sambos in Classical Greece: A Comparative View', in P. A. Cartledge & F. D. Harvey (eds), *Crux: Essays Presented to G.E.M. de Ste. Croix on his 75th Birthday*, London: Duckworth, 1985, pp. 16–46.
- Finley, M. I., 'Was Greek civilisation based on slave labour?', in his *Economy and Society in Ancient Greece*, B. D. Shaw and R. P. Saller (eds), London: Chatto & Windus, 1981.
- Fisher, N. R. E., *Slavery in Classical Greece*, Bristol: Bristol Classical Press, 1993.
- Garlan, Y., *Slavery in Ancient Greece*, trans. J. Lloyd, Ithaca, NY: Cornell university Press, 1988.
- Jameson, M., 'Agriculture and Slavery in Classical Athens', *Classical Journal*, 73 (1977–78), 122–45.

Osborne, R., 'The economics and politics of slavery in Athens', in A. Powell (ed.), *The Greek World*, Abingdon, Oxon: Routledge, 1995, pp. 27–43.

Smith, N. D., 'Aristotle's theory of natural slavery', *Phoenix*, 37 (1983), 109–23.

Wood, E. M., *Peasant-citizen and Slave: The Foundations of Athenian Democracy*, London:Verso, 1988.

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК

А

Август (імператор) [38](#), [80–81](#), [88](#), [98](#), [102](#), [106](#), [122](#), [135–136](#), [138](#), [146](#), [150](#), [155](#)
Адріан (імператор) [89](#), [91](#), [98](#), [103](#)
азартні ігри [29–30](#), [59](#), [108](#), [112](#), [128](#)
алани [11](#), [18](#), [20](#)
Александр Великий [32](#), [112](#)
амбіції [147](#), [149](#)
американська работоргівля [85](#)
Андрокл [96–97](#), [99](#)
Аристотель [19–20](#), [71](#), [84](#), [86](#)
Артемідор [68–70](#)
асиміляція [19](#)
Асклепій [139](#)

Б

байки [99](#), [130](#)
бандити [46](#), [90](#), [123](#)
брамники [31](#), [48](#), [60](#)
британська работоргівля [85](#)
Булла Фелікс [122–124](#), [132–133](#)

В

вартість утримання рабів [29](#), [95](#), [124](#), [127](#), [137](#)
Ведій Полліон [88](#), [98–99](#)
Везувій [115](#), [118](#)
Великдень [162](#)
Веспасіан (імператор) [65](#)
використання рабів [7](#), [15](#), [32](#), [37](#), [39](#), [60](#), [65](#), [89](#), [130](#), [151](#)
викуп [22](#), [137](#), [139](#), [140](#), [155](#)
вино [8](#), [26](#), [29](#), [34](#), [41–42](#), [53](#), [67](#), [76](#), [83](#), [108](#), [112](#), [114](#), [129](#), [149](#)
виноградники [33](#), [42](#), [46](#), [151](#)

вівчарі [45–46](#)
вільновідпущеники [32, 34, 69, 83, 89, 108, 125, 137, 139, 141–143, 145–154, 156–158](#)
вірні раби [65, 79, 115, 136, 162](#)
віщуни долі [52, 54](#)
втікачі [79, 93–95, 99, 118, 160, 162, 164](#)
в'язниця [92, 123, 126](#)

Г

гаки (як засіб тортур) [101](#)
Ганнібал [126, 133, 138](#)
гарантії [30](#)
германці [38, 119](#)
гладіатори [31, 118, 120, 145](#)
господар (як ним бути) [11, 13, 131, 133–134, 136–137, 139–142, 144–145, 147, 151, 164](#)
Григорій Нісський [164–165](#)
Г
Гракх Гай [82](#)

Д

Дельфійські манумісії [70, 145](#)
демонстративне споживання [37](#)
державні раби [33, 38, 137–138](#)
дефекти рабів [28–30, 37](#)
децимація [120](#)
дикі звірі (як покарання) [95, 98, 123–124, 145](#)
Діоген [35](#)
добрі раби [23](#)
домашні раби [18, 28, 34, 65, 70, 89–90, 105, 108, 113](#)
Доміціан [104–105](#)
доморощені раби [24, 137](#)

Е

едикт курульних едилів [23, 37](#)
Езоп [66, 99, 128, 133](#)

Є

євнухи [27–28](#)

євреї [161](#)

Ж

жарти [65](#), [110–111](#), [156](#)

жорна [91](#)

жорстокість [39](#), [41](#), [58](#), [88](#), [91](#), [93](#), [95](#), [101](#), [104–105](#), [118](#), [125–126](#), [133](#)

З

заповіти [92](#), [102](#), [135–136](#), [138](#), [141](#),

[145](#)

звільнення рабів *див. манумісія* [135](#), [145](#)

знаряддя [20](#), [40](#), [44](#), [53](#), [56](#), [100](#), [103](#), [151](#)

І

імператорські вільновідпущеники [123](#), [158](#)

Ї

їжа [34](#), [37](#), [40–42](#), [44](#), [47](#), [55](#), [65](#), [67](#), [81](#), [84](#), [93](#), [96–97](#), [114](#), [116](#), [140](#), [154](#), [156–157](#)

К

Канни [138](#)

Катон [33](#), [42](#), [47–48](#), [61–62](#), [139](#)

кількість рабів [6](#), [8](#), [14](#), [20](#), [34](#), [37](#), [45](#), [68](#), [122](#), [157](#)

Клавдій (імператор) [60](#), [139](#), [146](#), [149](#), [152–153](#)

контракт [30](#), [140](#)

Костянтин (імператор) [164–165](#)

Красс [120–122](#), [133](#)

Л

Ларцій Македон [125](#), [133](#)

М

манумісія [135](#)

Марк Аврелій (імператор і філософ) [64](#), [69](#)

Марк Антоній [26–27](#), [37–38](#), [82](#), [151](#)

маслини [33–34](#), [41–42](#), [124](#), [155](#)

міські раби [18–19](#), [30](#), [68](#), [111–113](#), [128](#), [140](#)

мозаїка [90](#)

Н

навчання рабів [14](#), [40](#), [59](#), [84](#)

нагорода [41](#), [43–44](#), [55](#), [67](#), [82–83](#), [94](#), [113](#), [126](#), [136](#), [139](#), [153](#)

наймані працівники [39](#), [46](#), [59](#)

наставники дітей [31–32](#), [38](#), [111–112](#)

Нерон (імператор) [6](#), [27](#), [38](#), [86](#), [159](#)

нові раби [24](#), [36](#), [51](#), [59](#), [118](#)

О

обов'язки господаря [48](#), [93](#), [139](#)

одяг [28–29](#), [35](#), [37](#), [43](#), [51](#), [54–55](#), [57](#), [60](#), [76](#), [78](#), [81](#), [84](#), [93](#), [111](#)

«Оракули» Астрампсиха [99](#), [144](#)

орачі [44](#)

освічені раби [31–32](#), [136](#), [156](#)

П

Павло (апостол) [160](#), [164–165](#)

панібратство [111](#)

пастухи [34](#), [42](#), [44](#), [46–47](#), [61](#), [66](#), [116–117](#), [122](#)

Педаній Секунд [6](#), [124–125](#)

пекулій [19](#)

Петроній [69](#), [157](#), [158](#)

підпал [126](#)

пірати [26](#), [38](#), [55](#), [57](#), [62](#)

Пліній Молодший [33](#), [37–38](#), [133](#), [146](#)

плітки [25](#), [129](#), [133](#)

поблажливість [25](#), [60](#), [64](#), [91](#), [94](#), [126](#), [137](#), [164](#)

повстання [16–17](#), [78](#), [115–119](#), [122](#), [124](#), [131](#), [133](#)

погані господарі [83](#), [132](#)

погані раби [30](#), [55](#), [61–62](#), [74](#), [84](#), [160](#)

погляди греків на рабовласництво [13–14](#), [19](#), [71–72](#), [74](#), [85–86](#)

пограбовані міста [116](#), [150](#)

покарання [12](#), [33](#), [41](#), [45](#), [57–58](#), [75](#), [81](#), [87–93](#), [97–100](#), [103](#), [106](#), [122–123](#), [127](#), [130](#), [132](#), [140–141](#), [149](#), [152](#), [154](#), [156](#), [161](#)

покинуті немовлята [36](#), [152](#)

Помпей [34](#), [82](#), [152](#)

порятунок [22](#)

послаблення [114](#)
походження рабів [23–24](#), [30](#), [57–58](#), [82–83](#), [86](#), [89](#), [116](#), [131](#), [160](#)
похорон [139](#)
похоронні клуби [112](#)
поштивість [18](#), [68](#)
пригнічені раби [73](#)
придбання рабів [21](#), [36](#)
природа рабства [6](#), [9](#), [13–14](#), [19–20](#), [29](#), [64](#), [71](#), [73](#), [79](#), [84–85](#), [92](#), [132](#)
прихисток [104](#), [159](#)
причини зростання кількості рабів [60](#)
проституція [65](#), [150](#), [162](#), [164–165](#)
психічне здоров'я [70](#)

Р

раби в кайданах [24](#), [29](#), [42–43](#), [46](#), [60](#), [81](#), [91](#), [93](#), [116](#), [145](#), [148](#)
рабині [17](#), [28](#), [31](#), [36](#), [43](#), [46](#), [48](#), [54–55](#), [57](#), [63–66](#), [69](#), [78](#), [82–83](#), [85](#), [90](#), [101](#), [103](#), [106](#),
[128–129](#), [137](#), [141](#), [154–155](#), [160](#), [162–163](#)
рабині-няньки [31](#)
раби у війську [15–16](#), [22](#), [121](#), [138](#)
раби-улюбленці [24](#), [54](#), [130](#)
релігія [163](#)
різнороби [33](#), [44–45](#)
родинне життя [143](#), [158](#)
розведення рабів [24](#), [36](#), [66](#), [68](#)

С

самогубство [29–30](#), [70](#), [82](#), [103](#)
самодостатність [34](#), [45](#), [54](#), [61](#)
самооцінка [70](#), [130](#)
Сассія [104](#), [106](#)
Сатурналії [49](#), [86](#), [107–111](#), [113–114](#)
«Свободу рабам» (неурядова організація) [167](#)
святинище [40](#)
секс [36](#), [63–69](#), [78](#), [162](#), [164–165](#)
сексуальне насильство [69–70](#), [82](#)
Сенека [20](#), [24](#), [37–38](#), [59–61](#), [84–86](#), [99](#), [114](#), [132](#), [151](#)
Септимій Север (імператор) [122](#)
Сеян [27–28](#)
Сицилія [72](#), [115–118](#), [120](#), [133](#)

сільські раби [30](#), [33](#), [66](#), [111](#), [113](#),
[122](#), [127](#)
скасування [85](#), [165](#)
смертна кара [81](#)
соціальна мобільність [19–20](#), [157](#)
Спартак [115](#), [117–121](#), [127](#), [131](#), [133](#)
способи мотивації [136](#)
старі раби [17](#), [26](#), [32](#), [43](#), [47–48](#), [50](#), [60–61](#), [88](#), [139](#), [143–144](#), [146](#)
Статилія [92](#), [99](#)
статус [25](#)
статус рабів [20](#), [25](#), [32](#), [50](#), [59](#), [68](#), [71–72](#), [74](#), [78–79](#), [87](#), [105](#), [113](#), [130](#), [134–135](#), [141–142](#),
[145](#), [147](#), [150](#), [159](#), [162–163](#)
стоїцизм [85](#), [163](#)
стосунки, *див. шлюб* [19](#), [36](#), [51](#), [64–65](#), [68](#), [137](#), [141](#), [144](#), [153](#)
Суди [148](#)

Т

Тиберій (імператор) [27](#), [80](#), [152](#)
тлумачення снів [68](#)
торгівля [147](#)
торговці рабами [21–23](#), [27–30](#), [36](#), [64](#),
[143](#)
тортури [75](#), [79](#), [82](#), [90](#), [93](#), [100–106](#), [126](#), [136](#), [145](#)
травми, спричинені покаранням [162](#)
тривалість служби [144](#)
Тримальхіон [70](#), [149](#), [154–155](#), [157–158](#)
тріумф [152](#)

У

убивство господаря [102](#), [125](#)
управителі маєтків [36](#), [49–52](#), [55–58](#), [61–62](#), [67](#), [143–144](#)
управительки маєтків [54–55](#), [67](#)
управління домогосподарством [13](#), [68](#), [93](#), [143](#)

Ф

фаворити [64](#), [69](#), [149](#)
філософія рабства [71](#), [84](#)

Х

хлопчики-египтяни [64](#)

християни [159–165](#)

Ц

Цезар [145](#)

циркова арена [97](#)

Цицерон [24](#), [62](#), [86](#), [106](#), [133](#), [137](#), [145](#),
[156](#)

ціни на рабів [26–27](#), [30](#), [32](#), [36–38](#), [60](#)

Ч

чаклунство [130](#), [151](#)

Ш

шахрайство [28–29](#), [132](#)

шахти [98–99](#), [140](#)

шлюб [17](#), [65–66](#), [137](#), [152](#)

шмагання [88–89](#)

Ю

Юлій Цезар [23](#), [80](#), [110](#), [137](#), [145](#), [152](#)

юридичні права [17](#), [19](#), [140](#), [156](#)